

А. А. РАҲИМҚОРИЕВ

ТЕҢГСИЗЛИКЛАРНИ ГРАФИК УСУЛДА ЕЧИШ

II ҚИСМ

Ўзбекистон Республикаси
Халқ таълими вазирлиги
тавсия этган

ЎҚИТУВЧИЛАР УЧУН ҚҰЛЛАНМА

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1997

Тақризчилар: Тошкент шаҳар 169-ўрта мактабнинг методист ўқитувчиси *K. Тўрақулов*,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими, педагогика фанлари номзоди, доцент, *A. A. Акмалов*.

Ушбу қўлланмада ўрта мактаб математика курсида учрайдиган тенгсизликларни ҳамда уларнинг системаларини, шунингдек, аниқмас тенглама ва тенгсизликларни, модули тенгсизликларни график усулда ечиш методикаси баён қилинган. Қўлланма мактаб математика ўқитувчиларига мўлжалланган бўлиб, ундан математика чўқур ўрганиладиган синфларда, синфдан ташқари машғулотларда, факультатив машғулотларда, шунингдек, мустақил ўрганивчи кенг китобхонлар фойдаланишлари мумкин.

P 33

Раҳимқориев А. А.

Тенгсизликларни график усулда ечиш: Ўқитувчилар учун қўлланма. К.2.—Т.: Ўқитувчи, 1996.—296 б.

ББК 74.262

P $\frac{4306010500-268}{353 \text{ (04)}} \quad 175-96$
— 97

ISBN 5—645—02388—9

© «Ўқитувчи» нашриёти,
Тошкент, 1997.

СУЗ БОШИ

Ушбу методик қўлланма «Трансцендент тенгсизликларни график усулда ечиш» (Ўқитувчи» нашриёти, 1995 й.) номли қўлланманинг узвий давоми бўлиб, унда мактаб математика курсида учрайдиган тенгсизликларни ечиш учун зарур бўлган асосий назарий билимлар системаси, шунингдек, уларнинг ечимларини топиш тўғрисида сўз юритилади.

Бу қўлланмада ҳам ҳар бир мавзу мисол ва масалаларнинг ечимлари ва графиклари билан бойитилган. Китоб охирида мустақил ечиш учун берилган машқларнинг жавоблари ва кўрсатмалар берилган. Қўлланмадан мактаб математика ўқитувчилари, ўқувчилари, мустақил ўрганувчи кенг китобхонлар фойдаланишлари мумкин.

Кўпинча ўқувчилар бирор кўринишдаги тенгсизликларнинг ечимларини топиш тўғрисида умумий тушунчага эга бўлсалар ҳам, аммо ечимнинг геометрик кўриниши (яъни графиги) тўғрисида деярли тасаввурга эга эмаслар ва ечимнинг фақат аналитик ёзувидан фойдаланадилар. Шу сабабли ўқувчиларнинг график саводхонлиги талаб даражасида эмас, шунингдек, ўқувчилар бир неча функция иштирок этган, ўзгарувчилар сони билан тенгсизликлар сони (ёки тенгламалар сони) тенг бўлмаган аниқмас тенглама ва тенгсизликнинг ечимларини топишда қийналадилар. Одатда бундай тенглама ва тенгсизликларни ечишга кам эътибор берилади. Бундай тенглама ва тенгсизликларнинг ечимлари мажмуасини (яъни тўпламини) аналитик усулда ёзиш ҳамда у ечимнинг тўғри ёки нотўғрилигини текшириб кўриш ҳам анча мураккабdir. Масалан, $\frac{1}{x} \geqslant \frac{1}{y}$ ёки

$$\frac{xy+1}{xy-1} \geqslant \frac{x+y}{x-y}$$
 кўринишдаги тенгсизликларни ечиш учун авваллари ўзгарувчилардан бирини иккинчиси орқали бирор параметрга боғлиқ ҳолда (яъни $y=xt$) ёки

$x=y$) белгилаб, сўнгра уларга боғлиқ ҳолда ечимларни кўрсатишга ҳаракат қилинар эди. Аммо топилган ечимлар тўпламининг ўзи янги параметр орқали ёзилиб, ошкормас ҳолда жавобларга эга бўлинар эди. Шу сабабли жавоблар анча мураккаб боғланишда бўлиб, ечимларни бевосита кўрсатиш мушкул эди. Ваҳоланки, уларнинг ечимларини қонлар текислигига кўрсатиш қулагай ва барча ноқулайликларнинг олдини олади. Бунга қўлланмани ўрганиш жараёнида ишонч ҳосил қилингиз мумкин бўлади. Шу билан бирга, иррационал тенгсизликларнинг турли кўринишларини ечишга кенг эътибор берилган. Одатда, бир ўзгарувчили иррационал тенгсизликларни ечишга кам бўлса ҳам шуғулланиб турилади, аммо икки ўзгарувчили иррационал тенгсизликларни ечишга деярли эътибор берилмайди. Шунинг учун бу ерда келтириладиган назарий билимлар ва мисоллар тизими анча қўл келади.

Ушбу қўлланмада модул белгиси остида ўзгарувчилар иштирок этган ҳар хил кўринишдаги тенгсизликларнинг ечимларини топишга кенг ўрин берилган, чунки бундай тенгсизликларнинг ечимларини топишда ўқувчилар кўп қийналадилар ҳамда ечимлар мажмуасини ёзишда хатоликка тез-тез йўл қўядилар.

Шунингдек, қўлланманинг сўнгги бобида аралаш система ечимларини топиш, тескари масалалар, функцияларнинг аниқланиш соҳаларини топиш ва тенгсизликлар системаларининг ечимларини топиш тўғрисида гап боради.

Шундай қилиб, ушбу қўлланмада тенгсизликлар ва тенгламалар тўғрисидаги билим ва амалий кўнилмаларни чуқурлаштиришни мақсад қилиб қўйилган бўлиб, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган. Ундан дарс жараёнларида, факультатив машғулотларда, тўгарап машғулотларида, тайёрлов курсларида, математикани чуқур ўрганувчи мактаб ва синфларда, шунингдек, педагогика олийгоҳларининг талабалари ҳамда ўқитувчилар фойдаланишлари мумкин.

Тушунтириш матнларининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетмаслигини назарга олган ҳолда математикада кенг қўлланиладиган анъанавий белгилашлардан кенг фойдаланилди, чунки бундай ёндошиш математик ёзувларни мантиқан тушунишга яхши ёрдам беради.

Қўлэzmани синчилаб кўриб, уни такомиллаштиришга оид ўзларининг самимий маслаҳатларини берган фи-

зика-математика фанлари номзоди, доцент М. Мирзааҳ-
медовга, физика-математика фанлари номзоди, доцент
М. Маматовга, педагогика фанлари номзоди, доцент
М. Раевовга, Республикада хизмат кўрсатган ҳалқ
таълими ходими А. Акмаловга, Тошкентдаги 169-мак-
табнинг методист ўқитувчиси К. Тўрақуловга, Андижон
вилоят педагогик кадрлар малакасини ошириш инсти-
тутининг кафедра мудири, педагогика фанлари номзоди
Ш. Тўйчиевга ҳамда А. Собировга муаллиф ўзининг
самимий миннатдорчилигини изҳор қиласиди.

Муаллиф

I БОБ. ТЕНГСИЗЛИКЛАР ТҮФРИСИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР

1- §. Тенгсизликлар ва уларнинг асосий хоссалари

Қўйида биз ушбу қўлланмада фойдаланиш мумкин бўлган тенгсизликлар тўғрисидаги асосий маълумотларни келтирамиз.

Маълумки, ўзаро $>$ (кatta) ёки $<$ (кичик), \geqslant (кичик эмас) ёки \leqslant (кatta эмас), шунингдек, \neq (тeng эмас) белгилари билан боғланган муносабатлар *тенгсизликлар* дейилади.

Тенгсизликлар тўғри ва нотўғри тенгсизликларга бўлиниади. Масалан: $-3 < 0$ ва $x^2 \geqslant 0$ — тўғри, $1 > 2$ ва $y^2 + 1 < -1$ — нотўғри тенгсизликлардир.

Тенгсизликнинг ҳар иккала қисмидаги ифодаларнинг аниқланиш соҳаларининг умумий қисми (яъни кесишмаси) га тенгсизликнинг аниқланиш соҳаси деб айтилади.

Масалан, $x+y < 2x^2+xy+y^2$ тенгсизлик x ва y ўзгарувчиларнинг барча ҳақиқий қийматларида аниқланган. Бу тенгсизликка $x = 0$ ва $y = -1$ қийматларни қўйсанак, тўғри сонли тенгсизликка (яъни $-1 < 1$); $x=0$ ва $y=0$ қийматларни қўйсанак, нотўғри сонли тенгсизликка (яъни, $0 < 0$) эга бўламиз. $>$ ёки $<$ белгилар ёрдамида тузилган тенгсизликлар қатъий, \geqslant ёки \leqslant белгилар ёрдамида тузилган тенгсизликлар эса ноқатъий тенгсизликлар дейилади.

Масалан, $-1 < 0$ ва $x^2 + 3 > 0$ — қатъий, $y^2 \geqslant 0$ ва $3 - x \leqslant 0$ — ноқатъий тенгсизликлардир.

Тенгсизликларнинг ушбу хоссаларидан кенг фойдаланилади:

1-хосса. Агар $a > b$ бўлса, $b < a$ бўлади ва аксинча, $a < b$ бўлса, $b > a$ бўлади.

2-хосса. Агар $a > b$ ва $b > c$ бўлса, $a > c$ бўлади.

Агар иккита тенгсизликда бир хил $>$ (\geqslant) ёки $<$ (\leqslant) белги бўлса, улар бир хил маъноли; агар тенгсизликлардан бирида $>$ белги, иккинчисида эса $<$ белги бўлса, улар қарама-қарши маъноли тенгсизликлар дейилади.

Тенгсизликнинг ечими деб унинг таркибидаги ўзгарувчи (ёки ўзгарувчилар)нинг бу тенгсизликни тўғри

сонли тенгсизликка айлантирадиган қиймати (ёки қийматлари) тўпламига айтилади.

Тенгсизликни ечиш унинг ҳамма ечимларини топиш ёки уларнинг йўқлигини исботлаш демакдир.

Масалан, $x=-1$ ва $y=1$ қийматлар $x+y < 3x^2 + xy + y^2$ тенгсизликнинг аниқланиш соҳасига тегишли ва уни тўғри сонли тенгсизликка айлантиради, чунки $0 < 3$. Шунинг учун улар бу тенгсизликнинг ечими ҳисобланади.

Одатда, агар ўзгарувчиларнинг қийматлари тўплами берилган тенгсизликнинг ечими бўлса, у ҳолда улар тенгсизликни қаноатлантиради дейилади.

Ўзгарувчиларнинг аниқланиш соҳасида тўғри сонли тенгсизликка айланадиган, ва аксинча, ўзгарувчиларнинг аниқланиш соҳасидан олинган бирорта қийматида ҳам тўғри сонли тенгсизликка айланмайдиган тенгсизликлар учраб туради.

Агар ўзгарувчи (ёки ўзгарувчилар)нинг қабул қилиши мумкин бўлган барча қийматларида тенгсизлик тўғри сонли тенгсизликка айлансанса, бундай тенгсизликни айний тенгсизлик дейилади.

Агар ўзгарувчи (ёки ўзгарувчилар)нинг қабул қилиши мумкин бўлган бирорта ҳам қийматида тенгсизлик тўғри сонли тенгсизликка айланмаса, бундай тенгсизлик ечимга эга бўлмаган тенгсизлик дейилади.

Масалан, $x^2 + 1 > 0$ тенгсизликнинг чап қисми x нинг аниқланиш соҳасидан (яъни $x \in \mathbb{R}$ дан) олинган исталган қийматида мусбат сон бўлади, шунинг учун берилган тенгсизлик айний тенгсизлиқдир; $y^2 < 0$ тенгсизлик ечимга эга бўлмаган тенгсизлиқдир, чунки тенгсизликнинг чап қисми y нинг барча ҳақиқий қийматларида но-манфий, шунинг учун у нолдан кичик бўла олмайди.

2- §. Тенг кучли тенгсизликлар

Таъриф. Агар икки тенгсизликтан бирининг барча ечимлари иккинчисининг ҳам ечимлари бўлса ва аксинча, иккинчисининг барча ечимлари биринчисининг ҳам ечимлари бўлса, бундай тенгсизликлар **тенг кучли тенгсизликлар** дейилади. Одатда, ечимга эга бўлмаган тенгсизликлар ҳам тенг кучли дейилади. Ечимни қисқача ёзишда «тенг кучли» сўзи ўрнига кўпинча « \Leftrightarrow » белгидан фойдаланилади.

Тенгсизликларнинг тенг кучлилигига оид хоссаларни санаб ўтамиз:

1-хосса. Агар тенгсизликнинг иккала қисмига айни бир сон ёки тенгсизликнинг аниқланиши соҳасида аниқланган айни бир ифода қўшилса (ёки айрилса), берилган тенгсизликка тенг кучли тенгсизлик ҳосил бўлади.

Тенгсизликнинг бир қисмидан иккинчи қисмига бирор ҳадини қарама-қарши ишора билан ўтказилганда тенг кучлилик бузилмайди, аммо бу ўтказишдан кейин ўхшаш ҳадларни ихчамлаш натижасида ҳосил бўлган янги тенгсизликнинг аниқланиши соҳаси дастлабкисига нисбатан кенгайиши ва натижада тенг кучлилик бузилиши ҳам мумкин.

Масалан, $3x + 4 > 2 - x$ тенгсизликдаги ($-x$) ни ўнг қисмдан чапга, 4 ни эса чапдан ўнгга ўтказиб.

$$3x + x > 2 - 4$$

ёки

$$4x > -2$$

тенгсизликни ҳосил қиласиз. $4x > -2$ тенгсизлик x нинг ($-0, 5$) дан катта барча қийматларида бажарилади. x нинг ана шу қийматларида ҳам $3x + 4 > 2 - x$ тенгсизлик бажарилади. Демак, бу тенгсизликлар тенг кучли экан.

Масалан, $x - \sqrt{2-x} > 1 - \sqrt{2-x}$ тенгсизликнинг аниқланиши соҳаси $2-x \geq 0$, яъни $x \leq 2$ дан иборат. $x - \sqrt{2-x} + \sqrt{2-x} > 1$ тенгсизлик берилган $x - \sqrt{2-x} > 1 - \sqrt{2-x}$ тенгсизликка тенг кучли. Аммо берилган тенгсизликка тенг кучли бўлган тенгсизликнинг чап қисмидаги ўхшаш ҳадларни ихчамлагандан кейин ҳосил бўлган $x > 1$ тенгсизлик берилганига тенг кучли эмас, чунки охиригина тенгсизликнинг ечимлари тўплами 1 дан катта бўлган исталган ҳақиқий сондир. Шу сабабли аниқланиши соҳаси кенгайди ва натижада тенг кучлилик бузилди. Бундай нотўғри натижага келиб қолмаслик учун берилган тенгсизликнинг ечимлари тўпламини ёзётганда, албатта аниқланиши соҳасини назарда тутиш лозим, ана шундагина ноаниқларларга барҳам берилади. Шундай қилиб, берилган тенгсизликнинг ечимлари тўплами $1 < x \leq 2$ қўш тенгсизлик ечимлари тўпламидан иборат. Айрим ҳолларда бундай шакл алмаштириш натижасида тенг кучлилик бузилмаслиги ҳам мумкин.

Шу сабабли айрим шакл алмаштиришларни бажаргандан сўнг тенгсизликнинг аниқланиши соҳаси ўзгара-

дими ёки йўқлигини текшириб кўриш лозим. Агар ўзгарган бўлса, у ҳолда топилган ечим берилган тенгсизликнинг аниқланиш соҳасига кирган ёки кирмаганинги аниқлаш қолади, холос.

2-хосса. Агар тенгсизликнинг иккала қисми айни бир мусбат сонга ёки тенгсизлик таркибидаги ўзгарувчининг қабул қилиши мумкин бўлган қийматлари соҳасида фақат мусбат қийматларни қабул қилувчи ифодага кўпайтирилса (ёки бўлинса), унда тенг кучли тенгсизлик ҳосил бўлади. Ва аксинча, агар тенгсизликнинг иккала қисми айни бир манфий сонга ёки тенгсизлик таркибидаги ўзгарувчининг қабул қилиши мумкин бўлган қийматлари (яъни аниқланиш) соҳасида фақат манфий қийматларни қабул қилувчи ифодага кўпайтирилса (ёки бўлинса) ва бунда тенгсизликнинг ишорасини қарама-қаршиسىга ўзгартирилса, унга тенг кучли тенгсизлик ҳосил бўлади.

3- §. Тенгсизликлар системаси ва тенгсизликлар бирлашмаси ҳақида дастлабки тушунчалар

1-таъриф. Тенгсизликлар системаси деб «ва» боғловчи ёрдамида тузилган тенгсизликларга айтилади.

Тенгсизликлар системаси фигурали қавс билан белгиланади.

1-мисол. $a > b$ ва $c > d$ мулоҳаза тенгсизликлар системаси бўлади ва у қуйидагича ёзилади:

$$\begin{cases} a > b, \\ c > d. \end{cases}$$

2-мисол. $\begin{cases} 5 > -3, \\ 0 > -1, \\ 9 < 10 \end{cases}$ системанинг таркибига кирган

ҳар бир тенгсизлик тўғри тенгсизлик бўлгани сабабли бу тенгсизликлар системаси тўғри (яъни маънога эга бўлган) система бўлади.

3-мисол. $\begin{cases} 3 < -2, \\ 5 > -7, \\ -0,2 < 0 \end{cases}$ система таркибига кирган $3 < -2$

тенгсизлик нотўғри тенгсизлик бўлгани сабабли бу система нотўғри (яъни маънога эга бўлмаган) система бўлади.

Тенгсизликлар системасининг аниқланиш соҳаси деб

система таркибидаги тенгсизликлар аниқланиш соҳаларининг кесишмаси (яъни умумий қисми) га айтилади.

Тенгсизликлар системасининг ечими деб, ушбу система таркибидаги ўзгарувчиларнинг мазкур системадаги ҳар бир тенгсизликни тўғри сонли тенгсизликка айлантирувчи қийматларига (ёки агар икки ўзгарувчили бўлса, у ҳолда қийматлар жуфти, яъни (x, y) га) айтилади.

2-таъриф. Тенгсизликлар бирлашмаси деб «ёки» боғловчи ёрдами билан тузилган мулоҳазага айтилади.

Агар бирлашма таркибидаги тенгсизликлардан бирортаси тўғри (яъни рост) тенгсизлик бўлса, тенгсизликлар бирлашмаси тўғри, акс ҳолда эса тўғри бўлмаган (яъни ёлғон) бирлашма бўлади.

Тенгсизликлар бирлашмаси квадрат қавс билан белгиланади.

1-мисол. $a > b$ ёки $c < d$ деган мулоҳаза тенгсизликлар бирлашмаси бўлади ва у қўйидагича ёзилади:

$$\begin{cases} a > b \\ c < d \end{cases}$$

2-мисол. $\begin{cases} -2 > -1 \\ 0 < 3 \end{cases}$ тўғри тенгсизликлар бирлашмасидир, чунки бирлашма таркибига тўғри тенгсизлик кирган (яъни $0 < 3$ — тўғри тенгсизликтариди).

3-мисол. $\begin{cases} -4 > 0 \\ 2 < -3 \end{cases}$ нотўғри тенгсизликлар бирлашмасидир, чунки бирлашма таркибидаги ҳар иккала тенгсизлик ҳам нотўғри тенгсизликлардир.

4-мисол. $\begin{cases} x^2 > -1, \\ y^2 \geqslant 0 \end{cases}$ — тўғри тенгсизликлар бирлашмасидир, чунки унинг таркибидаги ҳар иккала тенгсизлик ҳам тўғри тенгсизликтан иборат.

Тенгсизликлар бирлашмасининг аниқланиш соҳаси деб унинг таркибидаги тенгсизликлар аниқланиш соҳаларининг йиғиндиси (бирлашмаси) га айтилади.

Тенгсизликлар бирлашмасининг ечими деб бирлашма таркибидаги тенгсизликлар ечимлари тўпламларининг йиғиндисига (яъни бирлашмасига) айтилади.

Тенгсизликлар бирлашмасини (тўпламини) ечиш

унинг ҳамма ечимлари тўпламини топиш ёки ечимлари мавжуд эмаслигини исботлашдан иборатdir.

$\begin{cases} a > b, \\ a < c \end{cases}$ кўринишдаги тенгсизликлар системасини $b < a < c$ кўринишда ёзишга ва уни қўш тенгсизлик дейишга келишилган.

$\begin{cases} a > b \\ a = b \end{cases}$ кўринишдаги тенгсизликлар бирлашмаси $a > b$ дан катта ёки $a = b$ га тенг, яъни $a > b$ дан кичик эмаслигини билдиради. Бундай тенгсизликлар бирлашмасини $a \geq b$ кўринишда ёзишга келишилган.

Худди шунга ўхшаши $\begin{cases} a < b \\ a = b \end{cases}$ кўринишдаги тенгсизликлар бирлашмаси ё $a > b$ дан кичик, ёки $a = b$ га тенг, яъни $a < b$ дан катта эмаслигини билдиради. У $a \leq b$ кўринишда ёзилади.

$\begin{cases} a > b, \\ a \leq c \end{cases}$ кўринишдаги тенгсизликлар системаси қўш тенгсизлик бўлиб, у $b < a \leq c$ кўринишда ёзилади.

$a \neq b$ ифода $\begin{cases} a > b \\ a < b \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмаси деганидир.

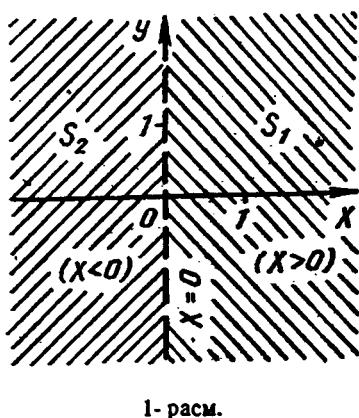
Келгусида биз фақат иккита тенгсизликлар системаси ва бирлашмасига оид мисолларни кўрибигина қолмасдан, балки ВА боғловчи билан ҳамда ЁКИ боғловчи билан тузилган турли тенгсизликлар мажмуидан ташкил топган боғланишлар ҳам кўрилади.

II БОБ. ЧИЗИҚЛИ ТЕНГСИЗЛИҚЛАРНИ ГРАФИК УСУЛДА ЕЧИШ

1- §. $x \geq a$ ва $y \geq a$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш

$x=0$ тенгламани текисликда ординаталар ўқи нуқталари мажмуаси қаноатлантиради. Абсциссани мусбат, ординаталари ихтиёрий сон бўлган нуқталар мажмуми эса ординаталар ўқидан ўнг томондаги очиқ ярим текисликни ташкил қиласи, шу сабабли бу очиқ ярим текислик $x > 0$ тенгсизлик билан аниқланади (1-расмдаги S_1 соҳа). $x < 0$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуми ординаталар ўқидан чап томондаги очиқ ярим текисликдан иборатdir (1-расмда у S_2 билан кўрсатилган).

$x \geq a$ кўринишдаги тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуасини текисликда тасвирлаш учун эса

дастлаб абсциссаси a га тенг бўлган нуқтадан ординаталар ўқига параллел тўғри чизиқ ўтказамиз, яъни $x=a$ тенглама графигини чизамиз. Шу тўғри чизиқ ва ундан ўнг томондаги ярим текислик нуқталари мажмуи — изланадиган мажмуа (яъни берилган тенгсизликнинг графиги) бўлади.

Координаталари $x \leq a$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуи $x=a$ тўғри чизиқ ва

ундан чап томондаги ярим текислик нуқталари мажмуасидан иборат бўлади.

Одатда чегара нуқталари мажмуи ечимга кирса ёпик соҳа, акс ҳолда очиқ соҳа деб ҳам ишлатилади.

Аммо кўпинча бир ўзгарувчили тенгсизликларнинг ечимларини сонлар текислигига тасвирилаш кенг кўламда ишлатилмасдан, балки сонлар тўғри чизифида ҳамда турли тўплам кўринишидаги белгилашлардан фойдаланиш одат тусига кириб қолган. Шунинг учун зарур бўлган тақдирдаги графикка мурожаат қилинади, акс ҳолда жавобни символик кўринишда ёзиш билан чегараланади.

Демак, ўқувчиларга айни бир жавобни турли кўринишда кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

$$f_1(x) > f_2(x) \quad (f_1(x) \geq f_2(x)) \quad \text{еки} \quad f_1(x) < f_2(x) \quad (f_1(x) \leq f_2(x))$$

кўринишдаги тенгсизликларни бир номаълумли (яъни ўзгарувчили) тенгсизликлар дейилади, бунда $f_1(x)$ ва $f_2(x)$ — чизиқли ҳамда чизиқли бўлмаган функциялар ҳам бўлиши мумкин.

Исталган чизиқли тенгсизликни

$$ax + b > 0 \quad (ax + b \geq 0)$$

кўринишга келтириш мумкин, бўнда x — ўзгарувчи, a ва b қандайдир ўзгармас ҳақиқий сонлардир.

$ax + b > 0 \quad (ax + b \geq 0)$ тенгсизлик қуйидагича ечилади:
а) агар $a > 0$ бўлса, у ҳолда тенгсизликнинг ҳар иккала қис-

мини $\frac{1}{a} > 0$ га кўпайтириб, берилган тенгсизликка тенг кучли $x + \frac{b}{a} > 0$ ($x + \frac{b}{a} \geq 0$) ни ҳосил қиласиз, бундан эса $x > -\frac{b}{a}$ ($x \geq -\frac{b}{a}$) келиб чиқади. Бу ҳолда жавоб $(-\frac{b}{a}; +\infty)$ ($[-\frac{b}{a}; +\infty)$) кўринишда ёзилади;

б) агар $a < 0$ бўлса, у ҳолда тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини $\frac{1}{a} < 0$ га кўпайтириб, берилганига тенг кучли $x + \frac{b}{a} < 0$ ($x + \frac{b}{a} \leq 0$) тенгсизликни ҳосил қиласиз, бундан эса

$$x < -\frac{b}{a} \left(x \leq -\frac{b}{a} \right)$$

келиб чиқади. Жавоб $(-\infty; -\frac{b}{a})$ ($(-\infty; -\frac{b}{a}]$) кўринишда ёзилади;

в) агар $a = 0$ ва $b \leq 0$ бўлса, у ҳолда x нинг исталгай ҳақиқий қўйматларида тенгсизлик ечимга эга бўлмайди, бу ҳолда жавоб \emptyset кўринишда ёзилади; агар $a = 0$ ва $b > 0$ бўлса, у ҳолда тенгсизлик x нинг исталган ҳақиқий қўйматларида чексиз кўп ечимга эга бўлади, у ҳолда жавоб $-\infty < x < \infty$ ёки $x \in R$ кўринишда ёзилади.

$ax + b < 0$ ($ax + b \leq 0$) тенгсизликнииг ҳар иккала қисмини (-1) га кўпайтириб, $-ax - b > 0$ ($-ax - b \geq 0$) кўриниш (яъни юқоридаги муҳокама қилинган ҳол) га келтириш мумкинлигини ҳар доим назарда тутиш керак.

Юқоридаги шакл алмаштиришлар I бобнинг 2-§ идаги хоссаларга асосан амалга оширилди. Бундай тенгсизликларни ечиш жараённида эса ҳар бир қадамда тегишли асосларни эслатиб бориш мақсадга мувофиқдир. $ax + b$ ($a \neq 0$) иккитаҳадни текшириш учун унинг илдизини ёки $ax + b = 0$ га айлантирадиган x нинг қийматини топамиз, яъни $x = -\frac{b}{a}$.

Аввало юқоридаги иккитаҳадни

$$a \left(x + \frac{b}{a} \right) (a \neq 0)$$

кўринишда ёзиб оламиз.

$a > 0$ бўлсин. У ҳолда, агар $x + \frac{b}{a} > 0$, яъни $x > -\frac{b}{a}$

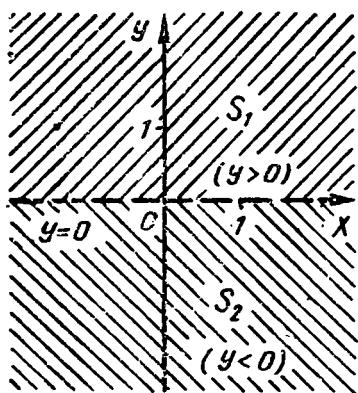
бўлса, иккиҳад мусбат; агар $x + \frac{b}{a} < 0$, яъни $x < -\frac{b}{a}$ бўлса, манфий бўлади.

Х у л о с а. Агар $a > 0$ бўлса, у ҳолда $ax + b$ иккиҳад илдизидан катта x нинг қийматларида иккиҳад мусбат, илдизидан кичик x нинг қийматларида эса манфий бўлади ($a < 0$ да эса аксинча).

Бу геометрик нуқтани назардан эса $a > 0$ бўлганда $ax + b$ иккиҳад ўз илдизи ($x = -\frac{b}{a}$ тўғри чизик) дан ўнгда ётган исталган нуқтанинг абсциссаларида мусбат, чапда ётган исталган нуқтанинг' абсциссаларида эса манфий бўлишини билдиради.

$y = 0$ тенгламани абсциссалар ўқи нуқталари тўплами қаноатлантиради, чунки абсциссалар ўқи $y = 0$ тенглама билан берилади. Абсциссалар ўқида ётган исталган нуқтанинг ординатаси «0» га тенг бўлиб, абсциссаси эса исталган ҳақиқий сон бўлади, яъни $-\infty < x < +\infty$ ($x \in R$).

Абсциссалар ўқидан юқоридаги ярим текислик нуқталари мажмуаси ординаталари мусбат, абсциссалари ихтиёрий сон бўлган нуқталар мажмуасидир, у эса $y > 0$ тенгсизлик билан аниқланади. Демак, координаталари $y > 0$ тенгсизликни қаноатлантирувчи сонлар текислигининг нуқталари мажмуи — абсциссалар ўқидан юқоридаги очиқ ярим текисликтан иборат (2-расмдаги S_1 соҳа).

2- расм.

Абсциссалар ўқидан пастда (қўйида) жойлашган очиқ ярим текисликдаги исталган нуқтанинг ординатаси манфий бўлгани учун $y < 0$ тенгсизликни қаноатлантиради (2-расмдаги S_2 соҳа).

Координаталари $y > a$ кўринишдаги тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуасини текислика тасвирлаш учун ординатаси a га тенг бўлган нуқтадан абсциссалар ўқига параллел

түғри чизиқ ўтказамиз ва шу түғри чизиқ (яъни $y=a$) дан юқоридаги очиқ ярим текислик нуқталари мажмуси — изланаётган мажмуда бўлади, чунки у очиқ ярим текисликдаги исталган нуқтанинг ординатаси a дан катта бўлади, сонлар түғри чизигида эса $(a; \infty)$ очиқ нурдан иборат бўлади.

Агар $y \geq a$ бўлса ($y \geq a \Leftrightarrow [y > a, y = a]$, $y = a$ түғри чизиқ

узлуксиз чизилади, чунки $y = a$ түғри чизиқ нуқталари мажмуси ҳам тенгсизликнинг ечимлари мажмусига киради. У ҳолда $y = a$ түғри чизиқ ва ундан юқоридаги ярим текислик нуқталари мажмуси, яъни $y = a$ түғри чизиқ билан чегараланган юқоридаги ёпиқ ярим текислик нуқталари мажмуси — $y \geq a$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуси бўлади. $y \leq a$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуси эса $y = a$ түғри чизиқ билан чегараланган пастдаги ёпиқ ярим текислик нуқталари мажмусидан иборатdir.

Шундай қилиб, y ўзгарувчига нисбатан исталган чизиқли тенгсизликлар муҳокамаси юқорида келтирилган x ўзгарувчига нисбатан чизиқли тенгсизликларнинг муҳокамасига ўхшаш олиб борилади.

Эслатма. Бундан кейин тушунтириш матнларидаги айрим муҳокамалар фақат чизмаларнинг сони ортиб кетмаслиги нуқтаи назардан бериб борилади, тасаввур қилиш қийинроқ бўлганларига эса қўшимча чизмалар иловга қилинади.

2- §. $ax+by+c \geq 0$ кўринишдаги тенгсизликни график усулда ечиш

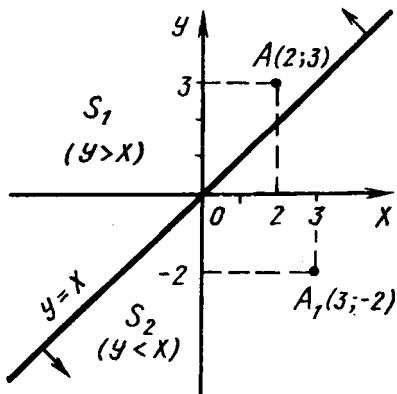
Агар a ёки b коэффициентлардан бирортаси нолдан фарқли бўлса, у ҳолда $f(x, y) = ax+by+c=0$ тенглама текисликни икки ярим текисликка (уларни ўз навбатида юқори ва қўйи ярим текисликлар деб атаемиз) бўлувчи чизиқни беради. Уларнинг ҳар бирида $f(x, y) = ax+by+c$ функцияянинг ишораси сақланади. Функциянинг ишорасини аниқлаш учун ярим текисликдаги исталган нуқта олинади ва f функцияянинг ўша нуқтадаги қийматини ҳисоблаш етарлидир.

Биз $ax+by+c>0$ тенгсизликда a ва b коэффициентлар бир вақтда нолдан фарқли ҳолларини кўриб чиқамиз, аks ҳолда юқоридаги (1-§) муҳокама қилинган ҳолларга келиб қолади. Шунинг учун түғри чизиқ координаталар ўқининг ҳеч бирига параллел бўлмайди.

Агар ярим текисликнинг исталган нуқтаси түғри чи-

зиқдан юқорида (қүйіда) жойлашса, у ҳолда ярим текислик түғри чизиқдан юқорида (қүйіда) жойлашган бўлади. Бирор M нуқтанинг түғри чизиққа нисбатан вазиятини аниқлаш учун бу нуқта орқали ординаталар ўқига параллел түғри чизиқ \hat{y} тказамиз ва бу түғри чизиқ берилган түғри чизиқни бирор A нуқтада кесиб ўтсин. Агар M нуқта биз ясаган вертикаль чизиқда A нуқтадан юқорида (қүйіда) ётса, у ҳолда M нуқта түғри чизиқдан юқорида (қүйіда) ётади дейилади.

$ax + by + c > 0$ тенгсизликни y га нисбатан ечиб, берилган тенгсизликка тенг кучли тенгсизликни ҳосил қиласмиз, яъни $ax + by + c > 0$ тенгсизликнинг ечими $b > 0$ бўлганда $y > -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$ (1) ёки $b < 0$ бўлганда эса $y < -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$ (2) бўлади.

3- расм.

абсциссасидан катта, яъни $3 > 2$ тенгсизлик ўринли. Шунинг учун $y = x$ түғри чизиқдан юқорида жойлашган ярим текислик нуқталари тўплами $y > x$ тенгсизлик билан берилади (3- расмдаги S_1 соҳа). $y = x$ түғри чизиқ нуқталари тўпламини S_1 соҳага қўшсак, $y \geq x$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуи ҳосил бўлади.

$y = x$ түғри чизиқдан қўйидан жойлашган A_1 ($3, -2$) нуқтани олайлик. Бунда $-2 < 3$ тенгсизлик ўринли, яъни A_1 нуқтанинг ординатаси шу нуқтанинг абсциссасидан кичик. Шунинг учун $y = x$ түғри чизиқдан

$y = x$ функцияни кўрайлик. Бу функцияning графиги биринчи ва учинчи координаталар бурчаклари бисектрисасидан иборат (3- расм). $y = x$ түғри чизиқдан юқорида жойлашган ярим текисликдаги исталган нуқтанинг ординатаси абсциссасидан катта бўлгани сабабли $y > x$ тенгсизликни қаноатлантиради.

Масалан, A ($2, 3$) нуқтани олайлик. Бу нуқтанинг ординатаси

қуйида жойлашган ярим текислик нүқталари тўплами $y < x$ тенгсизликни қаноатлантиради (3- расмдаги S_2 соҳа), унга $y = x$ тўғри чизиқ нүқталари мажмуини қўшсак, $y \leq x$ тенгсизлик ечимлари мажмуй ҳосил бўлади.

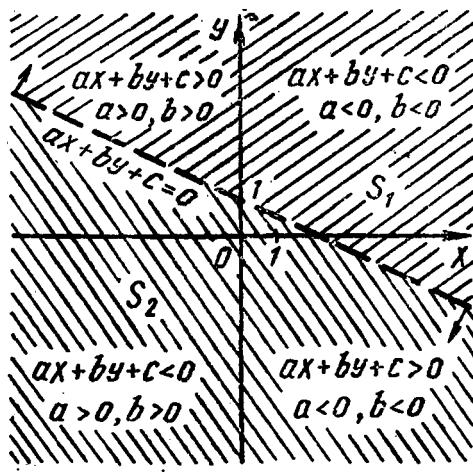
Шундай қилиб, $ax + by + c = 0$ тўғри чизиқ координаталар текислигини иккита ярим текисликка бўлади, булардан бирида $ax + by + c > 0$ тенгсизлик, иккинчисида эса $ax + by + c < 0$ тенгсизлик ўринли бўлади.

Юқоридаги мулоҳазалардан қуийдаги умумий хуласаларга келиш мумкин:

1-х улоса. $ax + by + c = 0$ тенгламанинг илдизлари $ax + by + c = 0$ (яъни $y = -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$) тўғри чизиқ нүқталари мажмуи идир.

2-х улоса. а) Координаталари, агар $a > 0$ ва $b > 0$ бўлса, $ax + by + c > 0$ (яъни $y > -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$) тенгсизликни, агар $a < 0$ ва $b < 0$ бўлса, $ax + by + c < 0$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нүқталар мажмуюи $y = -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$ тўғри чизиқка нисбатан юқорида (ўнгдаги) жойлашган очиқ ярим текислик нүқталари мажмуидан иборат (4- расмдаги S_1 соҳа).

б) Координаталари, агар $a < 0$ ва $b < 0$ бўлса, $ax +$

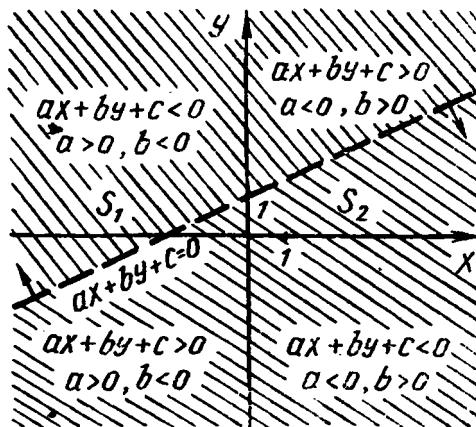

4- расм.

$+by+c>0$ (яъни $y < -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$) тенгсизликни, агар $a>0$ ва $b>0$ бўлса, $ax+by+c<0$ (яъни $y > -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$) тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуи $y = -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$ тўғри чизиққа нисбатан қўйида (чапдаги) жойлашган очиқ ярим текислик нуқталари мажмуидан ибора 1 дир (4-расмдати S_2 соҳа).

3-х улоса. а) Координаталари, агар $a>0$ ва $b<0$ бўлса, $ax+by+c<0$ (яъни $y > -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$) тенгсизликни, агар $a<0$ ва $b>0$ бўлса, $ax+by+c>0$ (яъни $y > -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$) тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуи $y = -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$ тўғри чизиққа нисбатан юқорида (чапдаги) жойлашган очиқ ярим текислик нуқталари мажмуидан иборат бўлади (5-расмдаги S_1 соҳа).

б) Координаталари, агар $a>0$ ва $b<0$ бўлса, $ax+by+c>0$ (яъни $y < -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$) тенгсизликни, агар $a<0$ ва $b>0$ бўлса, $ax+by+c<0$ (яъни $y < -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$)

5- расм.

тengsizlikni қanoatlantiruvchi nuqtalardan makhmuin y = $= -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$ tufri chiziqqa nisbatan kuyida (yngdagagi) joylashgan ochik jarim tengsizlik nuqtalari makhmuidan iborat (5-rasmdagagi S_2 soxa).

4- x ulosa. $ax + by + c \geq 0$ va $ax + by + c \leq 0$ tengsizliklarning echimlari makhmuiga $y = -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$ tufri chiziq nuqtalari makhmuin ham kirdi.

Endi ikki yzgaruvchili chiziqli tengsizliklar echimlarini topishga doir misollarni kuriib chikamiz.

1-misol. Koordinatalari $2x + y + 1 > 0$ tengsizlikni қanoatlantiruvchi nuqtalardan makhmuinini kursatting.

Echi sh. $2x + y + 1 > 0$ tengsizlik $y > -2x - 1$ tengsizlikka teng kuchli. 2-xulosaning a) siga kura berilgan tengsizlikni $y = -2x - 1$ tufri chiziqqa nisbatan yuqoriida (yngdagagi) joylashgan ochik jarim tekislik nuqtalari makhmuu — izlanaetgan echim bouldi.

2-misol. Koordinatalari $2x - 3y + 1 < 0$ tengsizlikni қanoatlantiruvchi nuqtalardan makhmuinini kursatting.

Echi sh. $2x - 3y + 1 < 0 \Leftrightarrow y > \frac{2}{3}x + \frac{1}{3}$. Demak, izlanaetgan makhmuu $y = \frac{2}{3}x + \frac{1}{3}$ tufri chiziq bilan chegaralangan yuqoridagi (chalgagi) ochik jarim tekislik nuqtalari makhmuusidan iborat bouldi (3-xulosaning a) siga qaranq, jauni $a = 2 > 0$ va $b = -3 < 0$.

3-misol. $2x - y + 1 > 0$ tengsizlikni echining.

Echi sh. $2x - y + 1 > 0 \Leftrightarrow y < 2x + 1$. Bu tengsizlikni қansatlantiruvchi (x, y) nuqtalardan makhmuinini tekislikda tasvirlash учун $2x - y + 1 = 0$ (jauni $y = 2x + 1$) tufri chiziqli chiziqni chiziш va shu tufri chiziqdan kuyida (yngdagagi) joylashgan jarim tekislikning xamma nuqtalarini olish kerak (3-xulosaning b) siga qaranq, jauni $a = 2 > 0$ va $b = -1 < 0$. Xaquiyatdan ham, tufri chiziqdan kuyida joylashgan ochik jarim tekislik nuqtalari makhmuu — izlanaetgai makhmuu ekanniiga ishonish учун $f(x, y) = 2x - y + 1$ funktsiyining $(0; 0)$ nuqtadagi қийматини xisoblaymiz. $f(0; 0) = 2 \cdot 0 - 0 + 1 = 1 > 0$. Demak, tengsizlik yurnilli.

4-misol. $5x + y - 2 \leq 2$ tengsizlikning echimlari makhmuinini toping.

Echi sh. $5x + y - 2 \leq 2 \Leftrightarrow y \leq -5x + 4$. Bu tengsizlikni $y = -5x + 4$ tufri chiziq bilan chegaralangan va un-

дан қўйида (чапдаги) жойлашган очик ярим текислик нуқталари мажмуй қаноатлантиради. График ечимни кўрсатаётганда у соҳани штрихлаб кўрсатиш зарур.

3- §. Чизиқли тенгсизликлар системасини ва тенгсизликлар бирлашмасини график усулда ечиш

Тенгсизликлар системасининг ёки тенгсизликлар бирлашмасининг ечимини график кўринишда берилиши айниқса методик жиҳатдан осон ва кўргазмалидир. Айрим тенгсизликтининг, тенгсизликлар системасининг ёки тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари тўпламини аналитик кўринишда кўрсатиш анча қийин ва кўп вақтни талаб қилиши мумкин. Шу сабабли уларни график усулда ечиш ва ечимни график кўринишда кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Координаталар текислигига координаталари иккита ёки ундан ортиқ чизиқли тенгсизликлардан тузилган тенгсизликлар системасини ва тенгсизликлар бирлашмасини қаноатлантирувчи нуқталар тўпламини топиш билан шуғулланамиз. (Тенгсизликлар системаси ва тенгсизликлар бирлашмаси, шунингдек, уларнинг ечимлари ҳақидаги тушунчалар I-бобнинг 3- § да келтирилган.)

Агар тенгсизликлар системасини ечиш керак бўлса, аввал система таркибидаги ҳар бир тенгсизлик график усулда ечилади, сўнгра ҳосил бўлган текислик бўлакларининг умумий қисми (кесишимаси) топилади. Шундай қилиб, тенгсизликлар системасининг ечимлари тўплами шу системага кирувчи тенгсизликлар ечимлари тўпламларининг кесишимасидан иборат бўлади.

Ҳақиқатан ҳам, тенгсизликлар системасини системанинг ҳар бир тенгсизлиги билан берилган нуқталар тўплами кесишимасига тегишли ва фақат шунга тегишли нуқталарнинг координаталаригина қаноатлантиради.

Агар тенгсизликлар бирлашмасини ечиш керак бўлса, аввал бирлашма таркибидаги ҳар бир тенгсизликтининг ечимлари тўплами топилади, сўнгра ҳосил бўлган текислик бўлакларининг бирлашмаси (йифиндиси) топилади. Демак, тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари тўплами бирлашма таркибидаги тенгсизликлар ечимлари тўпламларининг бирлашмасидан иборатdir.

Шундай қилиб, тенгсизликлар системасини ва тенгсизликлар бирлашмасини аввал геометрик (график) кўринишда, сўнгра аналитик йўл билан ечиш ўзини методик жиҳатдан оқлади.

I. Бир номаълумли чизиқли тенгсизликлар системасини график усулда ечиш.

Бир номаълумли энг содда тенгсизликлар системасини умумий ҳолда

$$\begin{cases} a_1x + b_1 \geq 0, \\ a_2x + b_2 \geq 0 \end{cases}$$

кўринишда ёзиш мумкин. Бу системанинг ҳар бир тенгсизлигини тенг кучли тенгсизликлар хоссаларидан фойдаланиб шакл алмаштирилганда система қуйидаги содда ҳоллардан бири кўринишига келади. Бу ерда система таркибига фақат иккита тенгсизлик киргандари қараб чиқилади, аммо хулосаларни ундан кўп тенгсизликлар қатнашган системалар учун ҳам умумлаштириш мумкин.

1-ҳол. Система таркибидаги тенгсизликларни тенг кучли шакл алмаштиришлардан сўнг бу система бир хил маъноли тенгсизликлардан ташкил топиши мумкин, яъни:

1) агар $m > n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x > m, \\ x > n \end{cases} \Leftrightarrow x > m$ бўлади, яъни тенгсизликлар ечимларининг умумий қисми катта илдиздан киттаси бўлади. Демак, $x > m$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуи $(m; +\infty)$ интервалдан иборат бўлади.

Ва аксинча, агар $m < n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x > m, \\ x > n \end{cases} \Leftrightarrow x > n$ бўлади, яъни бу ҳолда системанинг ечими $(n; +\infty)$ интервалдан иборат бўлади;

2) агар $m > n$ бўлса, бу ҳолда $\begin{cases} x < m, \\ x < n \end{cases} \Leftrightarrow x < n$ бўлади, яъни тенгсизликлар ечимларининг умумий қисми кичик илдиздан кичиги бўлади. Демак, бу ҳолда ечим $(-\infty; n)$ дан иборатdir. Ва аксинча, агар $m < n$ бўлса, $\begin{cases} x < m, \\ x < n \end{cases} \Leftrightarrow x < m$ бўлади.

2-ҳол. Система таркибидаги тенгсизликларни тенг кучли шакл алмаштиришлардан сўнг бу система турли маъноли тенгсизликлардан ташкил топиши мумкин, яъни:

1) агар $m < n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x > m, \\ x < n \end{cases} \Leftrightarrow m < x < n$ бўлади, Демак, бу ҳолда ечим ($m; n$) дан иборат.

Агар $m \geq n$ бўлса, у ҳолда системанинг тенгсизликлари бир-бира га зид ечимларга эга бўлади. Шунинг учун система ечимга эга бўлмайди, яъни система таркиби га кирган тенгсизликлар ечимларининг умумий қисми йўқ.

2) агар $m > n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x < m, \\ x > n \end{cases}$ системанинг ечимлари $n < x < m$ қўш тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар тўплами, яъни ечими ($n; m$) бўлади.

Агар $m \leq n$ бўлса, $\begin{cases} x > m, \\ x < n \end{cases}$ система ечимга эга бўлмайди.

1- мисол. Қуйидаги тенгсизликлар системасини ечинг:

$$\begin{cases} x - 3 > 5, \\ 2x - 3 > 1, \\ x - 1 < 2, \\ x < 4. \end{cases}$$

Е ч и ш . Қуйидаги кетма-кет тенг кучли шакл алмаштиришларни бажарамиз:

$$\begin{cases} x - 3 > 5, \\ 2x - 3 > 1, \\ x - 1 < 2, \\ x < 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 8, \\ x > 2, \\ x < 3, \\ x < 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 8, \\ x < 3 \end{cases} \Leftrightarrow x \in \emptyset.$$

Жавоб. Ечими йўқ, яъни \emptyset .

2- мисол. Қуйидаги тенгсизликлар системасини ечинг:

$$\begin{cases} 3ax - 5 < 6 - ax, \\ (a + 1)x - 3 < (1 - 2a)x + 5. \end{cases}$$

Е ч и ш . Қуйидаги тенг кучли шакл алмаштиришларни бажарамиз:

$$\begin{cases} 3ax - 5 < 6 - ax, \\ (a + 1)x - 3 < (1 - 2a)x + 5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} ax < \frac{11}{4}, \\ ax < \frac{8}{3} \end{cases} \Leftrightarrow ax < \frac{8}{3} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} a > 0, \\ ax < \frac{8}{3}; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a > 0, \\ x < \frac{8}{3a}; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a > 0, \\ x < \frac{8}{3a}; \end{cases} \\ \begin{cases} a = 0, \\ ax < \frac{8}{3}; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a = 0, \\ 0 \cdot x < \frac{8}{3}; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a = 0, \\ -\infty < x < +\infty; \end{cases} \\ \begin{cases} a < 0, \\ ax < \frac{8}{3}; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a < 0, \\ x > \frac{8}{3a}; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a < 0, \\ x > \frac{8}{3a}. \end{cases} \end{cases}$$

Охирги ёзилган тенгсизликлар системаси бирлашмаси изланыётган жавоб бўлади. Бунда жавоб параметринг олиши мумкин бўлган қийматларини назарга олган ҳолда умумий кўринишда ёзилган.

Кўпинча функцияларнинг олиши мумкин бўлган қийматлари тўплами (яъни аниқланиш соҳаси)ни топишда тенгсизликлар системасини ечишга тўғри келади. Шунинг учун система ечимини топишда зарур бўлган тақдирдагина, графикка мурожаат қилинади.

II. Бир номаъумли чизиқли тенгсизликлар бирлашмасини график усулда ечиш.

Бир номаъумли икки чизиқли тенгсизликлар бирлашмаси тенг кучли шакл алмаштиришлардан сўнг, қуидиа келтирилган ҳолатлардан бири кўринишида бўлиши мумкин, яъни:

1-ҳол. Агар $m > n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x > m \\ x > n \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечими $x > n$ тенгсизлик ечимлари мажмуидан иборат бўлади: **Жавоб:** $(n; +\infty)$.

Масалан, $\begin{cases} x > -5 \\ x > 5 \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечими $-x > -5$ тенгсизликнинг ечимлари тўпламидан иборатдир, яъни жавоб: $(-5, +\infty)$.

Эслатма. Бу ҳолда бирлашма таркибига кирган тенгсизликлар ечимларидан кичигидан кичик бўлмаган барча ўзгарувчининг қийматлари тўпламига тенгсизлик катта илдизидан кичик бўлмаган қийматлари мажмуи кирган бўлади, шунинг учун тенгсизликлар бирлашмаси таркибига тенгсизлик ечимларидан энг қуйи чегарасидан ўнг томондаги очиқ нурда ётган нуқталар тўплами — изланыётган ечим бўлади.

2-ҳол. Агар $m > n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x < m \\ x < n \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечими $x < m$ тенгсизликнинг ечимлари

мажмуидан иборат бўлади, яъни бу ҳолда жавоб $(-\infty; m)$ кўринишида ёзилади.

Масалан, $\begin{cases} x < -5 \\ x < -1 \\ x < 6 \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечи-

ми $x < 6$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуидан иборат.

Демак, жавоб: $(-\infty; 6)$.

3- ҳол. Агар $m < n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x > m \\ x < n \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари — сонлар текислиги (яъни R^2) дан иборат бўлади, аммо биз одатда бир ўзгарувчили тенгсизликлар учун ҳақиқий сонлар тўплами (яъни сонлар тўғри чизиги) билан чегараланамиз.

Демак, бу ҳолда сонлар текислигига (ёки сонлар тўғри чизигига) ётган исгалган нуқтанинг абсциссаси (ёки $x \in R$ дан олинган x ўзгарувчининг исталган қиймати) ё бирлашма таркибига кирган биринчи тенгсизликни ёки иккинчи тенгсизликни албағта қаноатлантиради. Шунинг учун улар изла-наётган ечим бўлади.

Масалан, $\begin{cases} x \geqslant 2 \\ x < 2 \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечими

R бўлади, чунки тенгсизликлар бирлашмасига кирган тенгсизлик ечимлари сонлар тўғри чизигини тўлдиради.

$\begin{cases} x \geqslant 2 \\ x < 2 \end{cases} \Leftrightarrow x \in (-\infty; 2) \cup [2; +\infty) = (-\infty; +\infty) = R$.

4- ҳол. Агар $m > n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x > m \\ x < n \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечими $[n; m]$ ёпиқ кесмага Гегишли бўлмаган барча ҳақиқий сонлардан иборат бўлади, яъни $x \in (-\infty; n) \cup (m; +\infty)$.

5- ҳол. Агар $m = n$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} x > m \\ x < n \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари $x = m$ дан бошқа барча сонлар тўғри чизиги нуқталаридан иборатдир, уни кўпинчча $(-\infty; m) \cup (m; +\infty)$ кўринишида ёзамиз.

Масалан, $x \neq 3$, яъни $\begin{cases} x > 3 \\ x < 3 \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари $(-\infty; 3) \cup (3; +\infty)$ дан иборат.

Мисоллар. 1. Қўйидаги тенгсизликлар бирлашмасини ечинг:

$$\begin{cases} x > 3x + 1 \\ x < 2x \end{cases}$$

Е ч и ш . Қуийдаги тенг күчли шакл алмаштиришларни ба- жарамиз:

$$\begin{cases} x > 3x + 1, \\ x < 2x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2x > 1, \\ -x < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -\frac{1}{2} \\ x > 0. \end{cases}$$

Жағоб: $(-\infty; -\frac{1}{2}) \cup (0; +\infty)$.

2. Қуийдаги тенгсизликлар бирлашмасини ечинг:

$$\begin{cases} (3a+1)x - 2 < x + 3 \\ 2 + 3ax > 14. \end{cases}$$

Е ч и ш . Бир ўзгарувчили тенгсизликларни ечишга оид хоссалардан фойдаланиб, қуийдаги тенг күчли шакл алмаштиришларни бажарамиз:

$$\begin{cases} (3a+1)x - 2 < x + 3 \\ 2 + 3ax > 14 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 3ax < 5 \\ 3ax > 12 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} ax < \frac{5}{3} \\ ax > 4 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{array}{c|c|c} \begin{cases} a > 0, \\ x < \frac{5}{3a}; \\ a = 0, \\ 0 \cdot x < \frac{5}{3}; \end{cases} & \begin{cases} a > 0, \\ x < \frac{5}{3a} \\ x > \frac{4}{a}, \end{cases} & \begin{cases} a > 0, \\ x < \frac{5}{3a} \\ x > \frac{4}{a}; \end{cases} \\ \Leftrightarrow & \Leftrightarrow & \Leftrightarrow \\ \begin{cases} a < 0, \\ x > \frac{5}{3a}; \end{cases} & \begin{cases} a = 0, \\ -\infty < x < +\infty; \\ \emptyset; \end{cases} & \begin{cases} a = 0, \\ x = R; \end{cases} \\ \begin{cases} a > 0, \\ x > \frac{4}{a}; \\ a = 0, \\ 0 \cdot x > 4; \\ a < 0, \\ x < \frac{4}{a} \end{cases} & \begin{cases} a < 0, \\ x > \frac{5}{3a} \\ x < \frac{4}{a} \end{cases} & \begin{cases} a < 0, \\ x > \frac{5}{3a} \\ x < \frac{4}{a}. \end{cases} \end{array}$$

Натижаны ихчамроқ күренишга келтириш мақсади- да, айрим ҳолларни, яъни параметрнинг оладиган бир хил қийматларини умумлаштириш мақсадга мувофиқ- дир.

III. Икки ўзгарувчили биринчи даражали тенгсиз- ликлар системасини график усулда ечиш.

Таъриф. Икки ўзгарувчили системанинг ечими деб ўзгарувчиларнинг системага кирувчи тенгсизликкниң ҳар бирини тўғри сонли тенгсизликка айлантирувчи тартибланган қийматлари жуфтига айтилади.

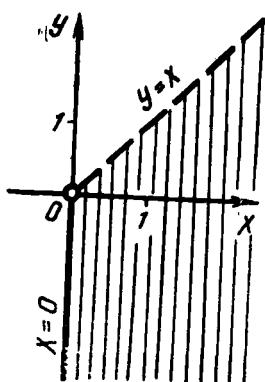
1-мисол. $\begin{cases} x - y > 0, \\ x \geq 0 \end{cases}$, система ечимлари мажмуини ко-

ординаталар текислигига тасвиirlанг.

Ечиш.

$$\begin{cases} x - y > 0, \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y < x, \\ x \geq 0. \end{cases}$$

Изланаётган мажмуя I ва III координаталар бурчаклари биссектрисалари билан чегаралangan қуйи (яъни $y=x$ тўғри чизиқдан пастдаги) очиқ ярим текисликнинг ординаталар ўқи ва ундан ўнг томондаги текислик нуқталари мажмуидан иборат бўлади, унга биссектриса нуқталари мажмуи кирмайди, шунинг учун у узук-узук (яъни пункт) чизиқ билан кўрсатилади (6-расм). Шунингдек, $(0; 0)$ нуқта, яъни координаталар боши изланаётган ечимга кирмайди, чунки бу нуқтанинг координаталари система биринчи тенгсизлигини тўғри сонли тенгсизликка айлантиrmайди (яъни $0 < 0$ тенгсизлик хотўғри тенгсизликдир), иккинчи тенгсизлигини эса тўғри сонли тенгсизликка айлантиради. Шунинг учун $(0; 0)$ нуқтани графикда очиқ доирачага олиб қўйилади,

6-расм.

акс ҳолда бу нуқта системанинг ечимига кириб қолган бўлади.

2-мисол. $\begin{cases} 3x + 5y \geq 15, \\ x - y \geq 2 \end{cases}$ тенгсизликлар системасини ечининг.

Ечиш. Аввал $3x + 5y = 15$ тўғри чизиқни ясаймиз. Бунинг учун $x = 0$ деб, $y = 3$ ни; сўнgra $y = 0$ деб, $x = 5$ ни топамиз. $3x + 5y = 15$ тўғри чизиқ ва ундан юқорида ётган ярим текислик нуқталари система биринчи тенгсизлигининг ечими бўлади (7-расмда ярим текислик нуқталар мажмуини стрелка, яъни кўрсаткич билан кўрсатилган). Бундан кейин ишчи чизмаларининг кўпайиб

кетмаслиги учун бундай белгилашдан тез-тез фойдаланилади).

Энди $x-y=2$ түғри чизиқни ясайды. $x=0$ бўлсин, у ҳолда $y=-2$ ва $y=0$ бўлса, $x=2$ бўлади; демак, $(2; 0)$ ва $(0; -2)$ нуқталар $x-y=2$ түғри чизиқда ётади. $x-y=2$ түғри чизиқ ва ундан пастда (ўнгдагиси) ётган ярим текисликдаги исталган нуқтанинг абсциссаси билан ординатаси орасидаги фарқ (яъни $x-y$ айирма) 2 дан кичик бўлмагани учун система иккинчи тенгсизлигининг ечимлари бўлади.

Шундай қилиб, изланадиган мажмуа — система таркибига кирган иккала тенгсизликнинг ечимлари кесишмаси (яъни ABC бурчак ва унинг ички нуқталари мажмуй)дан иборат бўлади (7-расмдаги икки марта штрихланган соҳа).

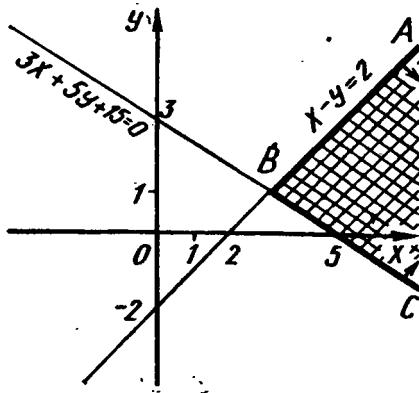
3-мисол. $\begin{cases} 3x + 2y - 3 \leq 0, & \text{тенгсизликлар системаси} \\ 3x + 2y + 11 \geq 0 & \end{cases}$

ни ечинг.

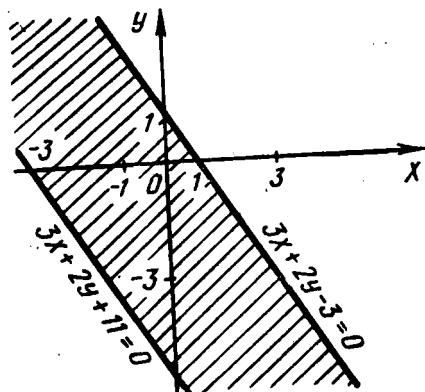
Ечиш.

$$\begin{cases} 3x + 2y - 3 \leq 0, \\ 3x + 2y + 11 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \leq -1.5x + 1.5, \\ y \geq -1.5x - 5.5. \end{cases}$$

Система биринчи тенгсизлигини $y = -1.5x + 1.5$ ($(0; 1)$ ва $(3; -3)$ нуқталардан ўтувчи) түғри чизиқ ва ундан қўйида жойлашган ярим текислик, иккинчи тенгсизлигини эса $y = 1.5x - 5.5$ ($(-3; -1)$ ва $(-1;$

7-расм.

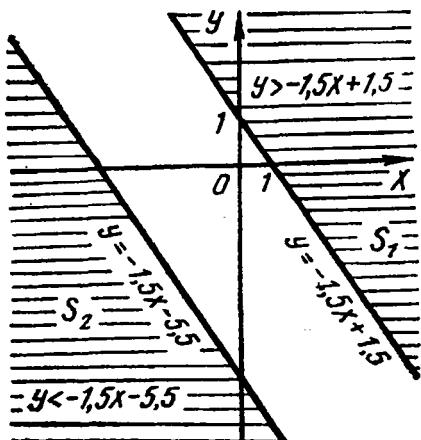

8-расм.

—4) нүқталардан ўтувчи) тұғри чизиқ ва ундан юқоридаги ярим текислик нүқталари мажмуй қаноатлантиради. Шундай қилиб, системанинг ечимлари мажмуй— $3x + 2y - 3 = 0$ ($y = -1,5x + 1,5$) ва $3x + 2y + 11 = 0$ ($y = -1,5x - 5,5$) тұғри чизиқлар билан чегараланған ёпиқ полоса нүқталари мажмuidан иборат (8-расм).

Эслатма. $\begin{cases} y \leq -1,5x + 1,5, \\ y \geq -1,5x - 5,5 \end{cases}$ системаның күш тенгсизлик, яъни $-1,5x - 5,5 \leq y \leq -1,5x + 1,5$ күринишида ёзіб олиб, сүнгра мұхомама қылса ҳам бўлар эди.

Агар берилган система $\begin{cases} 3x + 2y - 3 \geq 0, \\ 3x + 2y + 11 \geq 0 \end{cases}$ күринишида бўлганда эди, у ҳолда уни $\begin{cases} y \geq -1,5x + 1,5, \\ y \geq -1,5x - 5,5 \end{cases}$ күринишида

9-расм.

ёзіб олиб, сүнгра бу системаниң ўз навбатида $y \geq -1,5x + 1,5$ (чунки $-1,5x + 1,5 \geq -1,5x - 5,5 \Rightarrow 1,5 \geq -5,5$) тенгсизлик билан алмаштирилса, мұхомама анча содалашади. Шундай қилиб, бу системанинг ечимлари мажмун $-y = -1,5x + 1,5$ тұғри чизиқ ва ундан юқоридаги ярим текислик нүқталари мажмuidан иборат бўлади (9-расмдаги S_1 соҳа).

Агар система

$\begin{cases} 3x + 2y - 3 \leq 0, \\ 3x + 2y + 11 \leq 0 \end{cases}$ күринишида бўлса, у ҳолда қуйидагига эга бўламиз:

$$\begin{cases} y \leq -1,5x + 1,5, \\ y \leq -1,5x - 5,5 \end{cases} \Leftrightarrow y \leq -1,5x - 5,5.$$

Бундан кўринадики, $y \leq -1,5x - 5,5$ тұғри чизиқ ва ундан қуйидаги ярим текислик билан $y \leq -1,5x - 5,5$ тұғри чизиқ ва ундан қуйида ётган ярим текислик нүқталари мажмуй кесишмасини фақат $y \leq -1,5x - 5,5$

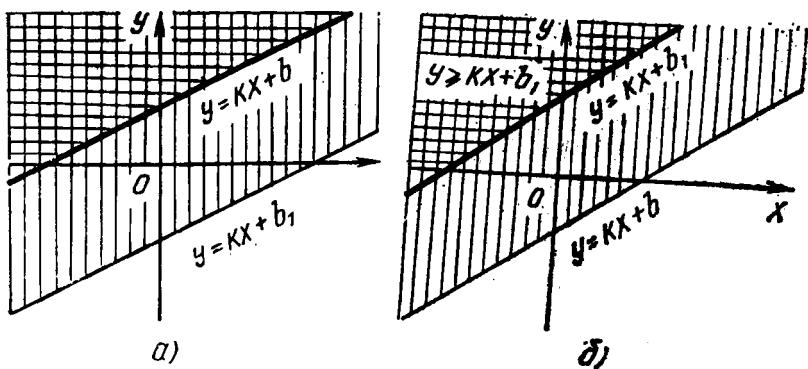
(чунки $-1,5x - 5,5 \leq 1,5x + 1,5$; $-5,5 \leq 1,5$) тенгсизлик орқали берилса ҳам бўлади (9- расмдаги S_2 соҳа).

Агар тенгсизликлар системаси $\begin{cases} 3x + 2y - 3 \geq 0, \\ 3x + 2y + 11 \leq 0 \end{cases}$, кўринишда берилганда эди, у ҳолда бу система биринчи тенгсизлигини $3x + 2y - 3 = 0$ (яъни $y = -1,5x + 1,5$) тўғри чизиқ ва ундан юқорида жойлашган ярим текислик нуқталари мажмуй, иккинчи тенгсизлигини эса $3x + 2y + 11 = 0$ (яъни $y = -1,5x - 5,5$) тўғри чизиқ ва ундан қўйида ётган ярим текислик нуқталари мажмуй қаноатлантиради. Аммо берилган система тенгсизликларини қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмuinинг умумий қисми мавжуд эмас (9-расм). Шунинг учун бу ҳолда система ечимга эга эмас экан.

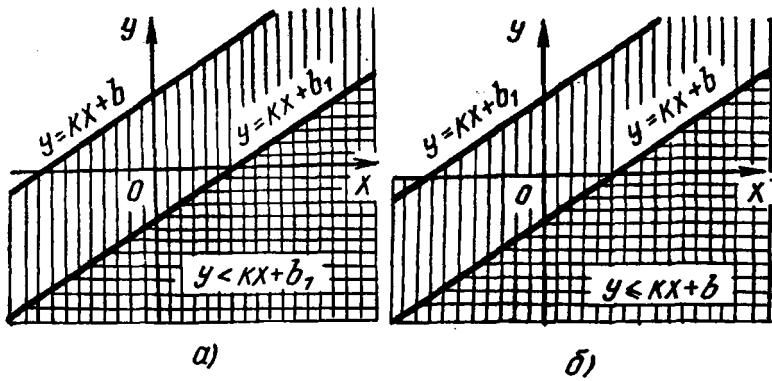
Шундай қилиб, система таркибиغا кирган ҳар иккала тўғри чизиқлар ўзаро параллел бўлганда, юқоридаги мулоҳазалардан қўйидаги умумий хуносаларни чиқариш мумкин бўлади.

1-х улоса. $b > b_1$ ($b < b_1$) бўлса, у ҳолда $\begin{cases} y \geq kx + b, \\ y \geq kx + b_1 \end{cases}$ системанинг умумий ечимини $y \geq kx + b$ ($y \geq kx + b_1$) тенгсизлик билан бериш мумкин, яъни $y = kx + b$ ($y = kx + b_1$) тўғри чизиқ ва ундан юқоридаги ярим текислик нуқталари мажмуй изланадиган ечимдир (10-расм).

2-х улоса. Агар $b > b_1$ ($b < b_1$) бўлса, у ҳолда $\begin{cases} y \leq kx + b, \\ y \leq kx + b_1 \end{cases}$ системанинг ечимини $y \leq kx + b_1$ ($y \leq kx + b$) тенгсизлик билан бериш мумкин, яъни $y = kx + b_1$ ($y =$

10- расм.

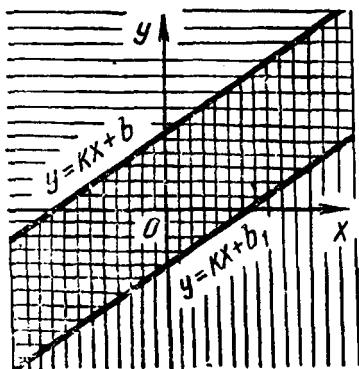

11- расм.

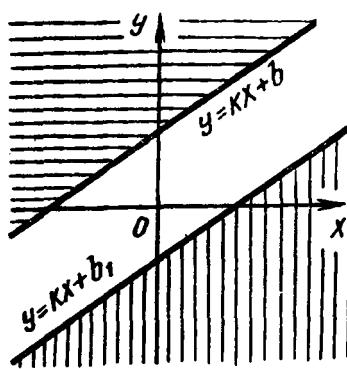
= $kx + b$) түғри чизиқ ва ундан пастда ётган ярим текислик нүкталари мажмую изланаётган ечим бўлади (11-расм).

3-х улоса. Агар $b > b_1$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} y \leq kx + b, \\ y \geq kx + b_1 \end{cases}$ система ечимини $kx + b_1 \leq y \leq kx + b$ қўш тенгсизлик билан бериш мумкин, яъни $y = kx + b_1$ ва $y = kx + b$ түғри чизиқлар билан чегараланган ёпиқ полоса нүкталари мажмую изланаётган ечимдир (12-расм).

4-х улоса. Агар $b > b_1$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} y \geq kx + b, \\ y \leq kx + b_1 \end{cases}$ система ечимга эга эмас (13-расм).

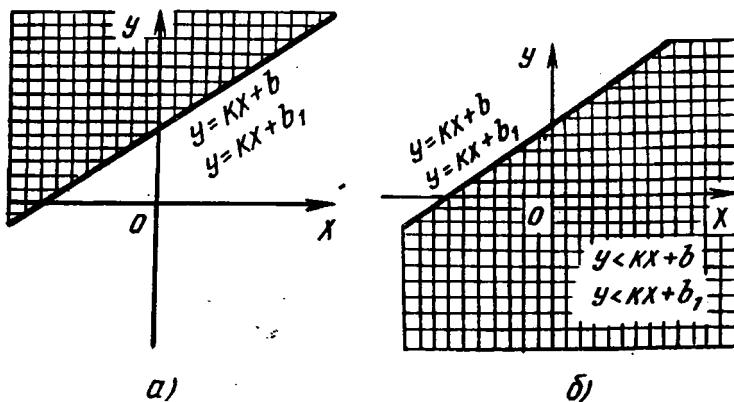

12- расм.

13- расм.

5-х улоса. Агар $b = b_1$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} y \geq kx + b, \\ y \leq kx + b_1 \end{cases}$ система ечимини $y \geq kx + b$ тенгсизлик билан бериш мумкин, яъни тўғри чизиқлар устма-уст тушганда системанинг ечими $y = kx + b$ тўғри чизиқ ва ундан юқоридаги ярим текислик нуқталари мажмуудан иборатdir ва аксинча (14-расм).

14-расм.

6-х улоса. Агар $b = b_1$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} y \geq kx + b, \\ y \leq kx + b_1 \end{cases}$ система ечимини $y = kx + b$ тўғри чизиқ билан бериш мумкин, яъни система ечими $y = kx + b$ тўғри чизиқ нуқталаридан иборат бўлади.

Агар $b = b_1$ бўлса, у ҳолда $\begin{cases} y > kx + b, \\ y < kx + b_1 \end{cases}$ система ечимга эга эмас.

7-х улоса. Агар тўғри чизиқлар параллел бўлмаса (яъни кесишиш), у ҳолда системанинг ечими шу тўғри чизиқлар кесишишидан ҳосил бўлган бурчаклардан бирни бўлади.

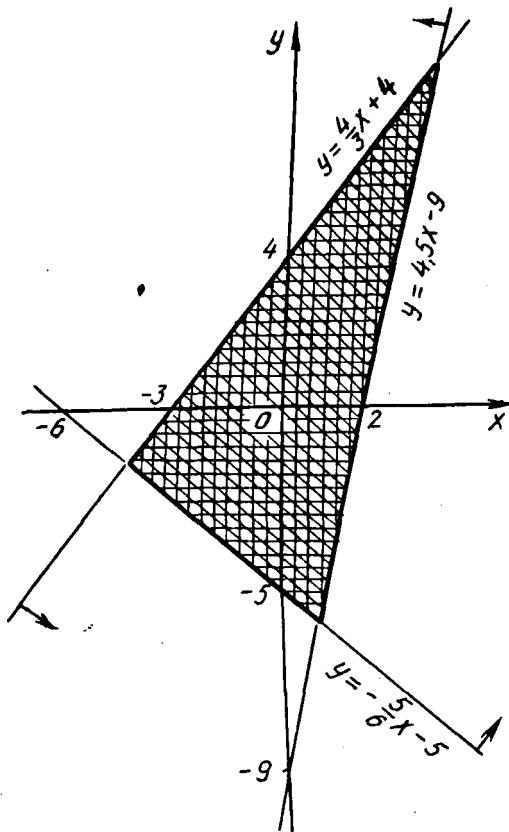
$$\begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} -4x + 3y - 12 \leq 0, \\ 5x + 6y + 30 \geq 0, \\ 9x - 2y - 18 \leq 0 \end{array} \right. \end{array}$$

системани ёчинг.

Е чи ш. Системанинг ҳар бир тенгсизлигини тенг кучли шакл алмаштириб, стандарт кўринишга келтирамиз, яъни:

$$\begin{cases} -4x + 3y - 12 \leq 0, \\ 5x + 6y + 30 \geq 0, \\ 9x - 2y - 18 \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \leq \frac{4}{3}x + 4, \\ y \geq -\frac{5}{6}x - 5, \\ y \geq 4.5x - 9. \end{cases}$$

Изланаётган ечим 15- расмда кўрсатилган.

15- расм.

5- мисол. $\begin{cases} 3x + y - 3 \geq 0, \\ 6x + 7y - 42 \leq 0 \\ 7x - 5y - 35 \leq 0 \end{cases}$

системани ечинг.

Е ч и ш .

$$\begin{cases} 3x + y - 3 \geq 0, \\ 6x + 7y - 42 \leq 0, \\ 7x - 5y - 35 \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -3x + 3, \\ y \leq -\frac{6}{7}x + 6, \\ y \geq 1,2x - 7. \end{cases}$$

Системанинг биринчи тенгсизлигини $y = -3x + 3$ ((0; 3) ва (1; 0) нуқталардан ўтвучи) түғри чизиқ ва ундан юқоридаги (үндаги), иккинчи тенгсизлигини $y = -\frac{6}{7}x + 6$ ((0; 6) ва (7; 0) нуқталардан ўтвучи) түғри чизиқ ва ундан пастдаги (чапдаги), ниҳоят учинчи тенгсизлигини эса $y = 1,2x - 7$ ((0; -7) ва (5; -1) нуқталардан ўтвучи) түғри чизиқ ва ундан юқоридаги (чапдаги)

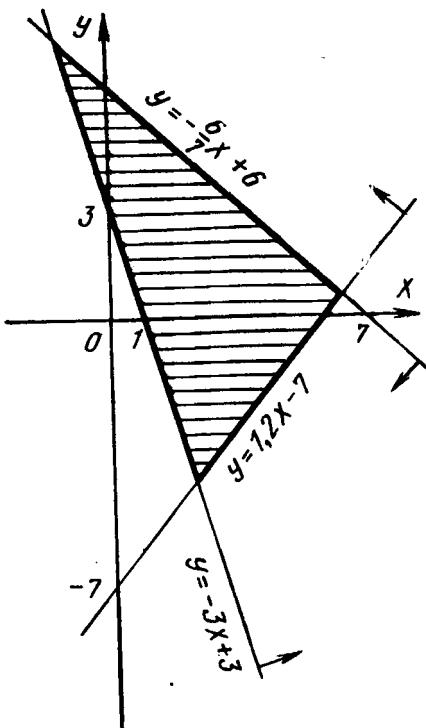
ярим текислик нуқталари мажмуюи қаноатлантиради. Мөсөчимлар стрелка билан кўрсатилган.

Изланадиган ечим юқорида қайд қилинган түғри чизиқлар билан чегараланган ёпиқ ABC учбурчак нуқтаси мажмудидан иборат (16- расм).

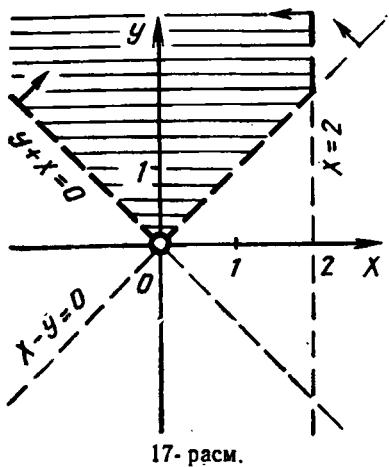
6- мисол . $\begin{cases} x + y > 0, \\ x - y < 0, \\ x - 2 < 0 \end{cases}$ системани ечининг.

Е ч и ш . $\begin{cases} x + y > 0, \\ x - y < 0, \\ x - 2 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > -x, \\ y > x, \\ x < 2 \end{cases}$ эканини назарга олсак,

изланадиган мажмума — биринчи ва иккинчи координаталар бурчаги биссектрисалари орасидаги бурчак ички нуқталари мажмунининг $x=2$ түғри чизиқдан чандаги нуқталари мажмудидан иборатdir, унга $x+y=0$, $x-y=0$

16- расм.

17- расм.

ва $x=2=0$ түрли чизиқлар нүкталари мажмуда кирмайды, шунинг учун улар пунктир чизиқ билан күрсатилган (17-расм).

$$7\text{-мисол. } \begin{cases} 3y - x < 5, \\ y + 2x < 11, \\ 4y + x > 9 \end{cases}$$

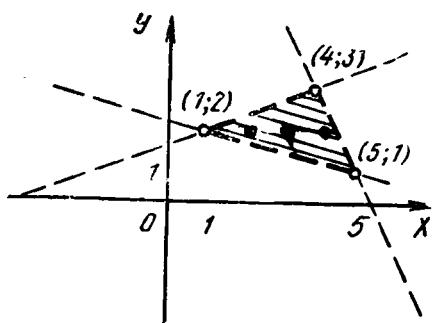
төңгизликлар системасини қаноатлантиручи нүкталар мажмунини xOy текисликда күрсатинг. Шунингдек, бу системани қаноатлантирувчи x ва y ларнинг ҳамма бутун қийматларини топпинг.

Ечиш.

$$\begin{cases} 3y - x < 5, \\ y + 2x < 11, \\ 4y + x > 9 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y < \frac{1}{3}x + \frac{5}{3}, \\ y < -2x + 11, \\ y > -\frac{1}{4}x + \frac{9}{4}. \end{cases}$$

Шундай қилиб, берилген төңгизликлар системасини $3y - x = 5$ ва $y + 2x = 11$ түрли чизиқлардан пастдаги ҳамда $4y + x = 9$ түрли чизиқдан юқоридаги ярим текисликтар кесишишидан ҳосил бўлган учбурчак ички нүкталари қаноатлантиради. Ечимга учбурчак томонларида ётувчи нүкталар мажмуда кирмайди. Демак, системанинг ечимлари мос равиша $3y - x = 6$, $y + 2x = 11$ ва $4y + x = 9$

түрли чизиқлар билан чөгараланган очик учбурчак нүкталари мажмудан иборат (18-расм).

18- расм.

$\begin{cases} 3y - x = 5, \\ 4y + x = 9 \end{cases}$ система нинг ечими $\{(1; 2)\}$ (яъни система таркибига кирган түрли чизиқларниг кесиши нүктасининг координатлари). $\begin{cases} 3y - x = 5, \\ y + 2x = 11 \end{cases}$

системанииг ечими $\{(4; 3)\}$ ва $\begin{cases} y + 2x = 11, \\ 4y + x = 9 \end{cases}$ системанииг ечими $\{(5; 1)\}$ дан иборат. $(1; 2), (4; 3)$ ва $(5; 1)$ нуқталар — учбурчак учининг координаталариидир. Шундай қилиб, берилган тенгсизликлар системасини қаноатлантирувчи нуқталарнинг абсциссаси 1 билан 5 ($x \in (1; 5)$) ва срдинатаси эса 1 билан 3 (яъни $y \in (1; 3)$) орасида ўзгарар экан. Бундан x нинг қабул қилиши мумкин бўлган бутун қийматлари 2, 3 ва 4 лардан, y нинг эса фақат битта 2 бутун сонидан иборат эканлиги келиб чиқади.

Демак, системани қаноатлантирувчи x ва y ларнинг ҳамма бутун қийматлари: $\{(2; 2), (3; 2), (4; 2)\}$.

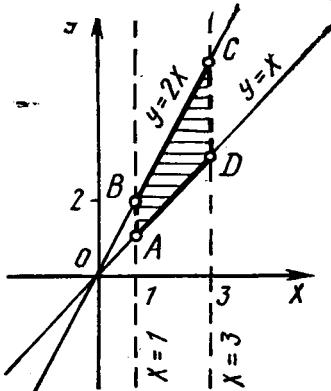
Эслатма. Шундай қилиб, икки ўзгарувчили биринчи даражали уча тенгсизликдан иборат системанинг ечимлари текисликда бурчак, кесилган бурчак, учбурчак ва шунга ўхшаш шакл (яъни фигура) ларни берар экан.

8-чи сол. $\begin{cases} y \geqslant x, \\ y \leqslant 2x, \\ x < 3, \\ x > 1 \end{cases}$ системанинг ечинг.

Е ч и ш. Берилган тенгсизликларни жуфт-жуфти билан гуруҳлаб, қўйидаги иккита тенгсизликлар системасини ҳосил қиласиз:

$$\begin{cases} y \geqslant x, \\ y \leqslant 2x \end{cases} \quad (1) \text{ ва } \begin{cases} x < 3, \\ x > 1 \end{cases} \quad (2)$$

(1) системанинг ечимлари соҳаси DOC бурчакдан, (2) система учун эса $x=1$ ва $x=3$ тўғри чизиқлар билан чегараланган очиқ полосадан иборат. Излананаётган соҳа (1) ва (2) системалар іечимларининг умумий қисмидан, яъни DOC бурчакнинг полоса билан кесишмасидан иборат. Излананаётган соҳага $ABCD$ трапециянинг барча ички нуқталари, шунингдек, BC ва AD кес-

19- расм.

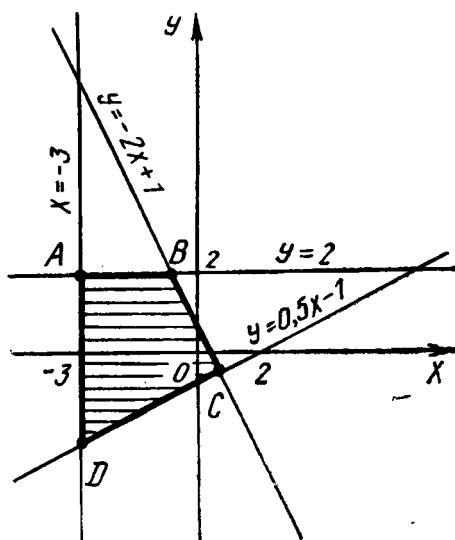
маларнинг барча ички нуқталари киради. Аммо AB ва DC кесмалар, худди трапеция учлари каби изланадайтган соҳага кирмайди (19-расм).

9-мисол. $\begin{cases} x - 2y \leqslant 2, \\ 2x + y \leqslant 1, \\ y \leqslant 2, \\ x \geqslant -3 \end{cases}$ системани ечинг.

Е ч и ш. Қуйидаги тенг кучли алмаштиришларни баражамиз:

$$\begin{cases} x - 2y \leqslant 2, \\ 2x + y \leqslant 1, \\ y \leqslant 2, \\ x \geqslant -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geqslant 0,5x - 1, \\ y \leqslant -2x + 1, \\ y \leqslant 2, \\ x \geqslant -3 \end{cases}$$

$y = 0,5x - 1$, $y = -2x + 1$, $y = 2$ ва $x = -3$ тўғри чизиқларни ясаймиз ва стрелкалар билан тенгсизликларнинг мос ечимларини кўрсатамиз. Шундай қилиб, системанинг ечимлари мажмуи $ABCD$ тўртбурчакнинг чегараларидан ва унинг ички қисмига тегишли нуқталар мажмуидан иборат (20-расм).

20-расм.

10-мисол. $\begin{cases} -2 \leqslant x \leqslant 1, \\ 1 < y < 3 \end{cases}$ системани ечинг.
Е ч и ш.
 $\begin{cases} -2 \leqslant x \leqslant 1, \\ 1 < y < 3 \end{cases}$ тенгсизликлар системаси

аслида $\begin{cases} x \geqslant -2, \\ x \leqslant 1, \\ y > 1, \\ y < 3 \end{cases}$

тенгсизликлар системасига тенг кучли. Бизга маълумки, $-2 \leqslant x \leqslant 1$ қўш тенгсизликни $x = -2$ ва $x = 1$ тўғри чизиқлар билан чегараланган ёпиқ полоса, $1 < y < 3$

тengsизликни эса $y=1$ ва $y=3$ түғри чизиқлар билан чегараланган очиқ полоса нүкталари мажмуй қаноатлантиради. Берилган құш tengsизликлар системасы ечимлари мажмуй юқоридаги иккала полосанинг кесишишидан ҳосил бўлган $ABCD$ түғри тўртбурчак ва унинг ички нүкталари мажмудан (21-расм) иборат бўлиб, унга AB ва CD кесмалар нүкталари мажмуй изланаётган мажмуага кирди, лекин BC ва AD кесмалар нүкталари мажмуй эса кирмайди. Шунингдек, изланаётган соҳага A , B , C ва D нүкталар, яъни түғри тўртбурчак учлари тегишли эмас. Масалан, A нүкта $x=-2$ ва $y=1$ координаталарга эга бўлиб, $y=1$ сони иккинчи қўш tengsизликни қаноатлантирмайди.

$$11\text{-мисол. } \begin{cases} x + y \leqslant 1, \\ x + y \geqslant -1, \\ x - y \leqslant 1, \\ x - y \geqslant -1 \end{cases}$$

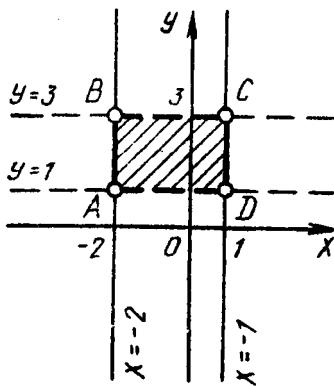
tengsизликлар системасини ечинг.

Ечиш.

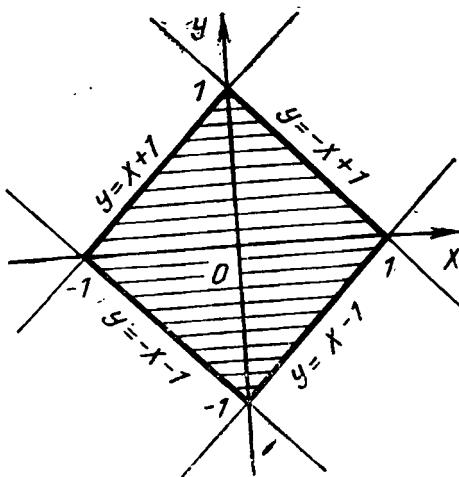
$$\begin{cases} x + y \leqslant 1, \\ x + y \geqslant -1, \\ x - y \leqslant 1, \\ x - y \geqslant -1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -1 \leqslant x + y \leqslant 1, \\ -1 \leqslant x - y \leqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -x - 1 \leqslant y \leqslant -x + 1, \\ x - 1 \leqslant y \leqslant x + 1. \end{cases}$$

Изланаётган мажмua чегаралари $y = -x - 1$ түғри чизиқ билан $y = -x + 1$ түғри чизиқ хамда $y = x - 1$ түғри чизиқ билан $y = x + 1$ түғри чизиқ бўлган ёпиқ полосалар кесишишидан ҳосил бўлган квадрат ва унинг ичи нүкталари мажмудан иборатdir (22-расм).

$$\text{Агар берилган система } \begin{cases} x + y \leqslant 1, \\ x + y \geqslant -1, \\ x - y \leqslant 1, \\ x - y \geqslant -1 \end{cases} \text{ кўринишда бўлган-}$$

21-расм.

22- расм.

да эди, у ҳолда бу системанинг ечимлари мажмуи — бўш тўплам бўларди, чунки система таркибига кирган $x+y \geqslant 1$ тенгсизлик билан $x+y \leqslant -1$ тенгсизликни бир вақтда қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуи мавжуд эмас (яъни координаталарнинг йиғиндиси бир вақтда 1 дан катта бўлмаган ҳамда —1 дан кичик бўлмаган нуқта текисликда йўқ). Шунинг учун система таркибига кирган тенгсизликлар ечимларининг умумий қисми йўқ, шу сабабли система биргаликда эмас, яъни ечими йўқ.

Шундай қилиб, система таркибига 4 та чизиқли тенгсизликлар кирган бўлса, у ҳолда бу системанинг ечимлари геометрик жиҳатдан турли тўртбурчаклар (яъни система таркибига кирган тўғри чизиқлар билан чегараланган)дан иборат бўлади. Ечимга система таркибига кирган тўғри чизиқлар нуқталари мажмуи кириши ёки кирмаслиги мумкин.

IV. Биринчи даражали икки ўзгарувчили тенгсизликлар бирлашмасини график усулда ечиш.

Биринчи даражали икки ўзгарувчили иккита тенгсизликлар бирлашмасини умумий ҳолда қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\begin{cases} a_1x + b_1y + c_1 \geqslant 0 \\ a_2x + b_2y + c_2 \geqslant 0. \end{cases}$$

Тенгсизликлар бирлашмасининг ечими бирлашма таркибиға кирған тенгсизликлардан камидан бирини түғри сонли тенгсизликка айлантирувчи x ва y ўзгарувчи-ларнинг қийматлари түплами бўлади.

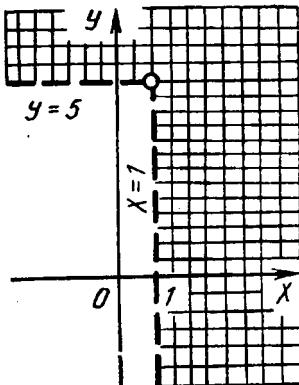
1- мисол. $\begin{cases} 3x + y > 3x + 5 \\ 2x - 3y > x - 3y + 1 \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари соҳасини текислиқда аниқланг.

$$\text{Е ч и ш. } \begin{cases} 3x + y > 3x + 5 \\ 2x - 3y > x - 3y + 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > 5 \\ x > 1 \end{cases}$$

Аввал $y = 5$ ва $x = 1$ түғри чизиқларни ясаймиз. Сўнгра $y = 5$ түғри чизиқдан юқоридаги ва $x = 1$ түғри чизиқдан ўнгдаги очиқ ярим текисликларни штрихлаймиз. Изланәётган ечимлар соҳаси 23-расмда тасвирланган.

2- мисол. $\begin{cases} 2x + 3 > y \\ 4x - 2y > -6 \end{cases}$
тенгсизликлар бирлашмасини
ечинг.

$$\text{Е ч и ш. } \begin{cases} 2x + 3 > y \\ 4x - 2y > -6 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y < 2x + 3 \\ y < 2x + 3 \end{cases} \Leftrightarrow y < 2x + 3.$$

23- расм.

Изланәётган ечимлар соҳаси $y = 2x + 3$ түғри чизиқдан қўйида жойлашган очиқ ярим текислик нуқталари мажмуидан иборатdir.

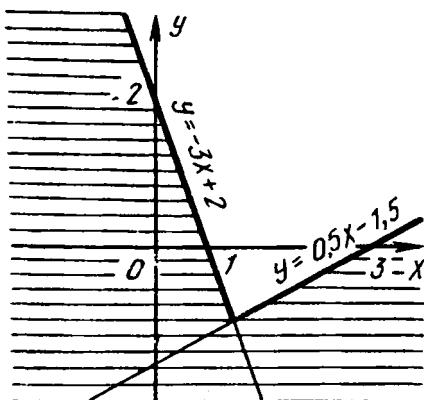
3- мисол. $\begin{cases} x - 3 \geqslant 2y \\ 3x + y \leqslant 2 \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари түпламини топинг.

$$\text{Е ч и ш. } \begin{cases} x - 3 \geqslant 2y \\ 3x + y \leqslant 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \leqslant 0,5x - 1,5 \\ y \leqslant -3x + 2 \end{cases}$$

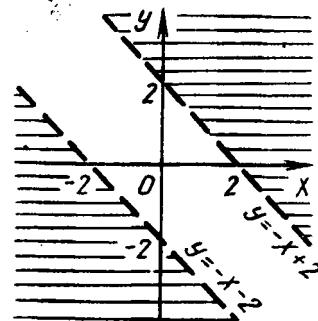
Бир вақтда $y = 0,5x - 1,5$ ва $y = -3x + 2$ түғри чизиқлар ҳамда улардан қўйида жойлашган ярим текисликлар нуқталари түплами изланәётган ечимлар соҳаси бўлади (24- расм).

4- мисол. $\begin{cases} x + y > 2 \\ x + y < -2 \end{cases}$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечимларини текислиқда аниқланг.

$$\text{Е ч и ш. } \begin{cases} x + y > 2 \\ x + y < -2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > -x + 2 \\ y < -x - 2 \end{cases}$$

24- расм.

25- расм.

$y = -x + 2$ ҳамда $y = -x - 2$ тўғри чизиқлар билан чегараланган ёпиқолоса нуқталаридан бошқа барча текислик нуқталари тўплами изланадиган ечимлар тўпламидири (25-расм), яъни $y = -x + 2$ тўғри чизиқдан юқоридаги ҳамда $y = -x - 2$ тўғри чизиқдан қўйида ётган очиқ ярим текислик нуқталари тўплами ёки иккинчи тенгсизликни албатта тўғри сонли тенгсизликка айлантиради. Шунинг учун у нуқталар тўплами берилган тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари соҳаси бўлади.

$$\begin{array}{l} 5\text{- мисол. } \begin{cases} 2x + y > 1 \\ 4x + 2y < -3 \end{cases} \end{array}$$

тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари тўпламини топинг.

$$\begin{array}{l} \text{Ечиш. } \begin{cases} 2x + y > 1 \\ 4x + 2y < -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > -2x + 1, \\ y < -2x - 1.5. \end{cases} \end{array}$$

$y = -2x + 1$ тўғри чизиқдан юқорида ҳамда $y = -2x - 1.5$ тўғри чизиқдан қўйида ётган очиқ ярим текисликлар нуқталари тўплами йиғиндиси изланадиган ечимлар тўпламини беради, яъни у сонлар текислигидан иборат бўлади. Демак, сонлар текислигидан олинган исталган нуқтанинг координаталари ёки иккинчи тенгсизликни қаноатлантиради, яъни $\{(x, y)\} \in \mathbb{R}^2$.

$$\begin{array}{l} 6\text{- мисол. } \begin{cases} x - y > 1 \\ x - y < 1 \end{cases} \end{array}$$

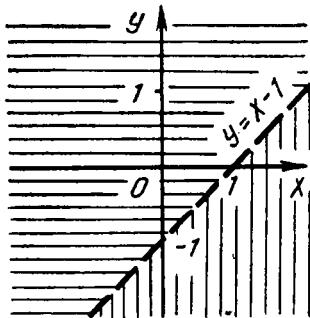
тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари соҳасини топинг.

$$\text{Ечиш. } \begin{cases} x - y > 1 \\ x - y < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y < x - 1 \\ y > x - 1 \end{cases}$$

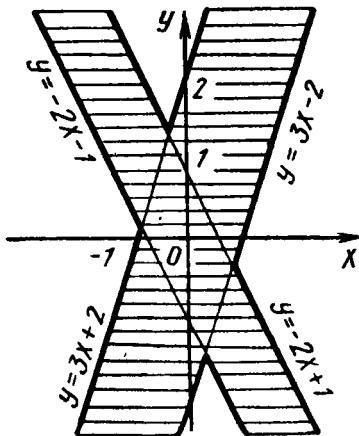
Берилган тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари тўплами $y = x - 1$ тўғри чизиқда ётган нуқталар тўпламидан бошқа барча сонлар текислигидан иборат бўлади (26-расм).

7-мисол. $\begin{cases} -1 \leqslant 2x + y \leqslant 1 \\ -2 \leqslant 3x - y \leqslant 2 \end{cases}$ қўш тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари тўпламини текисликда тасвирланг.

$$\text{Ечиш. } \begin{cases} -1 \leqslant 2x + y \leqslant 1 \\ -2 \leqslant 3x - y \leqslant 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2x - 1 \leqslant y \leqslant -2x + 1 \\ 3x - 2 \leqslant y \leqslant 3x + 2 \end{cases}$$

26-расм.

27-расм.

Шундай қилиб, чегаралари $y = -2x - 1$ билан $y = -2x + 1$ тўғри чизиқлар ҳамда $y = 3x - 2$ билан $y = 3x + 2$ тўғри чизиқлар бўлган ёпиқ полосалар нуқталари тўплами берилган қўш тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари тўплами бўлади (27-расм).

Ёпиқ полосалар кесишишидан ҳосил бўлган параллелограмм томонларида ҳамда унинг ичидаги ётувчи (параллелограммнинг ички соҳаси назарда тутиляпти) нуқталарнинг координаталари бир вақтда бирлашма таркибига кирган ҳар иккала қўш тенгсизликни тўғри сонли қўш тенгсизликка айлантиради. Масалан, $(0; 0)$ нуқта, яъни координаталар боши нуқтасининг координаталари-

ни берилган құш тенгсизликтер бирлашмасында құйамыз, натижада түғри сонли тенгсизлик ҳосил бўлади, яъни

$$\begin{cases} -1 < 0 < 1 \\ -2 < 0 < 2 \end{cases}.$$

8- мисол. $\begin{cases} x - 2y > x - 2y + 3 \\ 2x + 5y - 1 > 2x + 5y + 4 \end{cases}$ тенгсизлик-лар бирлашмасининг ечимлари тўпламини топинг.

$$\text{Ечиш } \begin{cases} x - 2y > x - 2y + 3 \\ 2x + 5y - 1 > 2x + 5y + 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 > 3 \\ -1 > 4. \end{cases}$$

Тенг кучли шакл алмаштиришдан ҳосил бўлган сонли тенгсизликларнинг ҳар бири түғри сонли тенгсизлик бўлмагани учун берилган тенгсизликлар бирлашмаси биргаликда эмас, яъни ечими бўш тўпламдир.

Машқлар

Координаталар текислигига координаталари қўйидаги тенгсизликлар системаларини, шунингдек тенгсизликлар бирлашмасини қаноатлантирувчи текислик нуқталари тўпламини штрихлаб кўрсатинг:

1. $\begin{cases} y - x + 1 > 0, \\ 2x - y - 3 > 0, \end{cases}$
2. $\begin{cases} 5x + 3y + 8 < 4x + 2y + 13, \\ 2x + 3y > 6 - x. \end{cases}$
3. $\begin{cases} 2x - 3y + 6 > 0, \\ x - 3 > 0. \end{cases}$
4. $\begin{cases} 2x - y + 2 > 0, \\ x + y + 1 < 0, \end{cases}$
5. $\begin{cases} 4x - 2y > 1 + 4x + y, \\ 3x + y < 5y + 5x. \end{cases}$
6. $\begin{cases} 3x - y > 9 - 3y, \\ x - 3y > 5 - 2y. \end{cases}$
7. $\begin{cases} 3 - 2y < 8 - 2x, \\ x + 2y > 1. \end{cases}$
8. $\begin{cases} 3x + 2y + 1 \geq 0, \\ 3x + 2y - 3 \leq 0. \end{cases}$
9. $\begin{cases} x + 2y < 4y + x + 2, \\ x - 3y < 3(1 - y). \end{cases}$
10. $\begin{cases} 2x + 1 \geq y + x - 2, \\ x + y \leq 2y + 2. \end{cases}$
11. $\begin{cases} x > 0, \\ y < 0, \\ y - x + 4 > 0. \end{cases}$
12. $\begin{cases} 2x - y \leq 3, \\ x + y \leq 2 - y. \end{cases}$
13. $\begin{cases} y + x \geq 3, \\ y - 2x < 0, \\ 2y - x > 0. \end{cases}$
14. $\begin{cases} x - y \leq 1, \\ x + y \leq 2, \\ y \leq 3. \end{cases}$
15. $\begin{cases} x - 3y + 13 \leq 0, \\ y + 5 \leq 5x, \\ 4y + 28 \geq 7x. \end{cases}$
16. $\begin{cases} y - x - 2 \leq 0, \\ y + 2x - 4 \leq 0, \\ y + 5 \geq 0. \end{cases}$

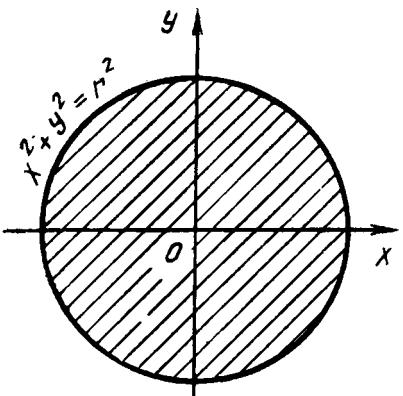
17. $\begin{cases} x + y - 2 \leq 0, \\ 2y + 5x \geq 10, \\ 5x - 2y - 10 \leq 0. \end{cases}$
18. $\begin{cases} x + 2y \geq 0, \\ x - y \leq 0, \\ x - 4y \geq -6. \end{cases}$
19. $\begin{cases} y - 2x \geq 2, \\ y - 2x \leq 8, \\ y + x - 6 \leq 0, \\ y + x - 2 \geq 0. \end{cases}$
20. $\begin{cases} -3 \leq x \leq 3, \\ -3 \leq y \leq 3. \end{cases}$
21. $\begin{cases} 2x - y > 2(2 - y + x), \\ x + 2y > 6 + 2(y - x). \end{cases}$
22. $\begin{cases} x > 3 \\ y > 2 \\ y \leq -1. \end{cases}$
23. $\begin{cases} x \leq -2 \\ y \geq 4 \\ x > 3. \end{cases}$
24. $\begin{cases} x \geq -2 \\ y \leq -3 \\ y \geq 2. \end{cases}$
25. $\begin{cases} x \geq 3 \\ x \leq -3, \\ y \geq 4 \\ y \leq -3. \end{cases}$
26. $\begin{cases} y - x \geq 3 \\ y + x \leq 2x - 2. \end{cases}$

III БОБ. ЧИЗИҚЛЫ БҮЛМАГАН ТЕНГСИЗЛИКЛАРНИ ГРАФИК УСУЛДА ЕЧИШ

1-§. $x^2 + y^2 \geq r^2$ күринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш

Биз биламизки, $x^2 + y^2 = r^2$ — маркази координаталар бошида ва радиуси r га тенг бўлган айланада тенгламасидан иборат бўлиб, бу тенгламани айланада ётган барча нуқталарнинг координаталари қаноатлантиради, яъни у нуқталар тенгламанинг илдизларидир. $x^2 + y^2 \leq r^2$ тенгсизликнинг ечимлари эса маркази координаталар бошида ва радиуси r га тенг бўлган доира нуқталари тўпламидаи иборат бўлиб, изланайтган ечимга айланада нуқталари тўплами ҳам киради, яъни доирага фақатгина координаталари $x^2 + y^2 \leq r^2$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталаргина тегишли бўлади (28-расм).

Масалан, $A(-1, -7)$, $B(0, 6)$, $C(-2, 2)$ ва $D(7, 0)$ нуқталар маркази координаталар бошида ва радиуси 6 бирликка тенг бўлган айланага тегишли бўладими?

28- расм.

$x^2 + y^2 \leq 6^2 = 36$ — маркази координаталар бошида ва радиуси 6 бирликка тенг бўлган доира тенгламасидир.

1) $(-1)^2 + (-7)^2 \leq 36$, яъни $50 \leq 36$ — тенгсизлик ўринли эмас. Демак, A нуқта доирага тегишли эмас.

2) $0^2 + 6^2 \leq 36$, яъни $36 \leq 36$ — тенгсизлик ўринли. Шунинг учун B нуқта доирага тегишли бўлади.

3) $(-2)^2 + 2^2 \leq 36$, яъни $8 \leq 36$ — тўғри тенгсизлик. Демак, C нуқта доирага тегишли.

4) $7^2 + 0^2 \leq 36$, яъни $49 \leq 36$ — тенгсизлик ўринли эмас. Шунинг учун D нуқта доирага тегишли эмас.

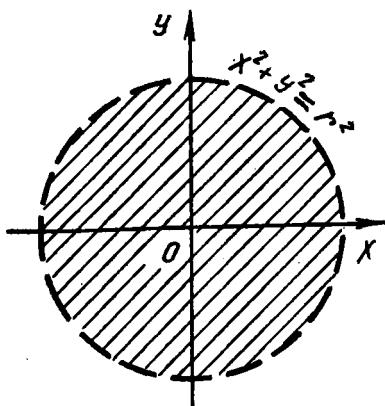
A ва D нуқталар доирага тегишли бўлмаса, у ҳолда улар доирага нисбатан қаерда жойлашган бўлади?

Юқоридаги мисолнинг муҳокамасидан шундай хуло-сага келиш мумкин эканки, агар берилган нуқта координаталари квадратларининг йиғиндиси радиуси квадратидан катта бўлмаса, у нуқталар доирага тегишли бўлади; агар берилган нуқта координаталари квадратлари йиғиндиси радиуси квадратидан катта бўлса, у нуқта доиранинг ташқарисидаги нуқталар дейиш мумкин ($50 > 36$ ва $49 > 36$).

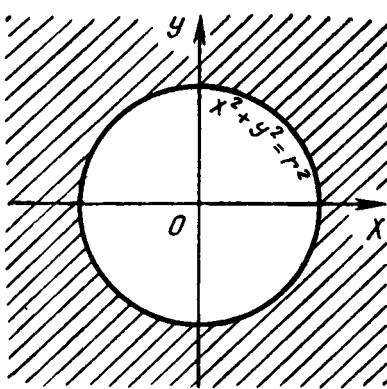
Демак, A ва D нуқталар — доира ташқарисидаги нуқталар экан. $x^2 + y^2 < r^2$ тенгсизликнинг ечимлари — маркази координаталар бошида ва радиуси r га тенг бўлган доира бўлиб, унга айланадиган нуқталари тўплами кирмайди. Демак, изланаётган тўплам — маркази координаталар бошида ва радиуси r га тенг бўлган очиқ доира нуқталари тўпламидан иборат экан (29- расм).

$x^2 + y^2 \geq r^2$ тенгсизликнинг ечимлари тўплами эса маркази координаталар бошида ва радиуси r га тенг бўлган айланадиган нуқталари тўплами ҳамда текисликнинг шу айланадиган чегараланган доирадан ташқарида жойлашган нуқталари тўпламлари йиғиндиси (бирлашмаси) дан иборат (30- расм).

$x^2 + y^2 > r^2$ тенгсизликнинг ечимлари тўплами — маркази координаталар бошида ва радиуси r га тенг бўлган ёпик

29- расм.

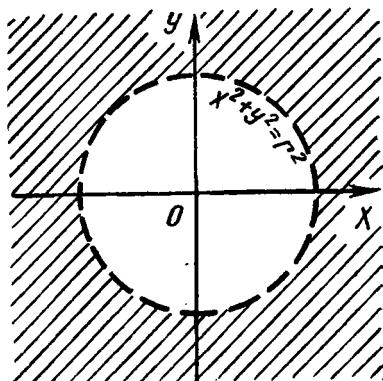
30- расм.

доирадай ташқарыда ётган текислик нүкталаридан иборат бўлиб, унга айланада нүкталари тўплами кирмайди (31-расм).

Демак, айланада ва шу айланада билан чегараланган доирадан ташқарыда ётган текисликдаги исталган нүкта координаталари квадратлари йиғиндиси шу айланада радиуси квадратидан кичик эмас экан.

$(x - a)^2 + (y - b)^2 = R^2$ — маркази (a, b) нүктада ва радиуси R га teng бўлган айлананинг умумий тенгламасидир.

$x^2 + px + y^2 + qy + f$ йиғиндини ҳар доим тўла квадрат ажратиш ёрдами билан чап қисми икки x ва y ўзгарувчилар қатнашган сонлар квадратларининг йиғиндиси ҳамда ўнг қисми бирор маълум сон бўлган муносабат кўринишига келтириш мумкин (бунда айлана умумий тенгламасига ўхшаш кўринишига келтириш назарда тутиляпти). Бунинг натижасида ҳосил бўлган муносабатнинг, яъни тенгсизликнинг ечимлари тўғрисида гап юритиш мумкин бўлади

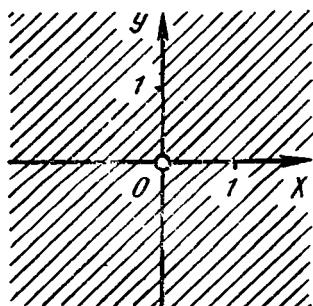

31- расм.

Энди (x, y) координаталар текислигига тенгсизликлар ечимларини тасвиришга доир мисолларни күриб чиқамиз.

1-мисол. $x^2 + y^2 \geq 0$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нүкталари түпламины координаталар текислигига тасвириланг.

Ечиш. Биламизки, текисликтеги исталган нүкта координаталари квадратлари йифиндиси номанфий сондир. Шунинг учун берилган тенгсизликни координаталар текислигидеги исталган нүктанинг координаталари қаноатлантиради. Демак, изланаётган түплам — сонлар текислиги, яъни R^2 (бундай ўқилади: «эр икки») дан, $x^2 + y^2 = 0$ тенгламанинг графиги эса координаталар бошидан иборат (яъни $O(0; 0)$).

32-расм.

2-мисол. $x^2 + y^2 > 0$ тенгсизликнинг ечимини координаталар текислигига кўрсатинг.

Ечиш. Тенгсизликни координаталар бошидан бошқа барча текислик нүкталари түплами қаноатлантиради (32-расм). Шундай қилиб, тенгсизликнинг ечимлари R^2 дан иборат бўлиб, унга $(0; 0)$ нүкта кирмайди. Изланаётган ечими $R^2 \setminus \{(0; 0)\}$ кўринишда ҳам ёзиш мумкин (\ белги — изланаётган ечимга кўрсатил-

ган нүкта кирмаслигини билдиради).

$x^2 + y^2 > 0$ тенгсизлик $(x - a)^2 + (y - b)^2 > 0$ тенгсизликнинг $a = 0$ ва $b = 0$ бўлгандаги хусусий ҳолидир.

Демак, $(x - a)^2 + (y - b)^2 > 0$ тенгсизликнинг ечимлари $(a; b)$ нүктадан бошқа сонлар текислигидан иборатдир, яъни $R^2 \setminus \{(a; b)\}$.

Масалан, $(x - 4)^2 + (y - 1)^2 > 0$ тенгсизликни $(4; 1)$ нүктадан бошқа исталган ҳақиқий сонлар жуфти қаноатлантиради. Демак, изланаётган түплам — xOy текислигидир, унга $(4; 1)$ нүкта кирмайди.

3-мисол. $x^2 + y^2 \leq 0$ тенгсизликнинг ечимини координаталар текислигига тасвириланг.

Ечиш. Берилган тенгсизликнинг ёчимлари $x^2 + y^2 = 0$ тенгламанинг ечимлари билан бир хил, уни фақат координаталар боши координатаси қаноатлантиради. Изланаётган ечим $\{(0; 0)\}$ дан иборат.

4- мисол. $x^2 + y^2 < 0$ тенгсизликнинг ечимини координаталар текислигига тасвиirlанг.

Е ч и ш. Сонлар текислигидаги ҳеч қандай ҳақиқий сонлар жуфтининг квадратлари йиғиндиси манфий сон бўла олмаганинидан, изланамайтган тўплам — бўш (\emptyset) тўпламдан иборат бўлади.

5- мисол. Координаталари $x^2 + y^2 \leq 2x + 2y$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталарни координаталар текислигига кўрсатинг.

Е ч и ш. Берилган тенгсизликни муҳокама қилиниши мумкин бўлган стандарт кўринишга келтириш учун тенг кучли шакл алмаштиришларни бажарамиз, яъни берилган тенгсизликни $x^2 + y^2 \leq 2x + 2y \Leftrightarrow (x^2 - 2x + 1) + (y^2 - 2y + 1) \leq 2 \Leftrightarrow (x - 1)^2 + (y - 1)^2 \leq 2$ кўринишга келтирамиз. Бу тенгсизликнинг ечимлари эса, маркази $(1; 1)$ нуқтада ва радиуси $R = \sqrt{2}$ га тенг бўлган ёпиқ доира нуқталари тўпламидан иборат.

6- мисол. $x^2 + 4x + y^2 \geq 0$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нуқталари тўпламини кўрсатинг.

Е ч и ш. $x^2 + 4x + y^2 \geq 0 \Leftrightarrow (x^2 + 4x + 4) - 4 + y^2 \geq 0 \Leftrightarrow (x + 2)^2 + y^2 \geq 4$.

Демак, изланамайтган ечимлар тўплами — маркази $(-2, 0)$ нуқтада ва радиуси $R = 2$ га тенг бўлган айлана ва ундан ташқаридаги текислик нуқталаридан иборат экан.

7- мисол. $x^2 + y^2 - 2y \leq 0$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нуқталари тўпламини координаталар текислигига кўрсатинг.

Е ч и ш. $x^2 + y^2 - 2y \leq 0 \Leftrightarrow x^2 + (y^2 - 2y + 1) \leq 1 \Leftrightarrow x^2 + (y - 1)^2 \leq 1$. Демак, $x^2 + 2y^2 - 2y \leq 0$ тенгсизликни маркази $(0, 1)$ нуқтада ва радиуси $R = 1$ га тенг бўлган ёпиқ доира нуқталари тўплами қаноатлантиради.

8- мисол. $3x^2 - 8x + 4 + 3y^2 \geq 0$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нуқталари тўпламини координаталар текислигига тасвиirlанг.

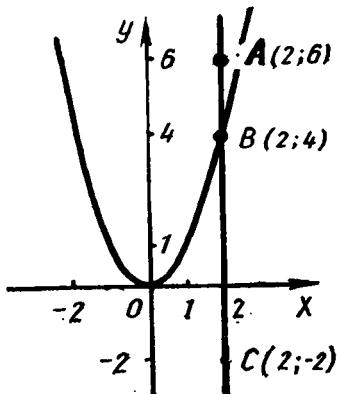
Е ч и ш. $3x^2 - 8x + 4 + 3y^2 \geq 0 \Leftrightarrow x^2 - \frac{8}{3}x + \frac{4}{3} + y^2 \geq 0 \Leftrightarrow \left(x - \frac{4}{3}\right)^2 - \frac{16}{9} + \frac{4}{3} + y^2 \geq 0 \Leftrightarrow \left(x - \frac{4}{3}\right)^2 + y^2 \geq \frac{4}{9} = \left(\frac{2}{3}\right)^2$.

Демак, изланамайтган тўплам — маркази $\left(\frac{4}{3}; 0\right)$ нуқтада

ва радиуси $R = \frac{2}{3}$ бўлган айлана ва ундан ташқаридаги текислик нуқталаридан иборат.

2- §. $y \geqslant ax^2$ кўринишдаги тенгсизликларни график усуулда ечиш

Умуман олганда $y = ax^2$ парабола xOy координаталар текислигини ҳеч бир умумий нуқталарга эга бўлмаган икки соҳага ажратади — «парабола ичи» ва «ташқи соҳа». $y = x^2$ ($a = 1$) параболани чизиб, унинг ичидаги ёки ташқи соҳасидаги нуқталар тўплами $y > x^2$ ёки $y < x^2$ тенгсизликлардан қайси бирини қаноатлантиришини қўйидагича мухокама қилиш осон бўлади.

33- расм.

Параболада ётувчи $B (2; 4)$ нуқтани олайлик (33-расм). Унинг координаталари учун $y = x^2$ ($4 = 2^2 \Rightarrow 4 = 4$) тенглик бажарилади. B нуқта орқали ординаталар ўқига параллел тўғри чизиқ ўtkазамиз. Агар $B (2; 4)$ нуқтани шу $x=2$ тўғри чизиқ бўйича «юқорига», яъни ординатаси ортиб борадиган қилиб кўчирсак, у ҳолда $y > x^2$ тенгсизлик бажарилади. Масалан, $A (2; 6)$ нуқтани олайлик. Параболанинг «ичи»га тегишли бўлган A нуқтанинг ординатаси параболада ётувчи B нуқтанинг ординатасидан

катта ($6 > 4$), аммо абсциссалари бир хил. Шунинг учун «парабола ичи»га тегишли бўлган текисликнинг барча нуқталари $y > x^2$ тенгсизликни қаноатлантиради, яъни «парабола ичи»га тегишли исталган нуқтанинг ординатаси шу нуқта абсциссани квадратидан катта. Энди B нуқтани $x=2$ тўғри чизиқ бўйича «паст»га, яъни ординатаси камаядиган йўналишда ҳаракатлантирилса, $y < x^2$ тенгсизлик бажарилади. Масалан, $C (2; -2)$ нуқтани олайлик. Параболанинг «ташқи соҳа» сига тегишли бўлган C нуқтанинг ординатаси параболада ётган B нуқта-

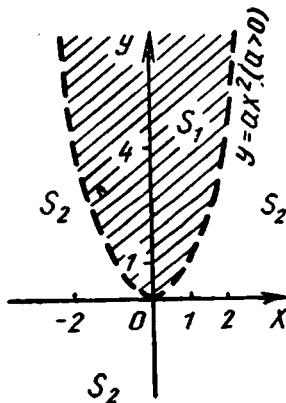
нинг ординатасидан кичик ($-2 < 4$), аммо абсциссалари бир хил. Параболанинг «ташқи соҳа» сига тегишли бўлган исталган нуқтанинг ординатаси абсциссани квадратидан кичик (масалан, С нуқта учун $-2 < 2^2 = 4$) бўлгани учун $y < x^2$ тенгсизликни қаноатлантиради. Изланатётган тўпламга парабола нуқталари тўплами кирмайди.

$y = x^2$ параболага нисбатан юқоридагидек муҳокама қилишини ўзингизга ҳавола қиласиз.

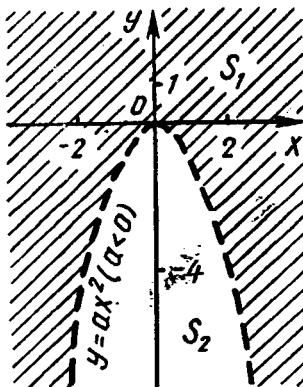
Юқоридаги муҳокамалардан қуйидаги **х у л о с а л а р и** чиқарамиз:

1. $y > ax^2$ ($a > 0$) тенгсизликнинг ечимлари тўплами «парабола ичи»га теришли барча нуқталари тўпламидан иборат (парабола нуқталари тўпламга тегишли эмас) (34- расмдаги S_1 соҳа).

2. $y > ax^2$ ($a > 0$) тенгсизликнинг ечимлари тўплами параболанинг «ташқи соҳа»сига тегишли бўлган нуқталари тўпламидан иборат (34- расмдаги S_2 соҳа).

34- расм.

35- расм.

3. $y > ax^2$ ($a < 0$) тенгсизликнинг ечимлари тўплами — параболанинг «ташқи соҳа»сига тегишли бўлган нуқталари тўпламидан иборатdir (35- расмдаги S_1 соҳа).

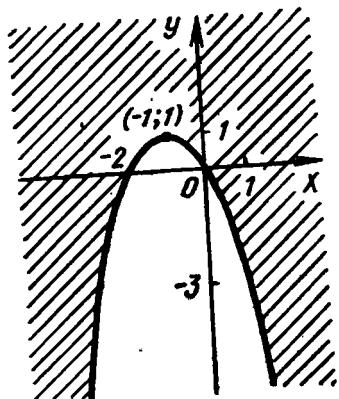
4. $y < ax^2$ ($a < 0$) тенгсизликнинг ечимлари тўплами — параболанинг ички соҳасига тегишли барча нуқталари тўпламидан иборат (35- расмдаги S_2 соҳа).

Юқоридаги тўртала ҳолнинг ҳаммасида ҳам тенг-

сизлиқ қатъий бўлгани учун парабола нуқталари тўплами тенгсизлик ечимлари тўпламига кирмайди, шунинг учун парабола пунктир чизиқ билан кўрсатилган. $y \geq ax^2$ ва $y \leq ax^2$ кўринишдаги тенгсизликнинг ечимлари тўпламига тенгсизлик ноқатъий бўлгани учун парабола нуқталари тўплами ҳам киради, шунинг учун бундай ҳолларда парабола узлуксиз чизилади.

Умумий ҳолдаги $y \geq ax^2 + bx + c$ тенгсизликнинг ечимлари тўплами худди хусусий ҳолдагидек муҳокама қилиб топилади.

$y = ax^2 + bx + c$ парабола қатъий айтилганда xOy текисликни учта соҳага бўлади, иккитаси учун бир-бирадан ажратувчи чегара ҳисобланади. Учинчиси эса, парабола нуқталари тўпламидан ташкил топади. Ўша икки соҳага xOy текисликни бўлувчи парабола нуқталаридан бошқа текислик нуқталари тўплами киради. Бундан кейин қандайдир чизиқ xOy текисликни (ёки унинг бирор бўлагини) икки соҳага ажратади. Масалан, шартга кўра ўша чизиқ (чегара) соҳаларнинг бирига киритилади ёки киритилмайди.

36- расм.

1- мисол. $y + x^2 + 1 \leq 0$ тенгсизликнинг ечимларини координатада текислигида кўрсатинг.

Ечиш. $y + x^2 + 1 \leq 0 \Leftrightarrow y \leq -x^2 - 1$. $y = -x^2 - 1$ функцияниң графиги $y = -x^2$ функцияниң графигини ординаталар ўқи бўйича -1 бирликка параллел кўчириш ёрдамида ҳосил қилинади. Иzlanaётган тўплам $y = -x^2 - 1$ парабола ва ундан қўйида жойлашган, яъни парабола ички соҳаси нуқталари тўпламидан иборат (4- ҳолга қаранг).

2- мисол. $y + x^2 + 2x \geq 0$ тенгсизликнинг ечимларини топинг.

Ечиш. $y + x^2 + 2x \geq 0 \Leftrightarrow y \geq -x^2 - 2x \Leftrightarrow y \geq -(x+1)^2 + 1$. Охирги тенгсизликни, яъни берилган тенгсизликни $y = -(x+1)^2 + 1$ парабола ва ундан ташқарида жойлашган текислик нуқталари тўплами қаноат-

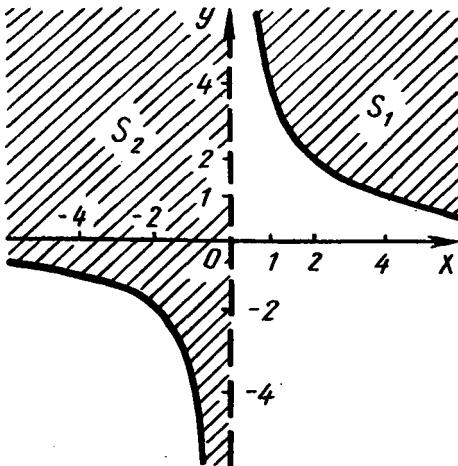
лантиради (3- ҳолга қаранг). Изланаётган тўплам 36-расмда тасвириланган.

3- §. $y \geq \frac{k}{x}$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш

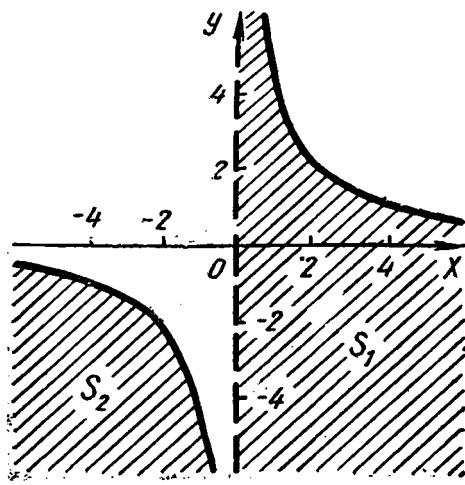
$y = \frac{k}{x}$ функцияning графиги $k \neq 0$ ва $x \neq 0$ бўлганда гиперболадан иборат эканлиги маълум. Функцияning аниқланиши соҳаси $x \neq 0$ ($x \in (-\infty; 0) \cup (0; +\infty)$) дан иборат. Демак, $y = \frac{k}{x}$ тенгламани юқоридаги шартларда гипербola нуқталари мажмуи қаноатлантиради.

Аниқланиш соҳасини низарга олган ҳолда $y \geq \frac{k}{x}$ кўринишдаги тенгсизликларнинг ечимларини ординаталар ўқи билан аниқланувчи чап (яъни $(-\infty; 0)$) ва ўнг (яъни $(0; +\infty)$) очиқ ярим текисликларнинг ҳар бирида алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш қуладайдир. Биламизки, гипербola шохчалари $k > 0$ бўлганда I ва III координаталар бурчакларида, $k < 0$ бўлганда эса II ва IV координата бурчакларида бўлади.

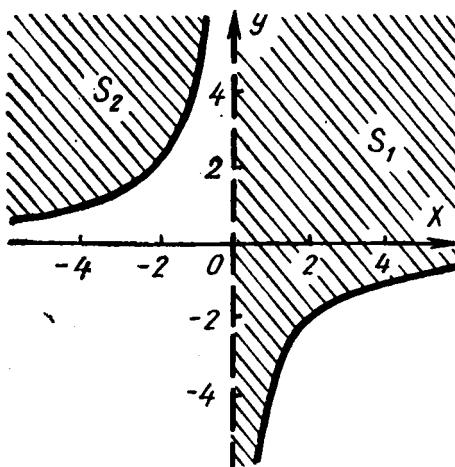
$y \geq \frac{k}{x}$ ($k > 0$) тенгсизликни x нинг $(0; +\infty)$ очиқ оралиқдаги, яъни ординаталар ўқи билан чегаралangan ўнг очиқ ярим текисликдаги гипербola шохчасига тегишли бўлган ва ундан юқорида жойлашган текислик нуқталарининг координаталари қаноатлантиради (37-расмдаги S_1 соҳа) ҳамда x нинг $(-\infty; 0)$ очиқ оралиқдаги (яъни чап очиқ ярим текисликдаги) гипербola шохчаларига тегишли бўлган ва ундан юқорида жойлашган текислик нуқталарининг координаталари қаноатлантиради (37-расмдаги S_2 соҳа).

37- расм.

38-расм.

39-расм.

лари қаноатлантиради (37-расмдаги S_2 соҳа). Шундай қилиб, $k > 0$ бўлганда $y \geq \frac{k}{x}$ тенгсизликниң қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуюи 37-расм (S_1 ва S_2 текислик қисмлари йифинди) да кўрсатилган.

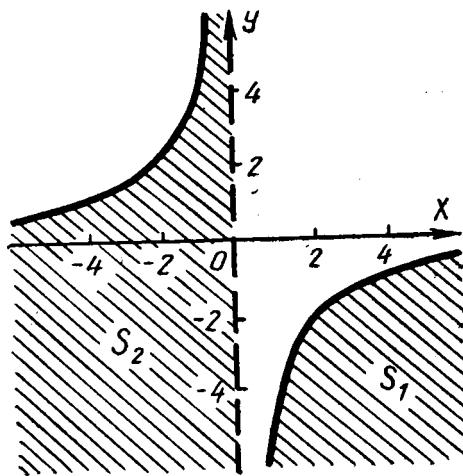
37-расмда кўрсатилган текислик нуқталаридан бошқа текислик нуқталари мажмуюи эса $y < \frac{k}{x}$ ($k > 0$)

тенгсизликнинг ечимлари мажмуюи бўлади. Бунга гипербола шоҳчалари мажмуюи кўшилса, $y \leq \frac{k}{x}$ тенгсизликниң ечимлари мажмуюи, яъни графиги ҳосил бўлади (38-расмдаги S_1 ва S_2 соҳалар йифинди).

$k < 0$ бўлган ҳолни муҳокама қилишни ўзингизга ҳавола қиласиз ва фақат натижани келтирамиз. Координаталари $y \geq \frac{k}{x}$ ($k < 0$) тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуюи 39-расмда, $y \leq \frac{k}{x}$ ($k < 0$)

ники эса 40-расмда кўрсатилган.

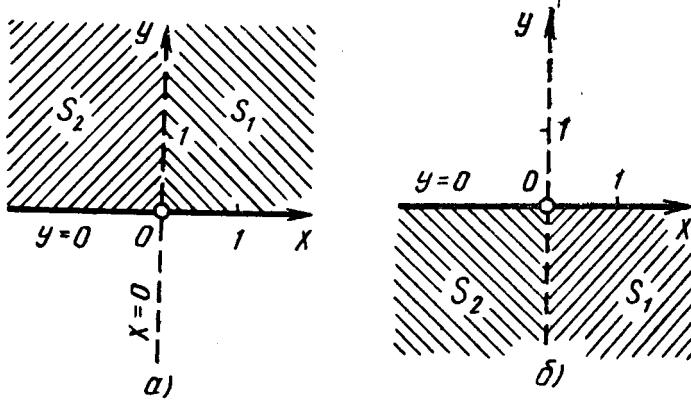
Ординаталар ўки нуқталари мажмуюи ($x = 0$) x һинг олиши мумкин бўлгэн қийматлари мажмумига кирмаганлиги учун у пунктир чизик билан кўрсатилгаи. Шунинг учун

40- расм.

$y \geqslant -\frac{k}{x}$ тенгсизликкниң ечимлары мажмунин излашда текисликни ординаталар ўқи билан аниқланувчи чап ва ўнг очиқ ярим текисликларда алоҳида-алоҳида муҳокама қилиниб, сўнгра жавоблар умумлаштирилган.

Умумий эслатма. Умуман олганда $k = 0$ ва $x \neq 0$ бўлган ҳолларни ҳам кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир, чунки акс ҳолда k параметр-

41- расм.

нинг олиши мумкин бўлган қийматлари мажмуси тўла муҳокама қилинмаган бўлиб қолади, яъни бунда $k = 0$ ҳол назарда тутиляпти.

Демак, $k = 0$ ва $x \neq 0$ бўлган ҳолда:

1) $y = \frac{k}{x}$ функция (тenglama) нинг графиги абсциссалар ўқидан иборат бўлиб, унга координаталар боши, яъни $O(0; 0)$ нуқта кирмайди.

2) $y \geq \frac{k}{x}$ tengsizlikning echimi 41-a расмда kўrsatilgan S_1 va S_2 soҳалар йигиндисидан, $y \leq \frac{k}{x}$ tengsizlikning echa 41-b расмда kўrsatilgan S_1 va S_2 соҳалар йигиндисидан иборатdir.

4-§. $xy \geq k$ кўринишдаги tengsizliklarни grafik usulda echiш

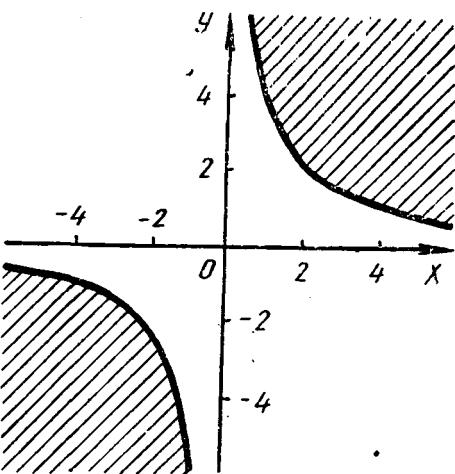
$xy \geq k$ tengsizlik x va y ларнинг исталган қийматларида маънога эга, яъни $x \in (-\infty; +\infty)$ va $y \in (-\infty; +\infty)$.

Агар $x \neq 0$, $y \neq 0$ ҳамда $k \neq 0$ бўлса, у ҳолда $xy = k$ билан $y = \frac{k}{x}$ функциялар (tenglamalар) нинг графиги (геометрик тасвири) гиперболадан иборат бўлиши бизга маълум. Шуни назарга олиб, айрим ўқувчилар умуман $xy \geq k$ tengsizlik билан $y \geq \frac{k}{x}$ tengsizlik echimlari birlari biriidan farq қilmaydi va ular teng kuchli degan xulosaga keladilar. Lekin bu fikr tўgri emas.

Масалан, $y = \frac{k}{x}$ ($x \neq 0$) da $x = 0$ bўla olmайдi, aks ҳолда каср маънога эга bўlmайдi. Shu sababli $x \neq 0$ bўlganda $y = 0$ bўla olmайдi. $xy = k$ da esa tenglikning chap қисмидаги ҳар ikkala ўзгарувчи noyl қийmatga teng bўliши mumkin. Bunda tengsizlikning chap қисmi maъnogha эga bўladi. Bunga ўқuvchilarning ehtiborini aloҳida qaratish lozim. Shuning учун ularning grafiklarini chizisha tengsizliklarning beriliishiiga қarab koordinatalar ўқlari nuqtalar tўplamiga kiriishi ёki kirmasligini belgilash zarur.

1. $xy \geq k$ ($k > 0$) tengsizlik $x > 0$ bўlgaiida $y \geq \frac{k}{x}$ tengsizlikka (37- расмдаги S_1 soҳa), $x < 0$ bўlganda esa $y \leq \frac{k}{x}$ tengsizlikka (38- расмдаги S_2 soҳa) teng kuchli bўladi. $x = 0$ bўlganda $y \geq \frac{k}{x}$ tengsizlik echimga эга emas.

42-расмда координаталари $xy \geq k$ ($k > 0$) тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нүқталари мажмуй кўрсаилган. Текисликнинг $xy \geq k$ ($k > 0$) тенгсизлик билан бериладиган нүқталари мажмуй $xy = k$ гипербола нүқталаридан, ординаталар ўқи билан аниқланиб, гипербола шохчаларидан юқорида жойлашган ўнг ярим текислик ва гипербола шохчаларидан қўйида жойлашган чап ярим текислик нүқтларидан иборат.

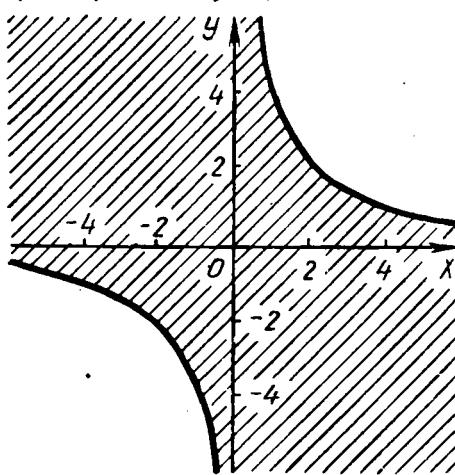
42-расм.

2. $xy \leq k$ ($k < 0$) тенгсизлик $x > 0$ бўлганда $y \leq \frac{k}{x}$ тенгсизликка, $x < 0$ бўлганда эса $y \geq \frac{k}{x}$ тенгсизлика тенг кучли бўлади. Агар нүқтанинг абсциссаси нолга тенг бўлса, у ҳолда у нүқталарнинг координаталари тенгсизликни қаноатлантиради.

Маълумки, $x > 0$ бўлганда $y \leq \frac{k}{x}$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нүқталар мажмун биринчи чоракдаги гипербола шохчаси билан ординаталар ўқининг ўнг томони орасига жойлашган текислик нүқталари мажмуй (38-расмдаги S_1 соҳа) дан иборатdir. $x < 0$ бўлганда $y \geq \frac{k}{x}$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нүқталар мажмуй 37-расмдаги S_2 соҳадан иборат бўлишини тушуниш қийин эмас. Ҳар иккала мулоҳазадан сўнг шундай хуносага келиш мумкинки, ординаталар ўқининг нүқталари мажмуй $xy \leq k$ тенгсизликни қаноатлантиради. Демак, $xy \leq k$ тенгсизлик $y \leq \frac{k}{x}$ тенгсизлика тенг кучли эмас экан.

Хуноса. $x > 0$ да $y \leq \frac{k}{x}$ ҳамда $x < 0$ да $y \geq \frac{k}{x}$ тенгсизликларни қаноатлантирувчи нүқталар мажмуй бирлашма-

си $xy \leq k$ тенгсизликни қаноатлантиради ва бу мажмуага ординаталар ўқи, яни $x = 0$ түғри чизик нұқталари мажмуй ҳам киради (43-расм).

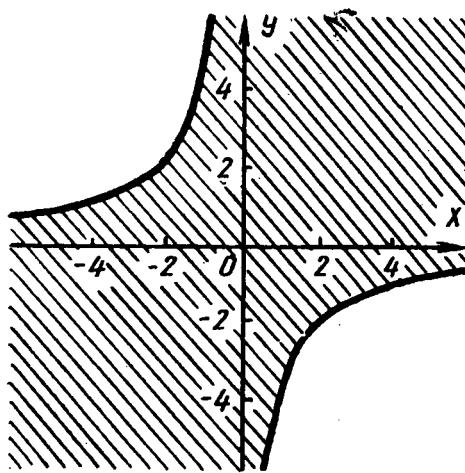

43- расм.

3. $xy \geq k$ ($k < 0$) тенгсизлик $x > 0$ бўлганда $y \geq \frac{k}{x}$ тенгсизликка (39-расмдаги S_1 соҳа) ва $x < 0$ бўлганда эса $y \leq \frac{k}{x}$ тенгсизликка (40-расмдаги S_2 соҳа) тенг кучли бўлади. Ординаталар ўқи нұқталари мажмуй тенгсизликни қаноатлантиради (44-расм).

4. $xy \leq k$ ($k < 0$) тенгсизлик $x > 0$ бўлганда $y \leq \frac{k}{x}$ тенгсизликка (40-расмдаги S_1 соҳа) ва $x < 0$ бўлганда эса $y \geq \frac{k}{x}$ тенгсизликка тенг кучли (39-расмдаги S_2 соҳа) бўлади. $x = 0$ тенгламани қаноатлантирувчи (ординаталар ўқи) нұқталар мажмуй тенгсизликни қаноатлантирмайди (45-расм).

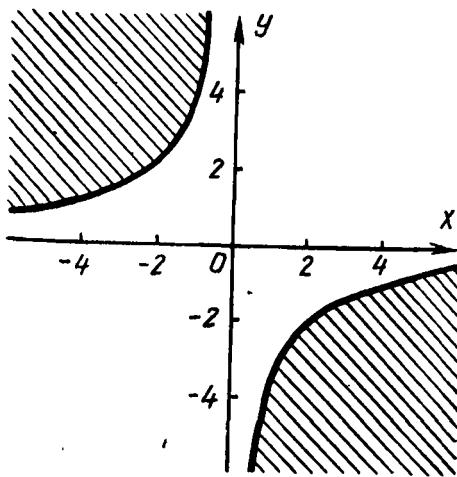
Шундай қилиб, $xy \geq k$ кўринишдаги тенгсизликларнинг ечимлари мажмуй $y \geq \frac{k}{x}$ кўринишдаги тенгсизликларнинг

44- расм.

ечимлари мажмудан бошқа нұқталар мажмuinи беришini тушунтириш мақсадга мувофиқдир.

5. Координаталар текислигининг координаталари

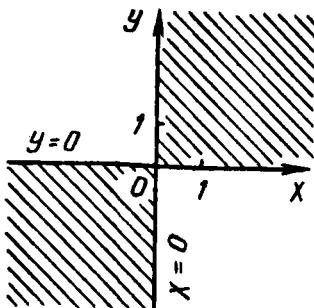

45- расм.

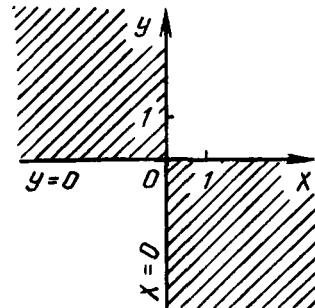
$xy \geqslant 0$ ($k=0$) тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталари мажмуаси қаерда жойлашган?

Биламизки, кўпайтманинг номанфий бўлиши учун кўпайтувчиларнинг ҳар бири бир вақтда номанфий ёки номусбат бўлиши зарур ва етарлидир, яъни улар бир хил маъноли бўлиши керак.

Демак, $xy \geqslant 0$ тенгсизлик $\begin{cases} x \geqslant 0, \\ y \geqslant 0 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x \leqslant 0, \\ y \leqslant 0 \end{cases}$, яъни x ва y ўзгарувчиларнинг ишоралари бир хил бўлганда гина ўринли бўлгани учун изланаётган мажмуа—I ва III координаталар бурчаги нуқталари мажмуидан иборат, унга абсциссалар ва ординаталар ўқлари нуқталари мажмуи ҳам киради (46- расм).

46- расм.

47- расм.

$$6. xy \leq 0 \ (k = 0) \text{ тенгсизлик } \begin{cases} x \geq 0, \\ y \leq 0 \end{cases}, \text{ ёки } \begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq 0 \end{cases},$$

яъни x ва y ўзгарувчиларнинг ишоралари турлича бўлгандагина ўринли бўлгани учун, изланадиган мажмуа — II ва IV координаталар бурчаги нуқталари мажмуасидан иборатдир (47- расм).

Машқлар

Координаталар текислигида қўйидаги тенгсизликларни қаноатлантирувчи текислик нуқталари тўпламиини кўрсатинг:

1. $x^2 + y^2 + 2x \geq 0.$	2. $x^2 + y^2 + 4y \leq 0.$
3. $x^2 + y^2 + 2y \geq 3.$	4. $x^2 + y^2 - 10x + 4y + 29 \geq 0.$
5. $x^2 + y^2 + 2y - 10x \geq 10.$	6. $x^2 + y^2 - 10x + 4y + 30 \leq 0.$
7. $x^2 + y^2 \geq 12x + 6y - 20.$	8. $x^2 + y^2 - 4x \leq -6y + 12.$
9. $x^2 + y^2 + 8x - 6y + 16 > 0.$	10. $x^2 + y^2 \leq 8x - 6y - 34.$
11. $x^2 + y^2 \geq 8x - 6y - 25.$	12. $x^2 + y^2 \geq x + y.$
13. $y - x^2 \geq 4x + 3.$	14. $y \geq -x^2 + 4x - 1.$
15. $y + 4 \leq x^2 - 2x.$	16. $y - x^2 \leq 6x + 9.$
17. $y \leq 4x - x^2.$	18. $y \geq \frac{1}{x-2} + 2.$
19. $y \leq \frac{1}{2-x} - 1.$	20. $y + 1 \leq \frac{2}{x-1}.$
21. $(x-3)(y-2) \geq 4.$	22. $x(y-2) \geq 1.$
23. $(x-1)(y+1) \leq 2.$	24. $(x+2)(y-1) \leq 3.$
25. $(x-2)y \geq 4.$	

IV БОБ. ТЕНГСИЗЛИКЛАР СИСТЕМАСИГА ЕКИ УЛАРНИНГ БИРЛАШМАСИГА КЕЛТИРИБ ЕЧИЛАДИГАН ТЕНГЛАМА ВА ТЕНГСИЗЛИКЛАРНИ ГРАФИК УСУЛДА ЕЧИШ

1- §. Тенглама ва тенгсизликни тенг кучли тенгсизликлар системалари мажмуасига алмаштириш

Тенгсизликдан тенгсизликлар системалари бирлашмасига ўтиш учун асосан қўйидаги тенг кучлилик схемаларидан фойдаланилади:

$$1) p(x; y) \cdot q(x; y) \geq 0^* \Leftrightarrow \begin{cases} p(x; y) \geq 0, \\ q(x; y) \geq 0 \end{cases} \text{ ёки}$$

$$\begin{cases} p(x; y) \leq 0, \\ q(x; y) \leq 0; \end{cases}$$

$$2) p(x; y) \cdot q(x; y) \leq 0^* \Leftrightarrow \begin{cases} p(x; y) \geq 0, \\ q(x; y) \leq 0 \end{cases} \text{ ёки}$$

$$\begin{cases} p(x; y) \leq 0, \\ q(x; y) \geq 0; \end{cases}$$

$$3) \frac{p(x; y)}{q(x; y)} \geq 0^* \Leftrightarrow \begin{cases} p(x; y) \geq 0, \\ q(x; y) > 0; \\ p(x; y) \leq 0, \\ q(x; y) < 0; \end{cases}$$

$$4) \frac{p(x; y)}{q(x; y)} \leq 0^* \Leftrightarrow \begin{cases} p(x; y) \geq 0, \\ q(x; y) < 0; \\ p(x; y) \leq 0, \\ q(x; y) > 0. \end{cases}$$

Юқорида келтирилган тенг кучлилик схемалари анча мураккаб тенгсизликларни унга тенг кучли бўлган тенгсизликлар системалари бирлашмасига алмаштириш имконини беради.

Эслатма. Тенгсизликлар қатъий бўлганда эса тенг кучлилик схемасидаги тенглик белгилари тушириб қолдирилади.

Берилган тенгсизликларни унга қараганда анча содда бўлган тенгсизликларга ўтиш ёрдами билан ечиш — тенгсизликларни ечишнинг асосий усули ҳисобланади. Бунда кўпинча берилгандан содда тенгсизликлар системаси бирлашмасига ўтилади.

Шундай қилиб, мураккаб тенгсизликларни ечишда унинг таркибидағи ҳамма ифодаларни тенгсизликнинг бирор қисмига ўтказиш, сўнгра тегишли шакл алмаштиришларни бажариш ва ҳосил бўлган ифодани кўпайтиувчиларга ажратиш (агар мумкин бўлса) фойдалидир. Агар тенгсизлик таркибида каср ифодалар бўлса, у ҳолда уларни умумий маҳражга, сўнгра ҳосил бўлган касрни стандарт кўринишга келтириш мақсадга мувофиқдир.

Одатда, юқоридаги тенгсизликларнинг ечимлари мажмуасини «соҳалар усули» («соҳалар методи») дан

* Шу кўринишдаги тенгсизликларни стандарт кўринишдаги тенгсизликлар деб қабул қиласиз.

Фойдаланиб топиш қулайдир. «Соҳалар усули» икки ўзгарувчили тенгсизликлар учун оралиқлар, яъни интерваллар усулининг умумлашган ҳолидир. Шунинг учун икки ўзгарувчили тенгсизликларнинг ечимлари мажмуи фақат сонлар текислигига кўрсатилади, аks ҳолда ечимларни аёний тасаввур қилиш қийин.

«Соҳалар усули»да кўпайтмани ёки касрнинг сурат ва маҳражини нолга айлантирувчи (x, y) тартибланган сонлар нуқталари мажмуаси кўриб чиқилади. Бу нуқталар мажмуаси умуман олганда сонлар текислигидаги айрим чизиқлар бирлашмасини бериб, текисликни бир неча соҳалар (яъни юзачалар)га бўлади. Икки ўзгарувчили функциялар учун мос узлуксиз функциялар ҳақидаги теоремаларга кўра берилган ифода бу соҳаларда маълум ишорали қийматларни қабул қиласди. Шунинг учун иштирок этаётган функцияларнинг ҳар бир соҳадаги ишорасини аниқлаш қолади холос.

Қуйида биз берилган тенгсизликларни аввал тенгсизликлар системалари бирлашмасига келтириб, сўнгра унинг ечимлари мажмуини координаталар (яъни сонлар) текислигига штрихлаб кўрсатишга доир мисолларнинг муҳокамалари билан келтирамиз.

Бу борада тенглик (яъни тенглама)нинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги (яъни берилган тенгсизликка мос тенгламанинг ечимларга эга бўлиши ёки бўлмаслиги) ҳолатларига эътибор беришнинг ҳам нақадар зарурлигини намойиш қилиб ўтамиш.

1- мисол. $x^2 - x \leqslant y - xy$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Тенгсизликни аввал $(x^2 - x) - (y - xy) \leqslant 0 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow x(x - 1) + y(x - 1) \leqslant 0 \Leftrightarrow (x - 1)(x + y) \leqslant 0$ кўринишда ёзиб оламиш.

Эслатма. Берилган тенгсизлик ечимлари мажмуини топиш ўрнига унга тенг кучли бўлган $(x^2 - x) - (y - xy) \leqslant 0$ тенгсизликнинг (яъни берилган тенгсизлик чап ва ўнг қисмидаги ифодалар айримаси) мусбат эмаслигини кўрсатсан ҳам бўлади. Бундай йўл билан биз кўпинча ишорани аниқлашимизга тўғри келади.

Энди иккинчи тенг кучлилик схемасидан фойдаланиб, шакл алмаштиришларни бажарамиз, яъни:

$$x^2 - x \leqslant y - xy \Leftrightarrow (x - 1)(x + y) \leqslant 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x - 1 \geqslant 0, \\ x + y \leqslant 0; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x - 1 \leqslant 0, \\ x + y \geqslant 0 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ y \leq -x; \end{cases} \quad (S_1)$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 1, \\ y \geq -x. \end{cases} \quad (S_2)$$

Тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нүқталари түплами 48-расмда штрихлаб күрсатилган.

$x^2 - x = y - xy$ тенгламани $x = 1$ ҳамда $y = -x$ түғри чизиқларда ётувчи нүқталарнинг координаталари қаноатлантиради. Аслида бу тенглама икки ўзгарувчили иккинчи даражали аниқмас тенгламадир, чунки тенгламанинг сони ўзгарувчилар сони билан бир хил эмас. Бундай тенгламаларнинг ечимларини авваллари аналитик кўринишда бирор параметрлар орқали бериллар эди. Лекин ўқувчилар бу ечимдан қаноатлантирувчи бирор ечимини топишга келганда эса кийналар, шунингдек, у ечимларни кўр-кўрона кўрсатар эдилар. Аммо бундай тенгламаларнинг ечимларини график кўринишда кўрсатиш эса барча ноқулайликларга барҳам беради.

Шакл алмаштиришлар қўйидагича кечади:

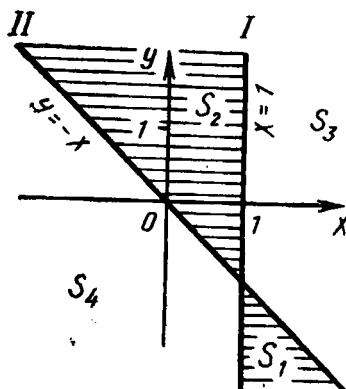
$$x^2 - x = y - xy \Leftrightarrow \dots \Leftrightarrow (x - 1)(x + y) = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x - 1 = 0 \\ x + y = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = 1 \\ y = -x. \end{cases}$$

Бу тенгламанинг графиги 48-расмда I ва II билан белгилаб кўрсатилган.

$x^2 - x \leq y - xy$ тенгсизлик ечимларидан қолган текислик қисмлари йигиндиси эса $x^2 - x > y - xy$ тенгсизликнинг ечимлари (яъни графиги) мажмуи бўлади. Унга $x = 1$ ва $y = -x$ түғри чизиқлар нүқталари түпламларини қўшсак, $x^2 - x \geq y - xy$ тенгсизликнинг ечимлари түплами келиб чиқади (48-расмдаги S_3 ва S_4 соҳалар бирлашмаси).

Эслатма. Айрим ўқувчилар $x = 1$ билан $y = -x$ түғри чизиқларнинг кесишигандан нүқтаси координаталари $x^2 - x = y - xy$ тенглама илдизи бўлади, деган хуносадир, чунки түғри чизиқлар кесишигандан нүқтасининг координаталари тенглама ечимларидан биридир холос, яъни кесишигандан нүқтанинг координаталари тенглама ечимларидан биридир холос.

48-расм

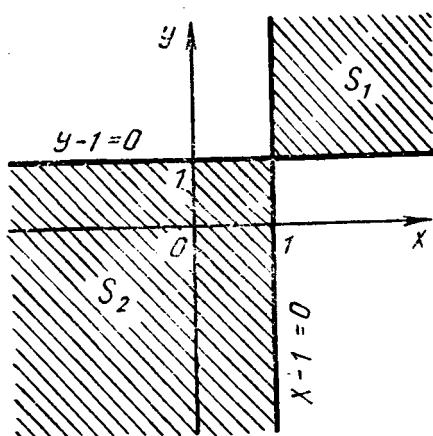
наталари бир вақтда $(x-1)$ $(x+y)$ кўпайтмадаги ҳар иккала кўпайтвчини нолга айлантиради. Лекин бу кўпайтманинг нолга тенг бўлиши учун кўпайтувчилардан бирининг нолга тенг бўлиши зарур ва етарлидир.

2- мисол. $xy + 1 \geq x + y$ тенгсизликни ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш, } xy + 1 &\geq x + y \Leftrightarrow (xy - y) + (1 - x) \geq 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow y(x - 1) - (x - 1) \geq 0 \Leftrightarrow (x - 1)(y - 1) \geq 0 \Leftrightarrow \end{aligned}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x - 1 \geq 0, \\ y - 1 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ y \geq 1 \end{cases} \quad (S_1)$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x - 1 \leq 0, \\ y - 1 \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 1, \\ y \leq 1 \end{cases} \quad (S_2)$$

49- расм.

Изланаётган ечимлар мажмуаси 49-расмда тасвирланган.

$x = 1$ ҳамда $y = 1$ тўғри чизиқларда ётган нуқталарнинг координаталари, яъни қайд қилинган тўғри чизиқлар бирлашмаси

$$\begin{aligned} xy + 1 &= x + y \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow (x - 1)(y - 1) = 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x = 1, \\ y = 1 \end{cases} \text{ тенглама-} \\ &\text{нинг илдизларидир.} \end{aligned}$$

3- мисол.

$y > -2^x(y - 1) + y^2$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Тенг кучли шакл алмаштиришлар ёрдамида берилган тенгсизликни қўйидагича ёзаб оламиз:

$$\begin{aligned} y &> -2^x(y - 1) + y^2 \Leftrightarrow -2^x(y - 1) + y(y - 1) < 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow (y - 1)(y - 2^x) < 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y - 1 > 0, \\ y - 2^x < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > 1, \\ y < 2^x \end{cases} \quad (S_1)$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} y - 1 < 0, \\ y - 2^x > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y < 1, \\ y > 2^x \end{cases} \quad (S_2)$$

50- расмда изланаётган ечимлар мажмуи штрихлаб кўрса тилган.

4- мисол. $x^2 - xy - 2y^2 + 3y - 1 \geq 0$ тенгсизликни ечинг.

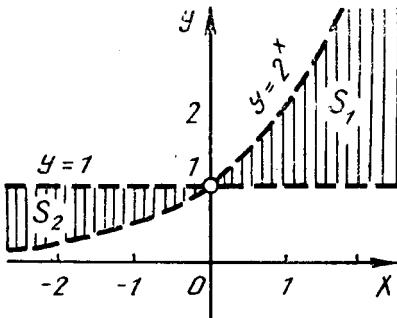
Е ч и ш. Тенгсизликкінг чап қысманиң күпайтма күренишга, сүнгра мос тенг күчлилік схемаларидан фойдаланыб, стандарт ҳолга келтирамиз, яғни:

$$\begin{aligned} x^2 - xy - 2y^2 + 3y - 1 &\geq 0 \\ &\Leftrightarrow x^2 + xy - x - 2xy - 2y^2 + 2y + x + y - 1 \geq 0 \\ &\Leftrightarrow x(x+y-1) - 2y(x+y-1) + (x+y-1) \geq 0 \Leftrightarrow (x+y-1)(x-2y+1) \geq 0 \Leftrightarrow (x+y-1)(-2(y-0,5x-0,5)) \geq 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow (x+y-1)(y-0,5x-0,5) \leq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x+y-1 \geq 0, \\ y-0,5x-0,5 \leq 0 \end{cases} \quad (S_1) \text{ ёки} \\ &\text{ёки } \begin{cases} x+y-1 \leq 0, \\ y-0,5x-0,5 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -x + 1, \\ y \leq 0,5x + 0,5 \end{cases} \quad (S_2) \end{aligned}$$

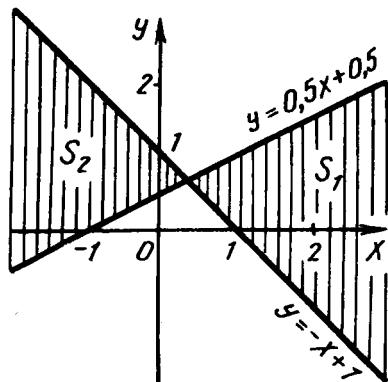
Изланыётган ечимлар соҳаси 51-расмда күрсатылған.

5- мисол. $\frac{1}{x} \geq \frac{1}{y}$ тенгсизлик ечимлари мажмунин тоғиппинг.

Е ч и ш. Берилған тенгсизлик барча $xy \neq 0 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \begin{cases} x \neq 0 \\ y \neq 0 \end{cases}$ да аниқланған, яғни координаталар ўқларыда ётмаган барча сонлар текислиги нүкталары мажмуди тенгсизликкінг аниқланиш соҳаси бўлади. Шунинг учун координаталар ўқларини пунктир чизиқ билан күрсатамиз. Бу эса ўз навбатида тенгсизликкінг ечимлари мажмугига координаталар ўқлари нуқ-

50- расм.

51- расм.

талари мажмуюи кирмаслигини билдиради. Бундай чекланишларни ўз вақтида координаталар текислигига кўрсатиб бориш турли хатоликларни келиб чиқишидан сақлайди. Шу сабабли маҳражида ўзгарувчилар қатнашган каср-рационал тенгсизликларнинг аниқланиш соҳасида тенг кучли шакл алмаштиришлар бажарилади. Буни ҳар доим назарда тутиш керак.

Энди берилган тенгсизлик устида тенг кучли шакл алмаштиришларни бажариб, қўйидагиларга эга бўламиз:

$$\begin{aligned} \frac{1}{x} \geqslant \frac{1}{y} &\Leftrightarrow \frac{1}{x} - \frac{1}{y} \geqslant 0 \Leftrightarrow \frac{y-x}{xy} \geqslant 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y - x \geqslant 0, \\ xy > 0 \end{cases} \quad (S_1) \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y - x \leqslant 0, \\ xy < 0 \end{cases} \quad (S_2) \end{aligned}$$

Айрим ҳолларда тенг кучли шакл алмаштиришларни охиригача олиб борилмаса ҳам бўлади, яъни ечимни топиш учун энг қулай ҳолатгача шакл алмаштиришлар олиб борилади, лекин бундай ёндошиш учун ҳар доим шакл алмаштиришлар жараёнини дикқат билан синчиклаб ўрганиб бориш лозимдир. Бу албатта мисолнинг табиатига боғлиқдир. Шу сабабли муҳокама қилинаётган мисолда шакл алмаштиришларни қулай ҳолгача давом эттиридик, акс ҳолда шакл алмаштиришлар анча стандарт кўринишга келгунча давом эттирилиши лозим.

S_1 система биринчи тенгсизлиги (яъни $y \geqslant x$)ни $y = x$ тўғри чизиқ (биринчи ва учинчи координаталар бурчаги биссектрисаси) билан чегараланган юқоридаги ярим текислик нуқталари мажмуюи қаноатлантиради, бу эса ўз навбатида система ечимлари қидирилладиган соҳадир, лекин фақат ва фақат шу соҳадан олинган қайси нуқталар мажмуюи системанинг ечимлари бўлишини система таркибига кирган иккинчи тенгсизлик ёрдамида аниқланади. Система иккинчи тенгсизлиги (яъни $xy > 0$)ни биринчи ва учинчи координаталар бурчаклари ички нуқталари мажмуюи қаноатлантиради, чунки уларда ётган нуқталарнинг координаталари бир хил ишоралидир.

Шунинг учун $xy > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, & \text{ёки} \\ y > 0 & \begin{cases} x < 0, \\ y < 0 \end{cases} \end{cases}$ эканлигини на-

зарга олган ҳолда юқоридаги натижага келинди. Бундан I чорак $\begin{cases} x > 0, \\ y > 0 \end{cases}$, ва III чорак $\begin{cases} x < 0, \\ y < 0 \end{cases}$, тенгсизликлар системаси билан берилиши келиб чиқади. Шундай қилиб, S_1 системанинг ечимлари фақат биринчи ва учинчи чоракларнинг $y = x$ түғри чизиқ ва ундан юқорида қолган қисми иуқтаплары мажмуй бўлади (52-расмда улар S_1 билан белгиланган).

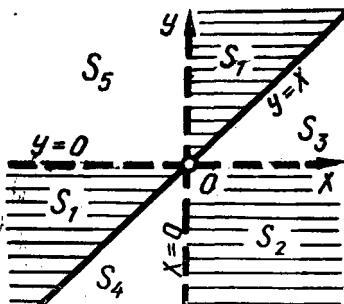
S_2 системанинг биринчи тенгсизлигини $y = x$ түғри чизиқ билан чегараланган ва ундан паст (яъни қуйи) да ётган ёпиқ ярим текислик, иккинчи тенгсизлигини эса иккинчи ва тўртинчи чораклар нуқталари мажмуй (чунки у чораклардаги нуқталарниң координаталари турли ишорали бўлиб, уларниң кўпайтмаси манфий сон бўлади), системанинг ўзини тўртинчи чорак нуқталари мажмуй қаноатлантиради (52-расмдаги S_2 соҳа).

Шундай қилиб, берилган тенгсизликни биринчи ва учинчи чоракларнинг $y = x$ түғри чизиқ ҳамда ундан юқорида қолган қисмлари билан тўртинчи чорақ нуқталари мажмуй, яъни S_1 ва S_2 соҳалар бирлашмасига тегишли нуқталар мажмуй қаноатлантиради (52-расм).

$\frac{1}{x} = \frac{1}{y}$ тенгламанинг графиги 52-расмда иккита очиқ нур кўринишида тасвирланган.

Эслатма. Айрим ўқувчилар $\frac{1}{x} = \frac{1}{y}$ тенгламанинг ечимини нотўғри кўрсатиб қўядилар, яъни у $y = x$ түғри чизиқдан иборат, деб ўйладилар. Бундай натижага нотўғри мулоҳаза юритиш натижасида келадилар. Ваҳоланки, бундай мулоҳаза юритилиши натижасида келинган ечимлар ичida $(0;0)$ нуқта, яъни координаталар боши координаталари берилган тенгламани қаноатлантирмайди, чунки $x=0$ ва $y=0$ қўйматларда тенгламанинг чап ва ўнг қисмлари маъногна эга бўлмайди. Бундай натижага аниқланиш соҳасини ҳисобга олинмаганлиги сабабли келинади.

Шундай қилиб, касрингин маҳражида ўзгарувчилар қатнашганда уларнинг аниқланиши соҳасини ҳисобга олишни унутмаслик керак.

52-расм.

Текисликнинг $\frac{1}{x} \geqslant \frac{1}{y}$ тенгсизлик ечимлари мажмуудан қолган қисмлари мажмуу $\frac{1}{x} < \frac{1}{y}$ тенгсизликнинг ечимлари бўлади (52-расмда улар мос равишда S_3 , S_4 ва S_5 соҳалар билан кўрсатилган).

Аслида $\frac{1}{x} < \frac{1}{y}$ тенгсизлик ечимлари мажмууни қўйида-
гича шакл алмаштиришлар ёрдамида топса ҳам бўлади, яъни:

$$\begin{aligned} \frac{1}{x} < \frac{1}{y} \Leftrightarrow \frac{1}{x} - \frac{1}{y} < 0 \Leftrightarrow \frac{y-x}{xy} < 0 \Leftrightarrow & \left[\begin{array}{l} \begin{cases} y-x > 0, \\ xy < 0 \end{cases} \\ \begin{cases} y-x < 0, \\ xy > 0 \end{cases} \end{array} \right] \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow & \left[\begin{array}{l} \begin{cases} y > x, \\ x > 0, \\ y < 0 \end{cases} \\ \begin{cases} x < 0, \\ y > 0 \end{cases} \end{array} \right] \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} y > x, \\ x > 0, \\ y < 0; \end{cases} \\ \begin{cases} y > x, \\ x < 0, \\ y > 0; \end{cases} \end{array} \right] \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \emptyset \\ \begin{cases} x < 0, \\ y > 0 \end{cases} \end{array} \right] \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow & \left[\begin{array}{l} \begin{cases} y < x, \\ xy < 0 \end{cases} \\ \begin{cases} y < x, \\ xy > 0 \end{cases} \end{array} \right] \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} y < x, \\ x > 0, \\ y > 0 \end{cases} \\ \begin{cases} y < x, \\ x < 0; \\ y < 0 \end{cases} \end{array} \right] \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} y < x, \\ y > 0 \end{cases} \\ \begin{cases} y < x, \\ x > 0, \\ y > 0; \end{cases} \end{array} \right] \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} y < x, \\ x > 0, \\ y > 0 \end{cases} \\ \begin{cases} y < x, \\ x < 0, \\ y < 0 \end{cases} \end{array} \right] \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow & \left[\begin{array}{l} \begin{cases} x < 0, \\ y > 0 \end{cases} \\ \begin{cases} 0 < y < x \\ y < x < 0. \end{cases} \end{array} \right] \quad \begin{array}{l} (S_3) \\ (S_4) \\ (S_5) \end{array} \end{aligned}$$

Эслатма. $\begin{cases} y > x, \\ x > 0, \\ y < 0 \end{cases}$ система ечнинг эга эмас, чунки система тар-
кибига кирган тенгсизликлар ечимларининг умумий қисми йўқ. Шу-
нинг учун охириги тенгсизликлар системалари бирлашмасига у сис-
тема киритилмаган. Бундан кўринадики, берилган тенгсизлик кўри-
ниши жиҳатидан соддадай бўлиб кўриниса ҳам, аммо унинг аналитик
муҳокамаси анча мураккабдир.

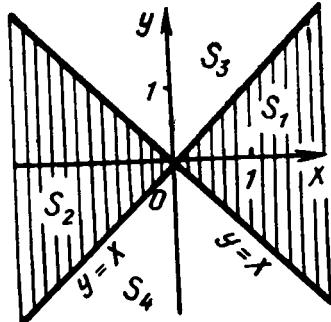
6-мисол. $x^2 - y^2 \geqslant 0$ тенгсизликнинг ечимлари маж-
муасини топинг.

Е ч и ш. Берилган тенгсизликни дастлаб $(x+y)(x-y) \geqslant 0$

кўринишида ёзиб оламиз. Бу тенгсизлик $\begin{cases} x + y \geq 0, \\ x - y \geq 0 \end{cases}$, ёки $\begin{cases} x + y \leq 0, \\ x - y \leq 0, \end{cases}$ яъни $\begin{cases} y \geq -x, \\ y \leq x \end{cases}$, (1) ёки $\begin{cases} y \leq -x, \\ y \geq x \end{cases}$, (2) бўлгандагина ўринли бўлади.

(1) тенгсизликлар системасини қаноатлантирувчи нуқталар мажмуи I ва IV координаталар бурчаклари биссектрисалари ва улар орасидаги нуқталар мажмусидан (53-расмда Oy ўқдан ўнг томондаги штрихлаб кўрсатилган бурчак, яъни S_1 соҳа); (2) тенгсизликлар системасини қаноатлантирувчи нуқталар мажмуси эса II ва III координаталар бурчаклари биссектрисалари ва улар орасидаги нуқталар мажмусидан (53-расмда Oy ўқдан чап томондаги штрихланган бурчак, яъни S_2 соҳа) иборат бўлиб, уларнинг бирлашмаси $x^2 - y^2 \geq 0$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуи бўлади.

53- расм.

$$x^2 - y^2 = 0 \Leftrightarrow (x + y)(x - y) = 0 \Leftrightarrow -(y + x)(y - x) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y = -x, \\ y = x. \end{cases}$$

Демак, $y = -x$ ва $y = x$ тўғри чизиқлар бирлашмаси $x^2 - y^2 = 0$ тенгламанинг ечимлари (яъни графиги) дир.

$x^2 - y^2 \geq 0$ тенгсизлик билан $\frac{x+y}{x-y} \geq 0$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуси бир хилми ёки бир-биридан фарқ қиласдими? — деган саволни ўқувчиларга бериш фойдали.

Айрим ўқувчилар $\frac{x+y}{x-y} \geq 0$ тенгсизлик $(x+y)(x-y) \geq 0$ (яъни $x^2 - y^2 \geq 0$) тенгсизликка тенг кучли деб ўйладилар ва бунинг натижасида уларнинг ечимлари мажмуси бир хил, деган холосага келадилар. Бу эса нотўғри холосадир, чунки $\frac{x+y}{x-y} \geq 0$ тенгсизликнинг аниқланиш соҳаси сонлар текислигидан иборат бўлиб, унга $y = x$ тўғри чизиқ нуқталари мажмуи кирмайди, аммо $(x+y)(x-y) \geq 0$ тенг-

сизликтининг аниқланиш соҳаси эса сонлар текислигидан иборатdir.

Демак, таққослангаётган тенгсизликларнинг аниқланиш соҳалари бир-биридан фарқли экан. Шундай қилиб, $x^2 - y^2 \geq 0$ тенгсизлик ечимлари мажмуудан $y = x$ тўғри чизик нуқталари мажмумини чиқариб юборсак, $\frac{x+y}{x-y} \geq 0$ тенгсизликнинг ечимлари мажмууси ҳосил бўлади.

Аслида қуйидагича муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир:

$$\frac{x+y}{x-y} \geq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x+y \geq 0, \\ x-y > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -x, \\ y < x \end{cases}$$

$$\quad\quad\quad \begin{cases} x+y \leq 0, \\ x-y < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \leq -x, \\ y > x. \end{cases}$$

Худди шунингдек, $x^2 - y^2 \geq 0$. тенгсизлик ечимлари мажмуасидан $y = -x$ тўғри чизик нуқталари мажмууси чиқариб юборилса, $\frac{x-y}{x+y} \geq 0$ тенгсизликнинг; $y = -x$ ва $y = x$ тўғри чизиқлар нуқталари мажмуми чиқариб юборилса, $\frac{1}{(x+y)(x-y)} > 0$ (ёки $x^2 - y^2 > 0$) тенгсизликнинг ечимлари мажмууси (яъни графиги) ҳосил бўлади.

Демак, қайд қилинган тенгсизлик ечимлари мажмумини график кўринишда кўрсатиш учун 53-расмда тегишли ўзгартиришлар киритишингизни ўзингизга ҳавола қиласиз. Шу сабабли бу ерда кўрсатилган тенгсизликлар учун тегишли графиклар кўрсатилмади.

Айрим ўқувчилар $(x+y)\left(\frac{1}{x} + \frac{1}{y}\right) > 0$ ёки $(x-y) \times \left(\frac{1}{x} - \frac{1}{y}\right) > 0$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуасини топиш учун аввал юқоридаги мулоҳазаларга суюниб ва тегишли тенгсизликлар системалари бирлашмасини тузуб, сўнgra уларни алоҳида-алоҳида муҳокама қилишга киришадилар. Бунинг натижасида улар хатоликка йўл қўйишлари мумкин.

$(x+y)\left(\frac{1}{x} + \frac{1}{y}\right) > 0$ тенгсизликни аввал $\frac{(x+y)^2}{xy} > 0$ кўринишда ёзиб олиб, сўнgra муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир.

Аввало $xy \neq 0$ эканини (бу каср тенгсизликнинг аниқланиш соҳасидир), сўнgra $x+y \neq 0 \Leftrightarrow y \neq -x$ эканини назарда тутамиз. $x+y=0$ да каср нолга айланади. $(x+y)^2 > 0$

тengsizlikni $y = -x$ түғри чизиқ (иккинчи ва тұртқынчи координаталар бурчаклари биссектрисаси) нүкталари мажмуда қаноатлантирумайды, чунки $y = -x$ түғри чизиқ нүкталари мажмуда $(x+y)^2 = 0$ бўлади. Демак, $y = -x$ түғри чизиқ нүкталари мажмуда бошқа барча сонлар текислиги нүкталари мажмуда $(x+y)^2 > 0$ бўлади. $(x+y)^2 < 0$ tengsizlikni сонлар текислигидаги бирор нүктанинг координаталари қаноатлантирумайды, шунинг учун бу tengsizlik ечимга эга эмас.

Шундай қилиб, $\frac{(x+y)^2}{xy} > 0$ каср $xy \neq 0$ ва $x+y \neq 0$

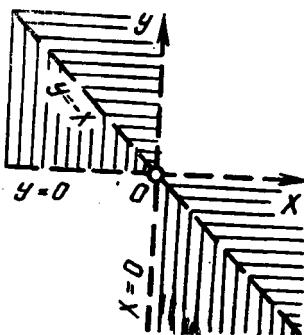
(яъни $y \neq -x$) бўлганда ва фақат шундагина мусбат қийматларни қабул қиласди. $y = -x$ түғри чизиқ нүкталари мажмуди $xy > 0$ tengsizlik ечимлари мажмумига тегишли эмас. Шунинг учун изланәётган мажмуда — координаталари $xy > 0$ tengsizlikни қаноатлантирувчи нүкталар мажмудаси (яъни биринчи ва учинчи координаталар чораклари нүкталари мажмудасининг бирлашмаси) дан иборат бўлиб, унга координаталар ўқлари нүкталари мажмудаси кирмайди.

Иккинчи ва тұртқынчи координаталар бурчаклари биссектрисалари (яъни $y = -x$ түғри чизиқ) нүкталари мажмудасидан координаталар боши координаталарини чиқариб юборсак, $(x+y)\left(\frac{1}{x} + \frac{1}{y}\right) = 0$, яъни $\frac{(x+y)^2}{xy} = 0 \Leftrightarrow \frac{x+y}{xy} = 0$ tenglamанинг ечимлари мажмуди келиб чиқади. Демак, ечим иккита очиқ нурдан иборатдир.

54-расмда $\frac{(x+y)^2}{xy} < 0$ tengsizlik ечимлари мажмуди кўрсатилган.

$(x+y)\left(\frac{1}{x} - \frac{1}{y}\right) \geqslant 0$ tengsizlik ечимлари мажмуди эса иккинчи ва тұртқынчи чорак нүкталари мажмудидан иборатдир. Оралиқ муҳокамалари юқоридаги tengsizlikниңiga ўхшаш олиб борилади. 54-расмдаги ечимлар мажмудасига иккита очиқ нур нүкталари мажмудасини киритилсә, қайд қилинган tengsizlik ечимлари келиб чиқади.

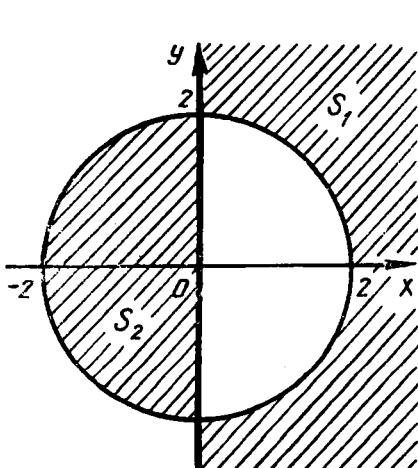
7-мисол. $\sqrt{(x(1-x^2-y^2))^2} = -x(1-x^2-y^2)$ tenglamani

54-расм.

қаноатлантирувчи сонлар текислиги нүқталари мажмусини штрихлаб кўрсатинг.

Е чи ш. Арифметик илдиз таърифига кўра, берилган тенгламанинг ўнг қисми номанфий қийматларни қабул қиласди. Шунинг учун берилган тенглама — $x(1 - x^2 - y^2) \geq 0$, яъни $-x(-(x^2 + y^2 - 1)) \geq 0 \Leftrightarrow x(x^2 + y^2 - 1) \geq 0$ тенгсизликка тенг кучлидир. Бу тенгсизлик эса ўз навбатида

55- расм.

$$\begin{cases} x \geq 0, \\ x^2 + y^2 - 1 \geq 0 \end{cases} \text{ ёки}$$

$$\begin{cases} x \leq 0, \\ x^2 + y^2 - 1 \leq 0, \end{cases} \text{ яъни}$$

$$\begin{cases} x \geq 0, \\ x^2 + y^2 \geq 1 \end{cases} \quad (1) \quad \text{ёки}$$

$$\begin{cases} x \leq 0, \\ x^2 + y^2 \leq 1 \end{cases} \quad (2)$$

бўлганда ва фақат шундагина ўринли бўлади.

55-расмдаги S_1 соҳа (1) ва S_2 соҳа (2) тенгсизликлар системасининг ечимларидир. Уларнинг бирлашмаси изланадиган ечимдир.

Эслатма. Айрим ўқувчилар бу кўринишдаги тенгламаларни ечиш учун тенгламанинг ҳар иккала қисмини квадратга оширадилар ва айний тенгликка эга бўладилар. Сўнгра бу тенгламанинг ечими x ва y ўзгарувчиларнинг исталган қийматларида ўринли бўлади, деган хуласага келадилар. Бундай мухокаманинг нотўғрилигини юқоридаги мисолнинг натижаси билан тақдослаб, ишонч ҳосил қилиш мумкин. Юзаки қараганд тенгламанинг ҳар иккала қисми ўзгарувчиларнинг исталган қийматларида маънога эга, аммо арифметик илдиз нүқтаи назардан эса тенгламанинг ўнг қисми манфий сон бўла олмайди.

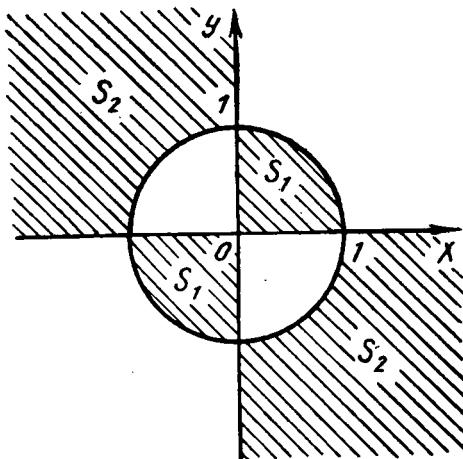
Шундай қилиб, арифметик илдизга доир тенгламаларнинг аниқланиш соҳасига юзаки қараб, нотўғри хуласаларга келмасликка ҳаракат қилиш лозим.

8- мисол. $xy(1 - x^2 - y^2) \geq 0$ тенгсизликни ечинг
Е чи ш. $xy(1 - x^2 - y^2) \geq 0 \Leftrightarrow xy(x^2 + y^2 - 1) \leq 0 \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} xy \geq 0, \\ x^2 + y^2 - 1 \leq 0 \end{cases} \quad \text{ёки} \quad \begin{cases} xy \leq 0, \\ x^2 + y^2 - 1 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} xy \geqslant 0, \\ x^2 + y^2 \leqslant 1 \end{cases} \quad 1) \text{ ёки } \begin{cases} xy \leqslant 0, \\ x^2 + y^2 \geqslant 1. \end{cases} \quad (2)$$

Тенг күчли шакл алмаштиришларни шу ерда тұхтатиши қулай.

56- расм.

Шундай қилиб, (1) системаның ечимлари S_1 , (2) ники S_2 соҳа, уларның бирлашмаси эса изланадын ечимдир (56-расм).

$xy(1 - x^2 - y^2) = 0 \Leftrightarrow x = 0$ ёки $y = 0$ ёки $x^2 + y^2 = 1$ бұлғаны учун уни маркази координаталар бошида ва радиуси 1 бирлікка тенг бұлған айланана ҳамда координаталар үқларидан өттеган нүкталар мажмуси қаноатлантиради.

9- мисол. $x^2y^2 + 1 \geqslant x^2 + y^2$ тенгсизлик ечимларини координаталар текислигінде тасвирланғ.

$$\text{Ечиш. } x^2y^2 + 1 \geqslant x^2 + y^2 \Leftrightarrow x^2(y^2 - 1) - (y^2 - 1) \geqslant 0 \Leftrightarrow$$

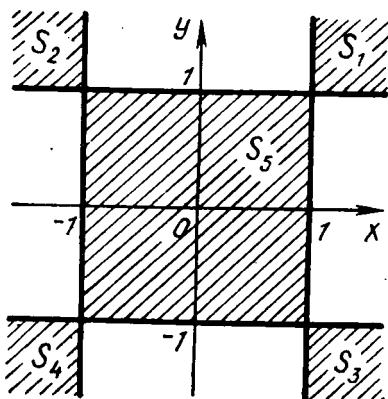
$$\Leftrightarrow (y^2 - 1)(x^2 - 1) \geqslant 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y^2 - 1 \geqslant 0, \\ x^2 - 1 \geqslant 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y^2 \geqslant 1, \\ x^2 \geqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y^2 \leqslant 1, \\ x^2 \leqslant 1 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} |y| \geq 1, \\ |x| \geq 1 \end{cases} & (1) \\ \begin{cases} |y| \leq 1, \\ |x| \leq 1 \end{cases} & (2) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} y \geq 1 \\ y \leq -1 \end{cases} & \\ \begin{cases} x \geq 1 \\ x \leq -1 \end{cases} & \\ -1 \leq y \leq 1, & \\ -1 \leq x \leq 1 & \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} y \geq 1, & (S_1) \\ x \geq 1 & \\ y \geq 1, & (S_2) \\ x \leq -1 & \\ y \leq -1, & (S_3) \\ x \geq 1 & \\ y \leq -1, & (S_4) \\ x \leq -1 & \\ -1 \leq y \leq 1, & (S_5) \\ -1 \leq x \leq 1 & \end{cases}$$

(1) системанинг биринчи тенгсизлигини $y = -1$ ва $y = 1$, иккинчи тенгсизлигини эса $x = -1$ ва $x = 1$ түғри чизиклар билән чегараланган очиқ полосалар нүкталаридан бошқа текислик нүкталари мажмую қаноатлантиради. Үларнынг кесишмаси (1) тенгсизликлар системасининг ечимлари мажмунини беради (57-расмдаги S_1 , S_2 , S_3 ва S_4 соҳалар).

(2) системани $y = -1$ ва $y = 1$, шунингдек, $x = -1$ ва $x = 1$ түғри чизиклар билән чегараланган ёпиқ полосалар кесишишидан ҳосил бўлган квадрат ва унинг ички нүкталари мажмую қаноатлантиради (57-расмдаги S_5 соҳа).

57-расм.

Изланәтган мажмуда (1) ва (2) системалар ечимлари мажмую бирлашмасидан иборатdir (57-расм).

Муҳокамалар оралиқ натижага нисбатан айтилди, аммо унинг давоми содда боғланишлар бўлгунча давом эттирилган.

$x^2y^2 + 1 = x^2 + y^2$ тенглама тўртинчи даражали тенгламадир.

$x^2y^2 + 1 = x^2 + y^2 \Leftrightarrow (y^2 - 1)(x^2 - 1) = 0 \Leftrightarrow (y + 1)(y - 1)(x + 1)(x - 1) = 0 \Leftrightarrow y = -1$ ёки $y = 1$, ёки $x = -1$, ёки $x = 1$.

Бундан кўринадики, тенглама тўртинчи даражали бўлиб, аммо у содда $y = -1$, $y = 1$, $x = -1$ ва $x = 1$ тўғри чизиқлар бирлашмасидан иборат графикка эга.

10-мисол. $\frac{x^2 - y^2}{(x^2 - 1)(y^2 - 1)} \leq 0$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Тенгсизлик $(x^2 - 1)(y^2 - 1) \neq 0$ бўлганда маънога эга, яъни $x \neq \pm 1$ ва $y \neq \pm 1$ бўлиши керак. Демак, $x = -1$, $x = 1$, $y = -1$ ва $y = 1$ тўғри чизиқларда ётган нуқталар мажмуаси тенгсизлик ечимлари мажмуасига кирмайди, шунинг учун пункттир чизиқ билан кўрсатилди.

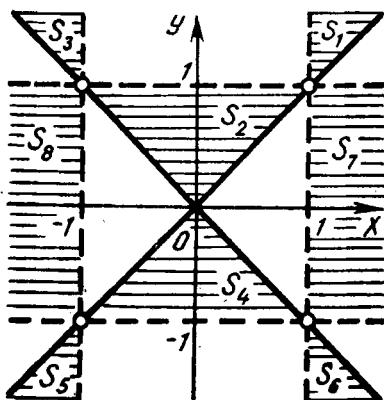
Муҳокама қуляй бўлиши учун берилган тенгсизликни дастлаб $\frac{y^2 - x^2}{(x^2 - 1)(y^2 - 1)} \geq 0$ кўринишда ёзib оламиз. Бу тенгсизлик

$$\begin{cases} y^2 - x^2 \geq 0, \\ (x^2 - 1)(y^2 - 1) > 0 \end{cases} \quad (1) \text{ ёки } \begin{cases} y^2 - x^2 \leq 0, \\ (x^2 - 1)(y^2 - 1) < 0 \end{cases} \quad (2)$$

бўлганда ўринли бўлади.

(1) системанинг биринчи тенгсизлигини қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуи 53-расмдаги S_3 ва S_4 соҳалар, иккинчисиникини эса ҳосил қилиш учун 57-расмдаги тўғри чизиқларни пункттир чизиқ билан кўрсатилса бас, уларнинг кесиши маси эса 58-расмдаги S_1 , S_2 , S_3 , S_4 , S_5 ва S_6 соҳалардан иборатdir.

(2) системанинг биринчи тенгсизлигини биринчи ва тўртинчи ҳамда иккинчи билан учинчи координаталар бурчаклари биссектрисалари, шунингдек, улар орасидаги текислик нуқталари мажмуи, иккинчисини $y = -1$ ва $y = 1$ ҳамда $x = -1$ ва $x = 1$ тўғри чизиқлар билан чегаралangan очиқ полосаларнинг кесиши маси, ва ниҳоят, системани $y = -1$ билан

58-расм.

$x = 1$ түгри чизиқлар билан чегараланган очиқ полосанинг $x = -1$ түгри чизиқдан чапдаги ва $x = 1$ түгри чизиқдан ўнгдаги қисми нүқталари мажмуди (яъни 58-расмдаги S_7 ва S_8 соҳалар) қаноатлантиради.

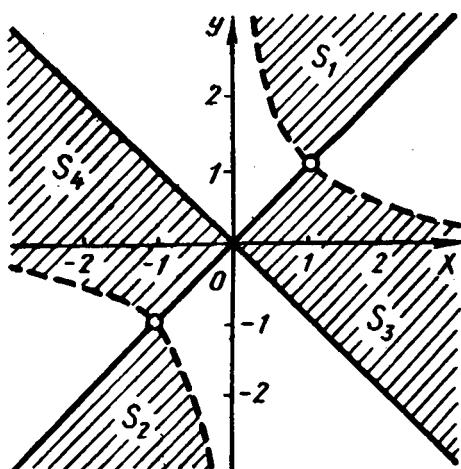
Шундай қилиб, (1) ва (2) тенгсизликлар системалари ечимлари бирлашмаси — изланыётган ечимлар мажмумини беради (58-расм). $\frac{x^2 - y^2}{(x^2 - 1)(y^2 - 1)} = 0$ тенгламанинг ечимлари мажмуди $y = -x$ ва $y = x$ түгри чизиқлар бирлашмасидан иборат бўлиб, унга $(1; 1)$, $(-1; 1)$, $(-1; -1)$ ва $(1; -1)$ нүқталар кирмайди, шунинг учун уларни графикда очиқ доирачага олиб қўйилди.

11-мисол. $\frac{x^2 - y^2}{1 - xy} \geq 0$ тенгсизликни ечинг.

$$\text{Ечиш. } \frac{x^2 - y^2}{1 - xy} \geq 0 \Leftrightarrow \frac{(y^2 - x^2)}{(xy - 1)} \geq 0 \Leftrightarrow \frac{y^2 - x^2}{xy - 1} \geq 0.$$

Каср $xy - 1 \neq 0 \Leftrightarrow xy \neq 1$, яъни биринчи ва учинчи чоракдаги гипербола тармоқларида ётган нүқталар мажмудан бошқа барча сонлар текислиги нүқталари мажмудида аниқланган, шунинг учун гипербола тармоқларини пунктир билан кўрсатамиз, бу эса ўз навбатида касрнинг аниқланиш соҳасини эътиборга олинганлигидан далолат беради.

Берилган тенгсизлик $\begin{cases} y^2 - x^2 \geq 0, \\ xy - 1 > 0 \end{cases}$ (1) ёки $\begin{cases} y^2 - x^2 \leq 0, \\ xy - 1 < 0 \end{cases}$ (2) бўлгандабажарилади.

59-расм.

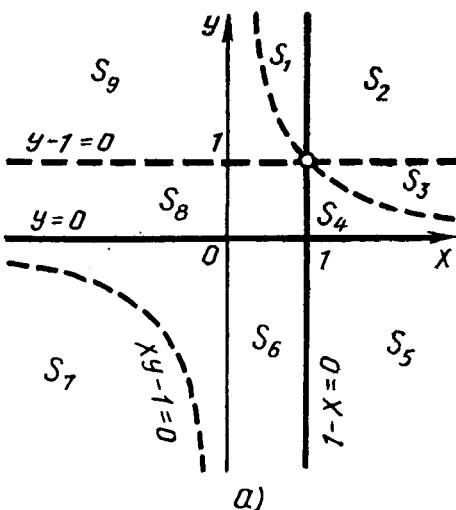
59- расмдаги S_1 ва S_2 соҳалар (1) системанинг, S_3 ва S_4 соҳалар (2) системанинг ечимлари мажмуидан иборат. Уларнинг бирлашмаси — изланадиган ечимлар мажмуидир.

12- мисол.

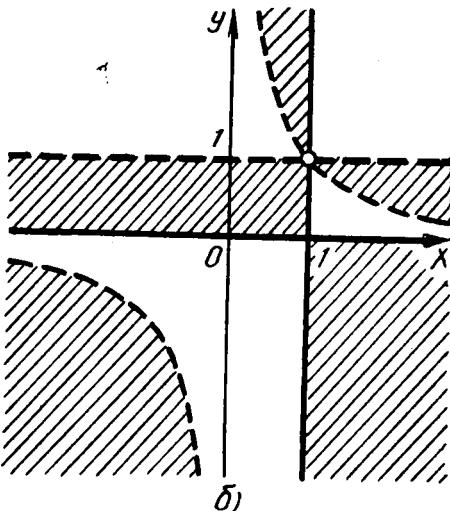
$$\frac{xy+1}{xy-1} \geq \frac{y+1}{y-1}$$

тengsizlikni eching.

Е ч и ш. Берилган tengsizlik echinglari mажmuuni топиш учун дастлаб уни стандарт кўринишга келтирамиз. Айрим ўқувчилар tengsizlikda иштирок этадиган функциялар стандарт кўринишдалигини кўриб, уларнинг графикларини битта координаталар системасида кўрсатамиз, деган фикрга келадилар, бу эса асло нотўри ёндошишdir. Шунинг учун бутун фикрни tengsizlik чап ва ўнг қисмлари айрмасини номанфий қиласидан қийматларини топиш қулай бўладиган ҳолга келтиришга қаратиш лозим. Стандарт кўринишга, яъни ишорани аниқлаш қулай бўлиши учун эса teng кучли шакл алмаштиришлар бажарилиши керак.

а)

б)

60- расм.

$$\begin{aligned} \frac{xy+1}{xy-1} - \frac{y+1}{y-1} &= \frac{xy^2+y-xy-1}{(xy-1)(y-1)} = \frac{xy^2+y-xy+1}{(xy-1)(y-1)} = \\ &= \frac{2y-2xy}{(xy-1)(y-1)} = \frac{-2y(x-1)}{(xy-1)(y-1)} = p(x, y) \geq 0 \Leftrightarrow \frac{y(x-1)}{(xy-1)(y-1)} \leq 0. \\ D(p) &= \{(x; y) | (x; y) \in R^2, (xy-1)(y-1) \neq 0\}. \end{aligned}$$

Изланаётган ечимлар мажмунин топиш учун аввал координаталар текислигига касрнинг сурат ва маҳражини нолга айлантирадиган, яъни $\frac{y(x-1)}{(xy-1)(y-1)} = 0$ тенгламанинг илдизлари мажмунин кўрсатамиз (60-а расм). Бу мажмуя сонлар текислигини 9 та соҳаларга (юзаларга) бўлади, уларни мос равишда $S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7, S_8$ ва S_9 билан белгилаймиз.

Икки ўзгарувчили узлуксиз функциялар ҳақидаги теоремаларга кўра 9 та соҳанинг ҳар бирда каср-функция маълум бир ишорали қийматларга эга бўлади. Шунинг учун ҳар бир соҳада функциянинг ишорасини аниқлаб чиқамиз.

Абсцисса ўқидан юқоридаги ярим текисликда ётувчи нуқталарнинг ординаталари мусбат бўлгани учун S_1, S_2, S_3, S_4, S_8 ва S_9 соҳаларда $y > 0$, қолганларида эса $y < 0$ бўлади. $x - 1$ ифода $x = 1$ тўғри чизикдан ўнгда жойлашган S_2, S_3, S_4 ва S_5 соҳаларда мусбат (яъни $x - 1 > 0$); қолганларида эса манғий ишорали (яъни $x - 1 < 0$) бўлади. $xy - 1 = 0$ гиперболанинг биринчи чоракда ётган тармоғидан юқорида ва учинчи чоракда ётган тармоғидан қуйида ётган S_1, S_2 ,

соҳалар	S_1	S_2	S_3	S_4	S_5	S_6	S_7	S_8	S_9
ифода									
y	+	+	+	+	-	-	-	+	+
$x - 1$	-	+	+	+	+	-	-	-	-
$xy - 1$	+	+	+	-	-	-	+	-	-
$y - 1$	+	+	-	-	-	-	-	-	+
$\frac{y(x-1)}{(xy-1)(y-1)} = f(x; y)$	-	+	-	+	-	+	-	-	+

S_3 ва S_7 соҳаларида $xy - 1 > 0$, шунингдек, қолганларида эса $xy - 1 < 0$ (манфий) бўлади. $y = 1$ тўғри чизиқдан юқоридаги S_1 , S_2 ва S_9 соҳаларда $y - 1$ мусбат (яъни $y - 1 > 0$), қолганларида эса манфий ишорали бўлади.

Юқоридагиларни назарга олган ҳолда жадвал тўлдирилади (76-бетдаги жадвал).

Жадвалдан кўринадики, $f(x; y)$ каср-функция S_2 , S_4 . S_6 ва S_9 соҳаларда мусбат, қолган соҳаларда эса манфий қийматларни қабул қиласди. S_1 , S_3 , S_5 , S_7 ва S_8 соҳалар бирлашмаси $\frac{y(x-1)}{(xy-1)(y-1)} < 0$ тенгсизликнинг, унга $y = 0$ билан $x = 1$ тўғри чизиқ нуқталари ((1; 1) нуқтадан бошқа) мажмуини қўшсак, берилган тенгсизликнинг ечимлари мажмуи келиб чиқади (60-б расм).

13-мисол. $\frac{x+y}{1+xy} \geq \frac{x-y}{1-xy}$ тенгсизлик ечимлари мажмуини топинг.

Ечиш.

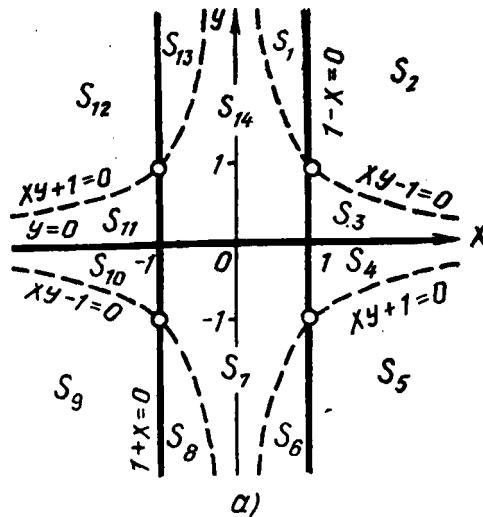
$$\begin{aligned} \frac{x+y}{1+xy} - \frac{x-y}{1-xy} &= \frac{x+y-x^2y-xy^2-x+y-x^2y+xy^2}{(1+xy)(1-xy)} = \\ &= \frac{2y-2x^2y}{(1+xy)(1-xy)} = \frac{-2y(x^2-1)}{-(xy+1)(xy-1)} = \frac{2y(x+1)(x-1)}{(xy+1)(xy-1)} \geq \\ &\geq 0 \Leftrightarrow p(x; y) = \frac{y(x+1)(x-1)}{(xy+1)(xy-1)} \geq 0. \end{aligned}$$

$$D(p) = \{(x; y) | (x; y) \in R^2, 1 \pm xy \neq 0\}.$$

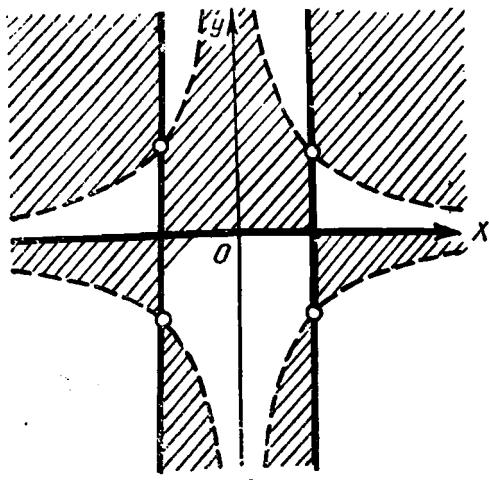
Шундай қилиб, $1 \pm xy \neq 0$ да $\frac{x+y}{1+xy} \geq \frac{x-y}{1-xy} \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \frac{y(x+1)(x-1)}{(xy+1)(xy-1)} \geq 0$.

Абсциссалар ўқи нуқталари мажмуи, $x+1=0$ тўғри чизиқнинг $(-1; 1)$ ва $(-1; -1)$ нуқталаридан бошқа нуқталари мажмуи, шунингдек, $x-1=0$ тўғри чизиқнинг $(-1; 1)$ ва $(1; 1)$ нуқталаридан бошқа нуқталари мажмуи $\frac{y(x+1)(x-1)}{(xy+1)(xy-1)} = 0$ тенгламанинг ечимлари мажмуи (яъни графиги) ни беради (61 а-расм).

Касрнинг сурат ва маҳражини нолга айлантирадиган нуқталар мажмуи (яъни $y = 0$, $x+1=0$, $x-1=0$ тўғри чизиқлар билан $xy+1=0$ ва $xy-1=0$ гиперболалар нуқталари мажмун назарда тутиляпти) сонлар текислигини 14 та соҳага ажратади, улар мос равишда S_1 , S_2 , ..., S_{14} деб белгиланган. У соҳаларнинг ҳар бирида y , $x+1$, $x-1$,

α)

δ)

61- расм.

$xy + 1$ ва $xy - 1$ ифодаларнинг ишорасини аниқлагандан сўнг, $p(x, y)$ каср функцияning ишораси аниқланади.

Одатда, 12-мисолдагига ўхшаш жадвални тўлдириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Аслида қайд қилинган соҳаларнинг бирда $p(x, y)$ каср функцияning ишораси-

ни аниқлаш етарлидир. Бунинг учун у соҳалардан бирiga тегишли бўлган бирор қулай нуқта танлаб олинади ва унинг координаталарини $p(x; y)$ каср функцияга қўйиб, унинг ишораси аниқланади.

Масалан, S_7 соҳага тегишли $(0; -1)$ нуқтани олайлик, у ҳолда $\frac{-1 \cdot (0+1) \cdot (0-1)}{(0 \cdot (-1)+1) \cdot (0 \cdot (-1)-1)} = \frac{-1 \cdot 1 \cdot (-1)}{1 \cdot (-1)} < 0$ бўлади. Демак, S_7 соҳа биз излаётган ечимлар мажмуига кирмас экан. Каср-функция ўз илдизларидан ўтгандан кейин ишорасини ўзгартирганлиги сабабли қолган соҳалардаги ишорасини аниқлаш энди муаммо эмас.

Шундай қилиб, изланәётган ечимлар мажмуи — $S_2, S_4, S_6, S_8, S_{10}, S_{12}$ ва S_{14} соҳалар бирлашмасидан иборатdir (61-б расм).

2- §. Иррационал тенглама ва тенгсизликларни график усулда ечиш

Ушбу параграфда биз иррационал тенглама ва тенгсизликларнинг анъанавий турларига оид мисоллар ечимларини тўла таҳлил қилишни келтирамиз, чунки ўқувчилар бундай мисолларни етганларида кўпинча но туғри муроҳазалар юритадилар ва натижада хатоликка йўл қўядилар.

1. Иррационал тенгламаларни ечиш

Таъриф. Ўзгарувчиси илдиз белгиси остида бўлган тенгламалар *иррационал тенгламалар* дейилади.

Иррационал тенгламалар элементар алгебрада фақат ҳақиқий сонлар мажмуасида қаралади. Шунинг учун уларнинг ечимлари ҳақиқий сонлар мажмуасидан қидирилади.

Иррационал тенгламаларни ечаётганда қўйидагиларни назарда тутиш лозим:

1. Агар икки тенглама илдизлари мажмуаси айнан бир хил мажмуадан иборат бўлса, у ҳолда улар тенг кучли тенглама дейилади.

2. Агар икки тенгламадан биринчисининг ҳар қандай илдизи иккинчисининг ҳам илдизи бўлса, у ҳолда иккими тенглама биринчисининг натижаси (яъни натижада тенглама) дейилади.

3. Агар икки тенглама ўзаро тенг кучли бўлса, у ҳолда уларнинг ҳар бири иккинчисининг натижаси бўлади.

4. Тенглама таркибига кирган ҳамма жуфт дара-жали илдизлар арифметик мънода тушунилади. Бошқача айтганда, агар илдиз остидаги ифода манфий бўлса, у ҳолда илдиз мънога эга бўлмайди; агар илдиз остидаги ифода нолга тенг бўлса, илдиз ҳам нолга тенг бўлади ва ниҳоят, агар илдиз остидаги ифода мусбат бўлса, у ҳолда илдиз ишораси ҳам мусбат бўлади.

5. Тенглама таркибига кирган ҳамма тоқ даражали илдиз илдиз остидаги ифоданинг барча ҳақиқий қийматларида аниқланган бўлади: Шу сабабли, агар илдиз остидаги ифода манфий бўлса, у ҳолда илдиз ҳам манфий; агар илдиз остидаги ифода нолга тенг бўлса, у ҳолда илдиз ҳам нолга тенг, ва ниҳоят, агар илдиз остидаги ифода мусбат бўлса, илдиз ҳам мусбат бўлади.

Исталган тенгламани шакл алмаштириш жараёнини қўйидаги кўринишда ёзиш мумкин:

(1) → (2) → (3) → (4) → ...

Бу дегани, берилган (1) тенгламани унга қараганда соддароқ (2) тенгламага алмаштирамиз; (2) тенгламани унга қараганда соддароқ (3) тенгламага алмаштирамиз ва ҳ.к. Пировард натижада етарлича содда бўлган тенгламага келинади ва унинг илдизлари топилади. Сўнгра топилган илдизлар дастлабки берилган (1) тенгламанинг илдизи бўладими ёки йўқми, деган асосий савол ўз-ўзидан туғилади.

Агар барча шакл алмаштиришлар тенг кучли бўлган бўлса, яъни (1) ва (2) тенгламалар тенг кучли, (2) ва (3) тенгламалар тенг кучли, (3) ва (4) тенгламалар тенг кучли ва ҳ.к. бўлса, у ҳолда қўйилган саволга жавоб «ҳа» деган бир қийматли бўлади.

Агар айрим шакл алмаштиришлар тенг кучли эканига ишончимиз комил бўлмаса (лекин аниқ натижа — тенгламага келганимизни билсак), у ҳолда юқорида қўйилган саволга жавоб қатъий бўлмайди. Қўйилган саволга жавоб аниқроқ бўлиши учун эса сўнгги тенгламанинг илдизларини навбатма-навбат (1) тенгламага қўйиб, текшириб кўриш лозим бўлади. Агар бундай текшириш натижасида кейинги тенгламанинг илдизи дастлабки тенгламани қаноатлантирмаслигини кўрсатса, у ҳолда у берилган тенглама учун чет илдиз дейилади (табиийки, улар ташлаб юборилади).

Умуман тенгламани ечиш, одатга кўра, қўйидаги ре-жа асосида амалга оширилади:

1) техник қисмida (1) \rightarrow (2) \rightarrow (3) \rightarrow (4) $\rightarrow \dots$ схема бўйича кетма-кет шакл алмаштиришлар амалга оширилади ва бу кетма-кетликдаги охирги (нисбатан соддароқ) тенгламанинг илдизи қидирилади (яъни топилади);

2) ечим таҳлил қилинади, яъни барча шакл алмаштиришлар тенг кучли бўлмаганини кўрсатса, у ҳолда кетма-кетликдаги кейинги тенгламанинг илдизлари дастлабки тенгламани қаноатлантириши ёки қаноатлантирмаслиги текширилади;

3) агар бу таҳлил барча шакл алмаштиришлар тенг кучли бўлмаганини кўрсатса, у ҳолда кетма-кетликдаги кейинги тенгламанинг илдизлари дастлабки тенгламани қаноатлантириши ёки қаноатлантирмаслиги текширилади.

Бу режани амалга оширишда تابий равишда қуйидаги 4 та муаммо келиб чиқади.

1-муаммо. Бир тенгламадан иккинчи тенгламага ўтиш тенг кучли бўлдими ёки йўқлигини қандай билиш мумкин?

2-муаммо. Қандай ҳолларда биз шакл алмаштиришлар натижасида тенгламадан натижа тенгламага келамиз?

3-муаммо. Агар текшириш нисбатан қийинроқ ҳисоблашлар билан боғлиқ бўлса, у ҳолда уни қандай қилиб амалга оширамиз?

4-муаммо. Қандай ҳолларда бир тенгламадан иккинчисига ўтаётганда илдизлар «йўқотилади» ва қандай қилиб бунинг олдини олиш мумкин?

Энди тартиби билан бу муаммоларни кўриб чиқамиз:

1-муаммо. Ҳеч қандай «ташвишга солмайдиган» учта теорема мавжуд бўлиб, улар ҳар доим «ишлияди» ва ундан фойдаланилганда ҳеч қандай кўнгилсиз натижаларга олиб келмайди.

1-теорема. Агар ҳар қандай қўшилувчини тенгламанинг (тенгсизликнинг) бир қисмидан иккинчи қисмiga қарама-қарши ишора билан ўтказилса, у ҳолда берилган тенгламага (тенгсизликка) тенг кучли тенглама (тенгсизлик) ҳосил бўлади.

2-теорема. Агар тенгламанинг (тенгсизликнинг) иккала қисмини бир хил тақ даражага кўтарилса, у ҳолда берилган тенгламага (тенгликка) тенг кучли тенглама (тенгсизлик) ҳосил бўлади.

3-теорема. $a > 0$, $a \neq 1$ да $a^{f(x)} = a^{g(x)}$ тенглама $f(x) = g(x)$ тенгламага тенг кучли бўлади.

Шунингдек, учта «ташвишли» (яъни «хавотирли») теорема бўлиб, улар фақат маълум бир шартларда

«ишлайди», демак, улардан фойдаланаётгандада эътибор-сизликка йўл қўймаслик керак бўлади.

4- теорема. а) Агар $f(x) = g(x)$ тенгламанинг иккала қисмини тенгламанинг аниқланниш соҳасида маънога эга бўлган айни бир $h(x)$ ифодага кўпайтирилса, у ҳолда берилган тенгламага тенг кучли $f(x) \cdot h(x) = g(x) \cdot h(x)$ тенглама ҳосил бўлади;

б) Агар $f(x) = g(x)$ тенгламанинг иккала қисмини тенгламанинг аниқланниш соҳасида нолга айланмайдигин айни бир $h(x)$ га кўпайтирилса, у ҳолда берилган тенгламага тенг кучли $f(x) \cdot h(x) = g(x) \cdot h(x)$ тенглама ҳосил бўлади.

1-эслатма. 4-теореманинг натижаси сифатида яна бир «ташибишига солмайдиган» шакл алмаштиришин кўриб чиқиш мумкин, яъни агар тенгламанинг иккала қисмини нолдан фарқли сонга кўпайтирилса ёки бўлинса, у ҳолда берилганига тенг кучли тенглама ҳосил бўлади.

5- теорема. Агар $f(x) = g(x)$ тенгламанинг цккала қисми тенгламанинг аниқланниш соҳасида номанфий бўлса, у ҳолда тенгламанинг иккала қисмини бир хил ва фақат бир хил жуфт даражага кўтариши натижасида берилганига тенг кучли $(f(x))^{2n} = (g(x))^{2n}$ тенглама ҳосил бўлади.

6- теорема. Агар $f(x) > 0$ ва $g(x) > 0$ бўлса, у ҳолда $\log_a f(x) = \log_a g(x)$ тенглама $f(x) = g(x)$ тенгламага тенг кучли бўлади, бунда $a > 0$, $a \neq 1$.

Сўнгги уч теорема бизга 2-муаммони ҳал қилишга имконият яратади, яъни агар тенгламани ечиш жараённида биз кейинги уч теоремалардан бирини теоремада чекланган шартларни текширмасдан қўллаган бўлсак, у ҳолда натижа тенглама ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, тенгламани ечиш босқичларидан бирида тенгламанинг иккала қисмини бир хил ва фақат бир хил ифодага (ўз-ўзидан тенгламанинг аниқланниш соҳасининг барчасида маънога эга бўлган) кўпайтирилса ёки тенгламанинг иккала қисмини бир хил ва фақат бир хил жуфт даражага оширилса, у ҳолда то-пилган илдизларни текшириш албатта мажбурийдир (яъни шартдир).

2- эслатма. Одатда ўқитувчилар умуман алгебрадаги теоремаларга ва хусусан тенг кучлилик теоремаларига эҳтиётлик билан ён-

дошадилар (геометрияда эса бундай ёндошиш ёт ҳисобланади, у ерда теореманиң күллаш оддий бир воқеадир). Аммо бундай қарапша ҳеч қандай асос йўқ. Биринчидан, биз кўрдикки, фойдаланиладиган теоремалар саноқли бўлиб, улар мактаб математика курсида учрайдиган барча турдаги тенгламаларни ечишга «хизмат қиласди», иккинчидан, улар мазмунни жиҳатдан етарлича содда, учинчидан, юқорида келтирилган оралиқ хулоносамиз эса амалиётда 4, 5, 6- теоремалардан фойдаланишга ҳожат қолдирмайди.

Оралиқ хулоса бизга тенгламадан натижага ўтишининг бош сабабини аниқлаб бермайди. Бош сабаб эса аниқланиш соҳасининг кенгайишидир.

3- эслатма. Агар шакл алмаштиришлар жараёнида тенгламанинг аниқланиш соҳасининг кенгайишига йўл қўйилган бўлса, у ҳолда то-пилган илдизларнинг барчасини текшириш албатта шартдир.

Юқоридаги хулосадан табийки, қандай шакл алмаштиришлар аниқланиш соҳасининг кенгайишига олиб келиши мумкин, деган яна бир савол туғилади. Аниқланиш соҳасининг кенгайишига олиб келадиган сабаблар умуман саноқли бўлиб, улар қўйидагилардан иборатдир:

1) Махраждан қутулиш. Бу ўз-ўзидан тушунарли: $g(x)$ махраж бўлганда $g(x) \neq 0$ чекланиш бўлади, махраждан қутулгандан кейин эса чегараланиш йўқолади ва натижада аниқланиш соҳаси кенгаяд;

2) $(\sqrt{f(x)})^n = f(x)$ формуладан жуфт n учун фойдаланиш. Агар $(\sqrt{f(x)})^{2n}$ ифода берилган бўлса, у ҳолда унинг аниқланиш соҳаси $f(x) \geq 0$ тенгсизлик билан берилади; агар $(\sqrt{f(x)})^{2n}$ ни $f(x)$ га алмаштирилса ва $f(x)$ ифодани мустақил ифода сифатида қаралса, у ҳолда $f(x) \geq 0$ чекланиш йўқолади, яъни натижада аниқланиш соҳаси кенгаяди.

Масалан, $\sqrt{2x+5} + \sqrt{5x-6} = 5$ тенгламани ечиш талаб қилинган бўлсин.

Е ч и ш. Мисолни юқорида келтирилган режа асосида ечамиз.

1. **Техник қисми.** Кетма-кет қўйидагиларга эга бўламиз: $\sqrt{5x-6} = 5 - \sqrt{2x+5}$, $(\sqrt{5x-6})^2 = (5 - \sqrt{2x+5})^2$, $5x-6 = 25 - 10\sqrt{2x+5} + 2x+5$, $10\sqrt{2x+5} = 36 - 3x$, $(10\sqrt{2x+5})^2 = (36 - 3x)^2$, $100(2x+5) = 1296 - 216x + 9x^2$, $9x^2 - 416x + 796 = 0$; $x_1 = 2$, $x_2 = 398/9$.

2. **Ечимнинг таҳлили.** Шакл алмаштиришлар жараёнида аниқланиш соҳаси кенгайди, чунки икки марта тенг кучли бўлмаган квадратга кўтариш амали қўлла-

нилди. Демак, биз натижада натижга тенгламага эга бўлдик. Шунинг учун текшириш мажбурийдир!

Текшириш. $x_1 = 2$ ни дастлабки тенгламага қўямиз. $\sqrt{9} + \sqrt{4} = 5$ тўғри тенглик. Демак, $x = 2$ — изланаётган илдиз бўлади. $x_2 = 398/9$ ни берилган тенгламага қўя туриб, $\sqrt{2 \cdot \frac{398}{9}} + 5$ нинг 5 дан катта эканини сезамиз, яъни x_2 берилган тенгламани қаноатлантирумайди. Шунинг учун x_2 чет илдизидир.

Жавоб: {2}.

4-эслатма. Ҳар доим ҳам ечимнинг учала босқичини ажратиб кўрсатиш, албаттa мажбурий эмас. Аммо буни ҳар доим эса сақлаб турish шарт. Агар таҳлил текшириш лозимлигини кўрсатса, аммо биз уни бажармаган бўлсан, у ҳолда тенгламани ечишган деб бўлмайди. Бунга эътиборни қаратиш жуда зарурдир.

3-муаммо. Агар топилган қийматларни дастлабки тенгламага қўйиб, ҳисоблашларни бажариш нисбатан қийинчиликлар билан боғлиқ бўлса, у ҳолда текширишни қандай қилиб амалга ошириш мумкин бўлади? Бундай ҳолларда ўз-ўзидан текширищни четлаб ўтиб, бошқа йўлни излашга тўғри келади. Масалан, келтирилган мисолда $x_1 = 2$ қийматни берилган тенгламага қўйиш унча қийинчилик турғидирмайди. Иккинчи илдизини қўйишда бошқача йўл тутдик, яъни чамалашдан фойдаландик ва бунда x_2 чет илдиз эканини яққол кўриниб қолди. Бундай чамалаш—четлаб ўтишнинг бир йўлидир. Ваҳоланки. $x_2 = 398/9$ қийматни дастлабки тенгламага қўйиб текшириш ўрнига ечиш жараёнида ҳосил бўлган $10\sqrt{2x+5} = 36 - 3x$ тенгламага қўйиб текшириш мумкин. Бу тенгламанинг маъносига кўра $36 - 3x \geq 0$, яъни $x \leq 12$ бўлиши керак, аммо x_3 нинг 12 дан катталиги равшан. Демак, x_3 қиймат $10\sqrt{2x+5} = 36 - 3x$ тенглама учун чет илдиз, бундан у сўёзиз дастлабки тенглама учун ҳам чет илдиз бўлади. Текширишни бундай амалга ошириш ҳам четлаб ўтишнинг ўзига хос усули ҳисобланади. Четлаб ўтишнинг энг яхши йўли — берилган тенгламанинг аниқланиш соҳаси бўйича текшириш ҳисобланади.

5-эслатма. Бироқ, аниқланиш соҳаси бўйича текшириш ҳар доим ҳам мақбул деб бўлмайди. Унинг тўла бўлиши учун эса тенгламани ечиш чогида аниқланиш соҳасининг кенгайшидан бошқа сабаблар бўлмаслиги керак. Берилган иррационал тенгламанинг аниқланиш соҳаси $x \geq 6/5$ тенгсизлик билан берилади. x_1 ва x_2 илдизларнинг ҳар иккаласи эса $x \geq 6/5$ тенгсизликни қаноатлантиради. Аммо биз кўрдикки, x_2 чет илдизидир. Бу мисолдан кўриниадики, дастлабки тенг-

ламанинг аниқланиш соҳаси чет илдизни «чиқариб юборишга» ёрдам бермаслиги мумкин.

4- м у а м м о. Қандай қилиб тенгламани ечиш жараённада илдизларни йўқотишнинг олдини олиш мумкин? «Мактаб ҳажмида» илдизларни йўқотиш қуйидаги икки сабабга кўра бўлиши мумкин:

1) тенгламанинг иккала қисмйини битта ва фақат битта $h(x)$ ифодага бўлганда ($h(x) \neq 0$ экани аниқ бўлган ҳолдан ташқари ҳолларда) илдизларини йўқотиш мумкин; 2) бир тенгламадан иккинчи тенгламага ўтиш жараённада аниқланиш соҳасининг торайиши натижасида ҳам илдизларни йўқотиш мумкин.

Биринчи сабабни бартараф қилиш унча қийин эмас. Бунинг учун $f(x) \cdot h(x) = g(x) \cdot h(x)$, тенгламадан $h(x)(f(x) - g(x)) = 0$ тенгламага ўтишни ўқувчиларга ўргатиш керак. Умуман олганда, тенгламанинг иккала қисмини битта ва фақат битта $h(x)$ ифодага бўлишини ман этиш керак (фақат очиқ-ойдин кўриниб тургандан ташқари ҳолларда).

Иккинчи сабабни бартараф қилиш эса анча мушкул ҳисобланади, бунинг учун қандай формулалардан фойдаланиш хавфли бўлса, имконияти борича ундан фойдаланмасликка ўргатиш керак бўлади.

Энди иррационал тенгламаларга оид мисолларнинг асосий турларини кўриб чиқамиз.

Г т у р. Тенгламанинг аниқланиш ва ўзгариш соҳасини текшириш билан иррационал тенгламанинг ечими бор ёки йўқлигини аниқлашга доир мисоллар.

1- м и с о л. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x-5} + \sqrt{1-x} = 2$.

Е ч и ш. Одатда ўқувчилар ишни тенгламанинг иккала қисмини квадратга кўтаришдан бошлайдилар, сўнgra илдизни «яккалаб» квадрат тенгламага келтирадилар. Кейин ҳосил бўлган квадрат тенгламани ечиш, топилган ечимни текшириш ва жавобни тўғри ёзиш эса унча қийинчилик туғдирмайди. Рационал тенгламалар учун мақбул бўлган бундай ёндошиш энди иррационал тенгламалар учун тўғри бўлмай қолади. Тенглама таркибида жуфт даражали илдизнинг мавжуд бўлиши бу илдиз остидаги ифоданинг номанфий бўлиши зарурлигини билдиради. Шунинг учун дастлаб тенгламанинг чап қисми учун ўзгарувчи x нинг йўл қўядиган қийматлари соҳасини топишимизга тўғри келади, яъни $\begin{cases} x-5 \geqslant 0, \\ 1-x \geqslant 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 5, \\ x \leqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \emptyset$.

Шундай қилиб, берилган тенгламанинг чап қисми ўзгарувчи x нинг ҳеч бир қийматида мавжуд бўлмагани сабабли бу тенгламани ечиш масаласи кун тартибидан чиқарилади, чунки тенгламанинг чап қисми учун ақалли кўшиш амалини амалга ошириш мумкин эмас, яъни $\sqrt{x-5} + \sqrt{1-x}$ йиғиндининг ўзи ҳам мавжуд эмас экан.

Хўш бундан қандай хulosса чиқариш мумкин? Берилган тенгламанинг чап қисми x нинг бирор-бир қийматида мавжуд бўлмаганинига бу тенглама аввалдан ечимга эга эмаслиги келиб чиқади.

Шундай қилиб, агар алгебраик ифода мавжуд бўлмаса, у ҳолда ўзгарувчи x нинг қандай қийматларида бу ифода маълум бир сонга тенг (ёки бирор сондан катта ёки кичик), деган саволнинг қўйилиши ўринли эмас. Юқоридаги мулоҳазалардан бирор алгебраик ифода ёзилган бўлса, бундан бу ифода мавжуд деган хulosани чиқариб бўлмас экан. Қатъий айтганда, дастлаб ифоданинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш лозим, агар мавжуд бўлса, у ҳолда унинг қаерда мавжудлигини аниқлаш ва шундан кейингина тенгламани ёки тенгизликини ечиш, функциянинг графигини ясаш ва ҳоказо масалаларни қўйиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Яна бир бор берилган тенглама аввалдан шак-шубҳасиз ечимга эга эмаслигини уқдириб ўтамиш. Бундай ҳолда кўпчилик ўқувчилар, шунингдек, айрим ўқитувчилар «тенглама ечимга эга эмас» деб ёзадилар, лекин нима учунлигини кўрсатмайдилар.

2-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x^2 - x - 1} + \sqrt{2x+1} = -2.$$

Ечиш. Бу тенглама ечимга эга эмас, чунки x нинг олиши мумкин бўлган барча қийматларида тенгламанинг чап қисми номанфий, ўнг қисми эса манфий, аммо номанфий сон манфий сонга тенг бўла олмайди.

3-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x-5} + \sqrt{1+x} = 2$.

Ечиш. Бу мисол 1-мисолдан фақат бир ишораси билан фарқ қиласи. Худди юқоридаги мисолга ўхшаш x ўзгарувчининг йўл қўядиган қийматлари соҳасини топамиз, яъни

$$\begin{cases} x - 5 \geq 0, \\ 1 + x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 5, \\ x \geq -1 \end{cases} \Leftrightarrow x \geq 5.$$

Шундай қилиб, тенгламанинг чап қисми исталган $x \geq 5$ да мавжуд. Бундай қараганда ҳаммаси ўринлидай, шу са-

бабли асосий мақсадни амалга ошириш учун тенгламанинг иккала қисмини квадратга күтариш, сўнгра илдизни «якка-лаб», яна квадратга күтариш ва ҳоказо лозимдай бўлиб кўринади. Аммо бу ҳолда бундай эмас. Тенгламанинг чап қисмига диққат билан қарасак, $\sqrt{x-5} + \sqrt{1+x}$ ифода иккита монотон ўсувчи функциялар йиғиндиндисидан иборат, шу сабабли йиғинди функция ҳам монотон ўсувчи бўлади. $x \in [5; +\infty)$ учун бу функция $x = 5$ да энг кичик қийматни қабул қиласди, яъни:

$$f(5) = \sqrt{5-5} + \sqrt{1+5} = \sqrt{6} \approx 2,45$$

ва кейин эса фақат ўсади (чизмада кўришни ўзингизга ҳавола қиласмиэ).

Шунинг учун $f(x) = \sqrt{x-5} + \sqrt{1+x}$ функция графиги $y = 2$ тўғри чизиқни бирор жойда ҳам кесмайди. Бундан берилган тенгламанинг ечимга эга эмаслиги келиб чиқади.

Бу мисолни ечаётганда биз фақат ўзгарувчи x нинг йўл кўядиган қийматларини, шунингдек, унга мос $y = \sqrt{x-5} + \sqrt{1+x}$ функциянинг қийматлари соҳасини ҳам ҳисобга олдик.

4- мисол: Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x^2 + x - 6} + \sqrt{2x+3} = \sqrt{1-x}.$$

Е иш. Бу тенгламанинг аниқланиш соҳаси қўйидаги тенгсизликлар системасининг ечимларидан иборат:

$$\begin{cases} x^2 + x - 6 \geq 0, \\ 2x + 3 \geq 0, \\ 1 - x \geq 0. \end{cases} \quad (*)$$

Энди бу системани ечамиш:

$$(*) \Leftrightarrow \begin{cases} (x+3)(x-2) \geq 0, \\ x \geq -3/2, \\ x \leq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 2, \\ x \leq -3; \\ -3/2 \leq x \leq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \emptyset. \end{cases}$$

Бундан берилган тенгламанинг аниқланиш соҳаси мавжуд бўлмагани сабабли, унинг ечимга эга эмаслиги келиб чиқади.

Жавоб: $\{\emptyset\}$.

6-эслатма. Аниқланиш соҳаси бўш бўлган тенгламалар ечимга эга эмас.

5- мисол. Тенгламанинг ечинг:

$$\sqrt{x-5} - \sqrt{2x-1} = 3 + x^2.$$

Ечиш. Бу тенгламанинг олиши мумкин бўлган қийматлари мажмуаси қўйидаги системанинг ечимидан иборат бўлади:

$$\begin{cases} x-5 \geq 0, \\ 2x-1 \geq 0. \end{cases} \quad (*)$$

Аммо берилган тенгламанинг ўнг қисми x нинг олиши мумкин бўлган қийматлари мажмуасида мусбат, шунинг учун (*) системага яна бўйта $\sqrt{x-5} - \sqrt{2x-1} > 0$ ёки $x-5 > 2x-1$ шартни қўшамиз. Шундай қилиб, берилган тенгламанинг ечими қўйидагича топилади:

$$\begin{cases} x-5 \geq 0, \\ 2x-1 \geq 0, \\ x-5 > 2x-1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 5, \\ x \geq 1/2, \\ x < -4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 5, \\ x < -4 \end{cases} \Leftrightarrow \emptyset.$$

Демак, берилган тенглама ечимга эга эмас.

6- мисол. Тенгламанинг ечинг: $\sqrt{x^2-1} + \sqrt{1-x^2} = 1$.

Ечиш. Бу тенгламанинг аниқланиш соҳасини топамиз:

$$\begin{cases} x^2 - 1 \geq 0, \\ 1 - x^2 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} |x| \geq 1, \\ |x| \leq 1 \end{cases} \Leftrightarrow |x| = 1.$$

Аммо $|x| = 1$ тенгламанинг ечими бўла олмайди, чунки $0 \neq 1$.

7- мисол. Тенгламанинг ечинг: $\sqrt{x-2} \cdot \sqrt{2-x} = 2$.

Ечиш. Аниқланиш соҳаси: $\begin{cases} x-2 \geq 0, \\ 2-x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2, \\ x \leq 2 \end{cases} \Leftrightarrow x = 2$

$\Leftrightarrow x = 2$. Аммо $x = 2$ тенгламанинг илдизи эмас, чунки $0 \neq 2$.

8- мисол. Тенгламанинг ечинг: $\sqrt{x^2-4} = \sqrt{4-x^2}$.

Ечиш. Бу тенгламанинг аниқланиш соҳасини топамиз:

$$\begin{cases} x^2 - 4 \geq 0, \\ 4 - x^2 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 \geq 4, \\ x^2 \leq 4 \end{cases} \Leftrightarrow x^2 = 4 \Leftrightarrow |x| = 2 \Leftrightarrow \begin{cases} x = -2, \\ x = 2. \end{cases}$$

Демак, бу тенгламанинг йўл қўядиган қийматлари — 2 ва 2 сонлардан иборат экан.

Эслатма. Умумий ҳолда $\sqrt[2n]{f(x; y)} = \sqrt[2n]{\varphi(x; y)}$ кўришишдаги тенгламаларни қўйидаги тенг кучлилик схемасидан фойдаланиб ечиш мақсадга мувофиқ, бунда $n \in N$, яъни,

$$\sqrt[2n]{f} = \sqrt[2n]{\varphi} \Leftrightarrow \begin{cases} \varphi \geq 0, \\ f = \varphi \end{cases} \text{ ёки } \sqrt[2n]{f} = \sqrt[2n]{\varphi} \Leftrightarrow \begin{cases} f \geq 0, \\ f = \varphi. \end{cases} \quad (\text{I})$$

f ва φ функциялардан қайси бири соддароқ функция бўлса, ўшанинг аниқланиш соҳасини система таркибиغا киритиш мақсадга мувофиқдир, аммо бунда иккинчи функциянинг аниқланиш соҳасини система таркибидаги тенглама ўз ичига қамраб олган бўлади.

Тенглама ва тенгсизликларни тенг кучлилик схемаларидан фойдаланиб ечилганда текшириш бажарилмайди, яъни у ортиқча ишдир.

Энди берилган тенгламани (I) тенг кучлилик схемасидан фойдаланиб ечса ҳам бўлади, яъни

$$\begin{aligned} \sqrt{x^2 - 4} &= \sqrt{4 - x^2} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 4 \geq 0, \\ x^2 - 4 = 4 - x^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 \geq 4, \\ x^2 = 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = -2, \\ x = 2. \end{cases} \end{aligned}$$

Эслатма. $x^2 \geq 4$ шартдан кўриниб турибдики, тенглик фақат $x^2 = 4$ да бажарилади, шу сабабли тенгсизликни ётирилмади.

Шундай қилиб, (I) тёнг кучлилик схемасидан фойдаланиб ечилганда ҳам дастлабки натижага келинди.

9-мисол. Тенгламани ечинг: $x^2 - 2x + 3 = \sqrt{4 - x^2}$.

Ечиш. Тенгламанинг аниқланиш соҳаси: $|x| \leq 2$. Тенгламанинг чап ва ўнг қисмларининг ўзгариш соҳасини кўриб чиқамиз.

а) $f(x) = x^2 - 2x + 3 = (x^2 - 2x + 1) + 2 = (x - 1)^2 + 2$, яъни чап қисмининг ўзгариш соҳаси $2 \leq f(x) < +\infty$ дан иборат;

б) ўнг қисмининг ўзгариш соҳаси эса $0 \leq \varphi(x) \leq 2$.

Шундай қилиб, мумкин бўлган ягона ечим $f(x) = \varphi(x) = 2$ да мавжуд бўлади. Лекин $f(x) = 2$ $x = -1$ бўлганда, $\varphi(x) = 2$ эса $x = 0$ да бажарилади. x нинг бу қийматлари бир хил бўлмагани сабабли, ечим мавжуд эмас.

10-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x^2 - x} - \sqrt{x} + \sqrt{1 - x} = a.$$

Ечиш. Тенглама чап қисмининг йўл қўядиган қийматларини топамиз:

$$\begin{cases} x^2 - x \geq 0, \\ x \geq 0, \\ 1 - x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x(x-1) \geq 0, \\ x \geq 0, \\ x \leq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1 \\ x \leq 0, \\ 0 \leq x \leq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = 1 \\ x = 0. \end{cases}$$

Шундай қилиб, тенгламанинг чап қисми иккита $x = 0$ ва $x = 1$ нүқталарда мавжуд. Бу икки нүқтада чап қисмининг қийматларини топамиш:

$$f(0) = \sqrt{0^2 - 0} - \sqrt{0} + \sqrt{1 - 0} = 1;$$

$$f(1) = \sqrt{1^2 - 1} - \sqrt{1} + \sqrt{1 - 1} = -1.$$

Шундай қилиб, $a = 1$ бўлганда $x = 0$; $a = -1$ бўлган да $x = 1$; $|a| \neq 1$ да ечим йўқ.

11-мисол. a параметрнинг қийматларига боғлиқ ҳолда $\sqrt{x-1} + \sqrt{1-x} = a$ тенгламани ечинг.

Ечиш. Тенгламанинг чап қисми битта $x = 1$ нүқтада мавжудлигини аниқлаш қийин эмас. Ҳақиқатан ҳам $\begin{cases} x-1 \geq 0, \\ 1-x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ x \leq 1 \end{cases} \Leftrightarrow x = 1.$

Шундай қилиб, бу ягона нүқтада тенгламанинг чап қисми 0 га тенг, яъни $\sqrt{1-1} + \sqrt{1-1} = 0$.

Демак, агар $a = 0$ бўлса, у ҳолда $x = 1$ бўлади; агар $a \neq 0$ бўлса, у ҳолда тенглама ечимга эга бўлмайди.

II тур. Битта ёки бир неча илдиз остидаги ифодалар аниқ квадрат бўлган иррационал тенгламаларга доир мисоллар.

1-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x^2 + 4x + 4} + \sqrt{x^2 - 10x + 25} = 10.$$

Ечиш. Дастрраб тенгламани қуйидаги кўринишда ёзиб оламиш: $\sqrt{(x+2)^2} + \sqrt{(x-5)^2} = 10$ ёки $|x+2| + |x-5| = 10$.

Энди охирги тенгламани кўриб чиқамиз:

а) агар $x < -2$ бўлса, $-x - 2 - x + 5 = 10$ бўлади, бундан $x_1 = -3,5$ ни топамиш. $-3,5 \in (-\infty; -2)$. Шунинг учун у изланашган илдиз бўлади;

б) агар $-2 \leq x \leq 5$ бўлса, у ҳолда $x + 2 - x + 5 = 10$ ёки $7 = 10$ бўлади. Аммо $7 \neq 10$. Шу сабабли бу шартда тенглама ечимга эга эмас;

в) агар $x > 5$ бўлса, $x + 2 + x - 5 = 10$ бўлади, бун-

даң $x_2 = 6,5$ келиб чиқади. Бу илдиз қаралаётган оралиққа тегишли. Демак, у изланаетган илдиз бўлади.

Жавоб: $\{-3,5; 6,5\}$.

Эслатма. Модуль остидаги ифодаларнинг нолга айланадиган қийматлари — 2 ва 5 бўлгани учун улар сонлар тўғри чизигини учта оралиққа бўлади, шу сабабли уларни ҳиссебга олган ҳолда учта ҳолат кўриб чиқилди, яъни модуллар очиб қаралди.

2-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{1-4x} + 2 = \sqrt{x^2 - 6x + 9}.$$

Ечиш. Тенгламанинг аниқланиш соҳасини топамиз: $1 - 4x \geq 0$, бундан $x \leq 1/4$. Берилган тенгламани

$$\begin{aligned} \sqrt{1-4x} + 2 &= \sqrt{(x-3)^2} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \sqrt{1-4x} + 2 &= |x-3| \end{aligned} \quad (*)$$

кўринишда ёзиб оламиз, Аниқланиш соҳасини эътиборга олиб, $*)$ ни $\sqrt{1-4x} + 2 = 3 - x$, яъни $\sqrt{1-4x} = 1 - x$ $(**)$ кўринишда ёзиш мумкин. $(**)$ тенгламанинг ҳар иккала қисмини квадратга кўтарамиз ва тегишли шакл алмаштиришларни бажариб, $x^2 + 2x = 0$ ёки $x(x+2) = 0$ тенгламага эга бўламиз, бундан эса $x_1 = -2$ ва $x_2 = 0$ ларни топамиз. Ҳар иккала илдиз аниқланиш соҳасига тегишли бўлгани учун изланаетган илдизлардир, текшириш йўли билан унга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Эслатма. Умумий ҳолда $\sqrt[2n]{f} = \varphi$ кўринишдаги иррационал тенгламаларни қўйидаги тенг күчлилик схемаларидан фойдаланиб ҳам ечиш мумкин:

$$\sqrt[2n]{f} = \varphi \Leftrightarrow \begin{cases} f \geq 0, \\ \varphi \geq 0, \\ f = \varphi^{2n}. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \varphi \geq 0, \\ f = \varphi^{2n}. \end{cases}$$

Демак,

$$\sqrt[2n]{f} = \varphi \Leftrightarrow \begin{cases} \varphi \geq 0, \\ f = \varphi^{2n}. \end{cases} \quad (II)$$

Тенглама чап қисмининг аниқланиш соҳаси бу ерда ташлаб юборилаётгани йўқ, аммо уни система таркибидаги тенглама ўз ичига қамраб олган, шунинг учун уни система таркибига киритиш ортиқчадир.

3-мисол. Тенгламани ечинг:

$$2 + \sqrt{x^2 + 2x + 1} = 3x + 1. \quad (*)$$

Ечиш. 1-усул. $(*) \Leftrightarrow \sqrt{(x+1)^2} = 3x - 1 \Leftrightarrow |x+1| =$

$$= 3x - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} 3x - 1 \geq 0, \\ x + 1 = 3x - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1/3, \\ x = 1 \Leftrightarrow x = 1, \\ x + 1 = 1 - 3x \end{cases} \\ x = 0 \end{cases}$$

Эслатма. Модулни ўнг томонига шарт қўйиб очилади.

Жавоб: {1}.

$$\begin{aligned} & \text{2- усул. (*)} \Leftrightarrow \sqrt{x^2 + 2x + 1} = 3x - 1 \Rightarrow x^2 + 2x + 1 = \\ & = (3x - 1)^2 \Leftrightarrow x^2 + 2x + 1 = 9x^2 - 6x + 1 \Leftrightarrow 8x^2 - 8x = \\ & = 0 \Leftrightarrow 8x(x - 1) = 0 \Leftrightarrow x(x - 1) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x = 0 \\ x = 1. \end{cases} \end{aligned}$$

Текшириш. $x = 0$ бўлганда $3 = 1$ нотўғри, $x = 1$ бўлганда эса $4 = 4$ тўғри тенгликка эга бўламиз.

Жавоб: {1}.

3- усул. Тенгламани (II) тенг кучлилик схемасидан фойланниб ечиш ҳам мумкин.

$$\begin{aligned} & (*) \Leftrightarrow x^2 + 2x + 1 = 3x - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} 3x - 1 \geq 0, \\ x^2 + 2x + 1 = (3x - 1)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1/3, \\ x^2 + 2x + 1 = 9x^2 - 6x + 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1/3, \\ 8x(x - 1) = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1/3, \\ x(x - 1) = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1/3, \\ x = 0 \Leftrightarrow x = 1, \\ x = 1 \end{cases} \end{aligned}$$

III турп. Бир неча квадрат илдизларни ўз ичига олган иррационал тенгламаларга доир мисоллар.

Бу турдаги иррационал тенгламалар тенгламанинг иккала қисмини бир хил даражага кўтариш усулидан фойдаланиб ешилади.

1- мисол. Тенгдамани ечинг: $\sqrt{4-x} + \sqrt{5+x} = 3$.

Ечиш. Тенгламанинг иккала қисми номанфий бўлгани учун уни квадратга кўтариб, $4-x + 5+x + 2\sqrt{(4-x)(5+x)} = 9$, яъни $\sqrt{(4-x)(5+x)} = 0$ ни ҳосил қиласиз, бундан: $(4-x)(5+x) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} 4-x = 0 \\ 5+x = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = 4 \\ x = -5. \end{cases}$

Текшириш: $x_1 = -5$, $\sqrt{9} + \sqrt{0} = 3$, $3 = 3$ — ўринли;
 $x_2 = 4$, $\sqrt{0} + \sqrt{9} = 3$, $3 = 3$ — ўринли.

Демак, топилган ҳар иккала илдиз ҳам берилган тенгламани тўғри сонли тенгликка айлантиргани учун изланадиган ечим бўлади.

Жавоб: $\{-5; 4\}$.

2- мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x+5} + \sqrt{2x-3} = \sqrt{4x-1}$.

Ечиш. $\begin{cases} x+5 \geq 0, \\ 2x-3 \geq 0, \\ 4x-1 \geq 0 \end{cases}$ системани ечиб, тенгламанинг аниқланиш соҳасини топамиз, яъни $x \geq 3/2$.

Берилган тенгламанинг иккала қисмини квадратга кўтагириб,

$$3-x = 2\sqrt{2x^2+7x-15} \quad (1)$$

тенгламани ҳосил қиласиз ва бу тенглама ўз навбатида $\sqrt{x+5} > \sqrt{2x-3}$ да, яъни $x < 8$ шартда берилганига тенг кучли. Энди (1) тенгламанинг иккала қисмини квадратга оширамиз ва натижада $7x^2 + 34x - 69 = 0$ (2) келиб чиқади, бу тенглама эса $3-x \geq 0$ да, яъни $x \leq 3$ шартда (1) тенгламага тенг кучли бўлади. Шундай қилиб, $x \geq 3/2$, $x < 8$ ва $x \leq 3$ шартларда, яъни $3/2 \leq x \leq 3$ оралиқда (2) тенглама дастлабки тенгламага тенг кучли бўлади.

(2) тенгламани ечиб, $x_{1,2} = \frac{-17 \pm \sqrt{772}}{7}$ ни топамиз, лекин

$x_1 = ((-17 - \sqrt{772})/7) \notin [3/2; 3]$ (шунинг учун x_1 чет илдиз), аммо $x_2 = (-17 + \sqrt{772})/7 = ((-17 + 2\sqrt{193})/7) \in [3/2; 3]$. Демак, x_2 берилган тенгламанинг ягона илдизидир.

Жавоб: $\{(-17 + 2\sqrt{193})/7\}$.

3- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x^2 - 8x + 7} + 2\sqrt{x^2 - 18x + 17} = 2\sqrt{x^2 - 32x + 31}.$$

Ечиш. Илдиз остидаги ифодаларни кўпайтиувчиларга акратамиз:

$$\begin{aligned} \sqrt{(x-1)(x-7)} + 2\sqrt{(x-1)(x-17)} &= \\ &= 2\sqrt{(x-1)(x-31)}. \end{aligned}$$

Тенгламанинг аниқланиш соҳаси қўйидаги система билан аниқланади:

$$\begin{cases} (x-1)(x-7) \geq 0, \\ (x-1)(x-17) \geq 0, \\ (x-1)(x-31) \geq 0, \end{cases}$$

бундан эса $x \leq 1$ ва $x \geq 31$ ларни топамиз.

$$\sqrt[2n]{abc} = \sqrt[2n]{|a|} \cdot \sqrt[2n]{|b|} \cdot \sqrt[2n]{|c|} \quad (abc \geq 0)$$

формулага кўра:

$$\begin{aligned} \sqrt{|x-1|} \cdot \sqrt{|x-7|} + 2\sqrt{|x-1|} \cdot \sqrt{|x-17|} &= \\ &= 2\sqrt{|x-1|} \cdot \sqrt{|x-31|} \end{aligned}$$

ёки

$$\begin{aligned} \sqrt{|x-1|}(\sqrt{|x-7|} + 2\sqrt{|x-17|} - \\ - 2\sqrt{|x-31|}) &= 0 \end{aligned}$$

га эга бўламиз, бундан эса қуийдагилар келиб чиқади:

a) $\sqrt{|x-1|} = 0$, бундан $x_1 = 1$;

b) $\sqrt{|x-7|} + 2\sqrt{|x-17|} - 2\sqrt{|x-31|} = 0$. $x \leq 1$

шартда бу тенглама $\sqrt{7-x} + 2\sqrt{17-x} - 2\sqrt{31-x} = 0$ кўринишда бўлиб, иррационалликдан қутилгандан сўнг $15x^2 - 482x - 497 = 0$ кўринишга келади, ва ниҳоят, ундан $x_2 = -1$ ва $x_3 = 497/15$ ларни топамиз, аммо $\frac{497}{15} \notin (-\infty; 1]$, шунинг учун у чет илдиздир. $x \geq 31$ шартда

б) тенгламани $\sqrt{x-7} + 2\sqrt{x-17} - 2\sqrt{x-31} = 0$, яъни $\sqrt{x-7} + 2\sqrt{x-17} = 2\sqrt{x-31}$ кўринишда ёзиг оламиз ва унинг ҳар иккала қисмини квадратга кўтариб ҳамда тегишли шакл алмаштиришларни бажарғандан кейин $4\sqrt{(x-7)(x-17)} = -x - 49$ кўринишга келтирилади, аммо бу тенглама ечимга эга эмас, чунки $x \geq 31$ шартда тенгламанинг ўнг қисми фақат манфий қийматларни қабул қиласи, бу эса арифметик илдиз шартини қаноатлантирмайди.

Текширишлар кўрсатадики, $x = -1$ в $x = 1$ берилган тенгламанинг илдизларидир.

Жавоб: $\{-1; 1\}$.

4- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x-2} + \sqrt{\frac{x^2-4x}{x}} = 1 + \sqrt{x-4}.$$

Ечиш. Тенгламанинг аниқланиш соҳаси

$$\begin{cases} x-2 \geq 0, \\ \frac{x(x-4)}{x} \geq 0, \\ x-4 \geq 0 \end{cases}$$

системадан топилади, уни ечиб $x \geq 4$ га эга бўламиз.

Аниқланиш соҳасини эътиборга олган ҳолда берилган тенгламани шакл алмаштирамиз ва натижада $\sqrt{x-2} + \sqrt{\frac{x(x-4)}{x}} = 1 + \sqrt{x-4}$, яъни $\sqrt{x-2} + \sqrt{x-4}$ ва

бундан $\sqrt{x-2} = 1$ (*), $x-2 = 1$, $x = 3$ лар келиб чиқади, аммо бу илдиз чет илдизидир, чунки $3 \notin \{4; +\infty\}$. Демак, $x = 3$ шакл алмаштиришлардан ҳосил бўлган (*) тенгламанинг илдизидир, лекин дастлабки тенгламани шакл алмаштиришдан ҳосил бўлган тенглама (яъни (*)) нинг аниқланиш соҳаси эса $x-2 \geq 0 \Leftrightarrow x \geq 2$ дан иборат. Шундай қилиб, шакл алмаштиришлардан кейин ҳосил бўлган тенгламанинг аниқланиш соҳаси берилған тенгламаникига қараганда кенгайди ва натижада чет илдиз ҳосил бўлди. Шунингдек, чет илдизлар тенгламанинг ҳар иккала қисмини ўзгарувчи қатнашган ифодага қўпайтирган тақдирда ҳам ҳосил бўлиши мумкин.

Жавоб: $\{\emptyset\}$.

5-мисол. Тенгламани ечинг: $2(x-3) = \sqrt{x^2-2x-3}$.

Ечиш. $x^2 - 2x - 3 \geq 0 \Leftrightarrow (x+1)(x-3) \geq 0 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 3 \\ x \leq -1. \end{cases}$

Демак, берилган тенгламанинг аниқланиш соҳаси: $x \in (-\infty; -1] \cup [3; +\infty)$. Берилган тенгламани $2(\sqrt{x-3})^2 = V(x+1)(x+3)$ кўринишда ёзамиз ва унинг ҳар иккала қисмини $\sqrt{x-3}$ га бўлиб, $2\sqrt{x-3} = \sqrt{x+1}$ га эга бўламиз, уни ечиб, $4x-12 = x+1 \Leftrightarrow x = 13/3$ натижага келамиз. $\frac{13}{3} \in [3; +\infty)$ — ўринли, шунинг учун у изланаётган илдиз бўлади. Аммо бевосита ўрнига қўйиш йўли билан $x = 3$ илдиз ҳам берилган тенгламанинг илдизи эканлигига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Шакл алмаштиришлардан кейин ҳосил бўлган $2\sqrt{x-3} = \sqrt{x+1}$ тенгламанинг аниқланиш соҳаси $-x \geq 3$ дан иборат, бу эса берилган тенглама аниқланиш соҳасининг бир қисми холос. Демак, шакл алмаштиришлардан кейин берилган тенгламанинг аниқланиш соҳаси торайған ва натижада $x = 3$ илдиз йўқотилган.

Шундай қилиб, тенгламани ўзгарувчи иштирок этган ифодага бўлганда ҳам илдизларни йўқотишимиш мумкин экан.

Аслида берилган тенгламани қўйидагича муҳокама қилиб ечиш лозим эди. $2(x-3) = \sqrt{(x+1)(x-3)}$ тенгламанинг аниқланиш соҳаси гарчанд $(-\infty; -1] \cup [3; +\infty)$ бўлса ҳам, моҳияти жиҳатидан $(-\infty; -1]$ да тенгламанинг чап қисми манфий, ўнг қисми эса номанфий сон бўлади. Демак, $(-\infty; -1)$ да тенглама ечимга эга эмас. Шу сабабли ечим фақат $[3; +\infty)$ да бўлади. Шуни назарга олиб, берилган тенгламани ечамиш.

$$\begin{aligned} 1\text{-усул. } & 2(x-3) = \sqrt{(x+1)(x-3)} \Rightarrow 2(\sqrt{x-3})^2 = \\ & = (\sqrt{x-1} \cdot \sqrt{x-3}) \Leftrightarrow \sqrt{x-3}(2\sqrt{x-3} - \sqrt{x+1}) = \\ & = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{x-3} = 0 \\ 2\sqrt{x-3} - \sqrt{x+1} = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x-3 = 0 \\ 2\sqrt{x-3} = \sqrt{x+1} \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = 3 \\ 4(x-3) = x+1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = 3 \\ x_2 = 13/3. \end{cases} \end{aligned}$$

Топилган илдизларнинг ҳар иккаласи кўрилаётган соҳага тегишли бўлгани учун изланадиган илдизлар бўлади.

$$\begin{aligned} 2\text{-усул. } & (2(x-3))^2 = (\sqrt{x^2-2x-3})^2 \Rightarrow 4(x^2-6x+9) = \\ & = x^2-2x-3 \Leftrightarrow 3x^2-22x+39=0 \Leftrightarrow x_{1,2} = \frac{11 \pm 2}{3} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = 3 \in [3; +\infty), \\ x_2 = 13/3 \in [3; +\infty). \end{cases} \end{aligned}$$

Жавоб: $\{3; 13/3\}$.

6-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x-1} + \sqrt{x^2-3x+2} + \sqrt{x^2-4x+3} = 0.$$

Ечиш. Номанфий сонларнинг йиғиндиси нолга тенг бўлиши учун ҳар бир қўшилувчи нолга тенг бўлиши керак. Шунинг учун $\sqrt{x-1} = 0$, яъни $x = 1$. Энди текширамиз: $0+0+0=0$ — ўринли.

Жавоб: $\{1\}$.

7-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x^2+x+1} = x-4$.

Ечиш. Тенгламани (II) тенг кучлилилк схемасидан фойдаланиб ечамиш:

$$\begin{aligned} \sqrt{x^2+x+1} = x-4 & \Leftrightarrow \begin{cases} x-4 \geqslant 0, \\ x^2+x+1 = (x-4)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 4, \\ x^2+x+1 = x^2-8x+16 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 4, \\ 9x = 15 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 4, \\ x = 5/3 \end{cases} \Leftrightarrow \emptyset \end{aligned}$$

Аммо $5/3 \notin [4; +\infty)$. Шунинг учун тенглама ечимга эга эмас.

Жавоб: $\{\emptyset\}$.

8- мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x+a} = a - \sqrt{x}$.

Ешиш. Бу тенгламанинг илдизлари қуйидаги система ечимлари орасида бўлиши мумкин:

$$\begin{cases} x + a \geq 0, \\ x \geq 0, \\ a - \sqrt{x} \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -a, \\ x \geq 0, \\ \sqrt{x} \leq a. \end{cases} \quad (1)$$

$\sqrt{x} \leq a$ шартдан фақат $a \geq 0$ қийматларни қараш ке- раклиги келиб чиқади ва бу чекланишдан $x \geq 0$ чекланиш $x \geq -a$ га қараганда кучли ҳисобланади, шу сабабли (1) системани қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\begin{cases} x \geq 0, \\ \sqrt{x} \leq a. \end{cases} \quad (2)$$

Бу шартни назарга олган ҳолда берилган тенгламани квадратга кўтарамиз ва $x + a = a^2 - 2a\sqrt{x} + x \Leftrightarrow 2a\sqrt{x} = a(a - 1)$ (3) ни ҳосил қиласиз. $a = 0$ бўлганда (3) тенг- ламадан ва (2) системадан $x = 0$ экани, шунингдек, $a > 0$ бўлганда эса $\sqrt{x} = \frac{a-1}{2}$ дан $x = \left(\frac{a-1}{2}\right)^2$ келиб чиқади.

$0 \leq \sqrt{x} \leq a$ эканини назарга олсак, яна қуйидаги система- ни ечишга тўғри келади:

$$\begin{cases} \frac{a-1}{a} \geq 0, \\ \frac{a-1}{2} \leq a, \end{cases} \text{ бундан } \begin{cases} a \geq 1, \\ a \geq -1 \end{cases} \Leftrightarrow a \geq 1.$$

Жавоб: $a = 0$ бўлганда $x = 0$; $a \geq 1$ бўлганда $x = x = \left(\frac{a-1}{2}\right)^2$; $0 < a < 1$ ва $a < 0$ бўлганда эса ечимга эга эмас.

9- мисол. Тенгламани ечинг: $x^2 + a = \sqrt{3x^2 + 2a - 2x}$.

Ешиш. Бу тенгламанинг ечимлари фақат қуйидаги сис- тема ечимлари орасида бўлиши шарт:

$$\begin{cases} 3x^2 + 2a - 2x \geq 0, \\ x^2 + a \geq 0. \end{cases} \quad (1)$$

(1) системани назарга олган ҳолда берилган тенглама- нинг ҳар иккала қисмини квадратга кўтарамиз. У ҳолда:

$$x^4 + 2ax^2 + a^2 = 3x^2 + 2a - 2x.$$

Бу эса x га нисбатан тўртинчи даражали тенглама. Уни a га нисбатан иккинчи даражали деб, унинг илдизларини топамиш, яъни:

$$\begin{aligned} a^2 + 2a(x^2 - 1) + x^4 - 3x^2 + 2x &= 0, \quad a = -(x^2 - 1) \pm \\ &\pm \sqrt{x^4 - 2x^2 + 1 - x^4 + 3x^2 - 2x} = -(x^2 - 1) \pm \\ &\pm \sqrt{(x - 1)^2} = -(x^2 - 1) \pm |x - 1|. \end{aligned}$$

Энди x га нисбатан иккита квадрат тенгламанинг илдизларини топамиш:

$$1) \quad a = -(x^2 - 1) + (x - 1); \quad x^2 - x + a = 0,$$

$$x_{1,2} = (1 \pm \sqrt{1 - 4a}) / 2;$$

$$2) \quad a = -(x^2 - 1) - (x - 1); \quad x^2 + x - 2 + a = 0,$$

$$x_{3,4} = (-1 \pm \sqrt{9 - 4a}) / 2.$$

Бу топилган тўртала илдиzinинг ҳар бирини (1) система-га қўйиб, параметрнинг йўл қўйиладиган қийматларини топамиш:

$$x_1 = (1 + \sqrt{1 - 4a}) / 2; \quad ((1 + \sqrt{1 - 4a}) / 2)^2 + a \geq 0;$$

$$((1 + 2\sqrt{1 - 4a} + 1 - 4a) / 4) + a \geq 0,$$

$$\sqrt{1 - 4a} \geq -1, \quad 1 - 4a \geq 0, \quad a \leq 1/4.$$

$$\text{Демак, } a \leq 1/4 \text{ да } x_1 = (1 + \sqrt{1 - 4a}) / 2;$$

$$x_2 = (1 - \sqrt{1 - 4a}) / 2; \quad \left(\frac{1 - \sqrt{1 - 4a}}{2}\right)^2 + a \geq 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \frac{1 - 2\sqrt{1 - 4a} + 1 - 4a}{4} + a \geq 0 \Leftrightarrow \sqrt{1 - 4a} \leq 1 \Leftrightarrow \begin{cases} 1 - 4a \geq 0, \\ 1 - 4a \leq 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} a \leq \frac{1}{4}, \\ a \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow 0 \leq a \leq \frac{1}{4}.$$

$$\text{Демак, } 0 \leq a \leq 1/4 \text{ да } x_2 = (1 - \sqrt{1 - 4a}) / 2;$$

$$x_3 = \frac{-1 + \sqrt{9 - 4a}}{2}; \quad \left(\frac{-1 + \sqrt{9 - 4a}}{2}\right)^2 + a \geq 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \frac{1 - 2\sqrt{9 - 4a} + 9 - 4a}{4} + a \geq 0 \Leftrightarrow \sqrt{9 - 4a} \leq 5 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 9 - 4a \geq 0, \\ 9 - 4a \leq 25 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a \leq 9/4, \\ a \geq -4 \end{cases} \Leftrightarrow -4 \leq a \leq 9/4.$$

Демак, $-4 \leq a \leq 9/4$ да $x_3 = \frac{-1 + \sqrt{9 - 4a}}{2}$,

$$x_4 = \frac{-1 - \sqrt{9 - 4a}}{2}, \quad \left(\frac{-1 - \sqrt{9 - 4a}}{2}\right)^2 + a \geq 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \frac{1 + 2\sqrt{9 - 4a} + 9 - 4a}{4} + a \geq 0 \Leftrightarrow \sqrt{9 - 4a} \geq -5 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow 9 - 4a \geq 0 \Leftrightarrow a \leq 9/4.$$

Демак, $a \leq 9/4$ да $x_4 = \frac{-1 - \sqrt{9 - 4a}}{2}$.

Жавоб: $a \leq 1/4$ да $x_1 = \frac{1 + \sqrt{1 - 4a}}{2}$; $0 \leq a \leq 1/4$ да $x_2 = \frac{1 - \sqrt{1 - 4a}}{2}$; $-4 \leq a \leq 9/4$ да $x_3 = \frac{-1 + \sqrt{9 - 4a}}{2}$;
 $a \leq 9/4$ да $x_4 = \frac{-1 - \sqrt{9 - 4a}}{2}$.

10-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{a + \sqrt{a + x}} = x$.

Ечиш. Берилган тенглама

$$\begin{cases} a + \sqrt{a + x} = x^2, \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{a + x} = x^2 - a, \\ x \geq 0 \end{cases}$$

системага тенг кучли, бу ўз навбатида

$$\begin{cases} a + x = (x^2 - a)^2, \\ x^2 - a \geq 0, \\ x \geq 0 \end{cases} \quad (1)$$

системага тенг кучли.

(1) системадаги тенглама x га нисбатан тўртинчи даражали ва a га нисбатан иккинчи даражали тенгламадир. Ўни

$$a^2 - (2x^2 + 1)a + (x^4 - x) = 0$$

кўринишда ёзиб, чап қисмини кўпайтивларга ажратамиз.
 a га нисбатан квадрат учҳаднинг дискриминанти

$$D = (2x^2 + 1)^2 - 4(x^4 - x) = 4x^2 + 4x + 1 = (2x + 1)^2$$

та тенг, ва натижада

$$\begin{aligned} a^2 - (2x^2 + 1)a + x^4 - x &= \\ &= \left(a - \frac{(2x^2 + 1) + (2x + 1)}{2}\right) \left(a - \frac{(2x^2 + 1) - (2x + 1)}{2}\right) \end{aligned}$$

келиб чиқади. Шундай қилиб, берилган тенглама қўйидаги аралаш системалар бирлашмасига тенг кучли бўлади:

$$\begin{cases} x^2 + x + 1 = a, \\ x^2 - a \geq 0, \\ x \geq 0; \end{cases} \quad \begin{cases} x^2 - x - a = 0, \\ x^2 - a \geq 0, \\ x \geq 0, \end{cases}$$

яъни бундан қўйидаги аралаш система бирлашмасига келамиз:

$$\begin{cases} x^2 - a = -x - 1, \\ -x - 1 \geq 0, \\ x \geq 0; \end{cases} \quad \begin{cases} x^2 - a = x, \\ x \geq 0. \end{cases}$$

Бирлашмадаги биринчи система ечимга эга эмас, иккинчи система эса

$$\begin{cases} \left(x - \frac{1 + \sqrt{1+4a}}{2} \right) \left(x - \frac{1 - \sqrt{1+4a}}{2} \right) = 0, \\ x \geq 0, \\ a \geq -1/4 \end{cases}$$

системага тенг кучли, бу ўз навбатида қўйидаги системалар бирлашмасига тенг кучли:

$$\begin{cases} -1/4 \leq a \leq 0; \\ x = \frac{1 - \sqrt{1+4a}}{2} \\ x = \frac{1 + \sqrt{1+4a}}{2}; \end{cases} \quad \begin{cases} a > 0, \\ x = \frac{1 + \sqrt{1+4a}}{2}. \end{cases}$$

Шундай қилиб, берилган тенглама учун қўйидагиларга эга бўламиш:

$a < -1/4$ бўлганда илдизлар йўқ; $a = -1/4$ ва $a > 0$ бўлганда тенглама ягона $x = \frac{1 + \sqrt{1+4a}}{2}$ илдизга эга;

$-1/4 < a < 0$ бўлганда тенглама иккита илдизга эга, яъни $x = \frac{1 - \sqrt{1+4a}}{2}$ ва $x = \frac{1 + \sqrt{1+4a}}{2}$.

11-мисол. a, b ва c ларнинг шундай қийматларини топингки, у қийматларда $\sqrt{x+a\sqrt{x+b+\sqrt{x}}} = c$ тенглама чексиз кўп ечимга эга бўлсин.

Ечиш. \sqrt{x} ни тенгламанинг ўнг қисмига ўтказамиз ва ҳосил бўлган тенгламанинг иккала қисмини квадратга кў-

тарамиз. Ўхшаш ҳадларни ихчамлагандан сўнг тенгламанинг натижаси бўлган қуидаги тенгламага эга бўламиз:

$$(a + 2c)\sqrt{x} = c^2 - b.$$

$a + 2c = 0$ ва $c^2 - b = 0$ бўлганда ва факат шундагина охирги тенглама чексиз кўп ечимларга эга бўлади (ҳаммаси номанфий сонлар).

$a = -2c$ ва $b = c^2$ ларни дастлабки тенгламага қўйиб,

$$\sqrt{x - 2c} \sqrt{x} + c^2 = c - \sqrt{x} \text{ ёки } \sqrt{(\sqrt{x} - c)^2} = c - \sqrt{x}, |\sqrt{x} - c| = -(\sqrt{x} - c) (*) \text{ тенгламага эга бўламиз.}$$

$c < 0$ бўлганда (*) тенгламанинг чап қисми мусбат (чунки x — номанфий, $-c > 0$; шу сабабли уларнинг йифиидиси мусбат), ўнг қисми эса манфий сонлар бўлади, шунинг учун мусбат сон манфий сонга тенг бўлмагани учун у ечимга эга эмас; $c = 0$ бўлганда эса $x_1 = 0$ дан иборат ягона ечимга эга.

$c > 0$ бўлсин, у ҳолда (*) тенгламанинг ўнг қисми $-(\sqrt{x} - c) \geqslant 0$, яъни $\sqrt{x} - c \leqslant 0 \Leftrightarrow \sqrt{x} \leqslant c \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 0, \\ x \leqslant c^2 \end{cases} \Leftrightarrow 0 \leqslant x \leqslant c^2$ шартдагина номанфий қийматларга эга бўлади. Бундан (*) тенглама $\begin{cases} c > 0, \\ 0 \leqslant x \leqslant c^2 \end{cases}$ системага тенг кучлилиги келиб чиқади.

Шундай қилиб, берилган тенглама $a = -2c$, $b = c^2$ ва $c > 0$ бўлганда ва факат шундагина чексиз кўп ечимга эга ва унинг ечимлари $[0; c^2]$ кесмадан олинган барча сонлар бўлади.

I V тур. Куб илдиз қатнашган иррационал тенгламаларга доир мисоллар.

1- мисол. Тенгламани ечинг: $x - \sqrt[3]{x^2 - x - 1} = 1$.

Ечиш. Берилган тенгламани аввал $x - 1 = \sqrt[3]{x^2 - x - 1}$ кўринишда ёзб оламиз, сўнгра кубга кўтарамиз ва соддлашгирислардан кейин $x^3 - 4x^2 + 4x = 0 \Leftrightarrow x(x^2 - 4x + 4) = 0 \Leftrightarrow x(x - 2)^2 = 0$ келиб чиқади, бундан эса $x_1 = 0$ ва $x_2 = 2$ ларни топамиз. Ҳар иккала илдиз берилган тенгламани қаноатлантиради.

Жавоб: $\{0; 2\}$.

2- мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt[3]{54 + \sqrt{x}} + \sqrt[3]{54 - \sqrt{x}} = \sqrt[3]{18}$.

Ечиш. $x \geqslant 0$ экани ўз-ўзидан кўриниб турибди. Одатда

бу кўринишдаги мисолларни ечайтганда қўйидаги теоремадан фойдаланилади:

Теорема. Агар $a \pm b = c$ бўлса, у ҳолда $a^3 \pm b^3 \pm 3abc = c^3$ бўлади.

Исботи. $a \pm b = c \Leftrightarrow (a \pm b)^3 = c^3 \Leftrightarrow a^3 \pm b^3 \pm 3a^2b + 3ab^2 = c^3 \Leftrightarrow a^3 \pm b^3 \pm 3ab(a \pm b) = c^3 \Rightarrow a^3 \pm b^3 \pm 3abc = c^3$.

$(a \pm b)$ ни c га алмаштиришдан ҳосил бўлган тенгликдан $3abc = \pm c^3 \mp a^3 - b^3$ келиб чиқади. Кейин бу тенгликнинг иккала қисмини кубга ошириб, осонгина иррационалликдан қутулиш мумкин.

Эслатма. Анк берилган мисолда тенгламанинг чап қисмини ўиг қисми билан алмаштириш умуман олганда ўринли (яъни мумкин) эмас, чунки бу тенгламани қаноатлантирувчи x нинг бирор қиймати бизга олдиндан маълум эмас. Балки бундай қийматлар умуман йўқдир, шу сабабли бундай алмаштириш мумкин эмас. Аммо амалиётда биз бундай алмаштириш натижасида ечимлар мажмуасини кенгайтирамиз. Шунинг учун топилган барча илдизларни текшириб кўриб, фақат дастлабки берилган тенгламани қаноатлантирадиганларини жавоб қилиб ёзиш лозим.

Энди икки сон йифиндисининг куби формуласидан фойдаланиб, берилган тенгламанинг иккала қисмини кубга кўтарамиз:

$54 + \sqrt[3]{x} + 3\sqrt[3]{(54 + \sqrt[3]{x})(54 - \sqrt[3]{x})}(\sqrt[3]{54 + \sqrt[3]{x}} + \sqrt[3]{54 - \sqrt[3]{x}}) + 54 - \sqrt[3]{x} = 18$. Тенгламанинг чап қисмидаги қавс ичидаги ифодани (яъни йифиндини) $\sqrt[3]{18}$ билан алмаштирамиз ва қўйидагиларга эга бўламиз:

$$108 + 3\sqrt[3]{54^2 - x} \cdot \sqrt[3]{18} = 18, 3\sqrt[3]{54^2 - x} \cdot \sqrt[3]{18} = -90,$$

$$\sqrt[3]{54^2 - x} \cdot x\sqrt[3]{18} = -30.$$

Охирги тенгламани яна кубга оширгандан кейин $(54^2 - x) \cdot 18 = -27000$, $54^2 - x = -1500$, $x = 54^2 + 1500 = 4416$ келиб чиқади.

Текшириш натижасида $x = 4416$ — берилган тенгламанинг илдизи эканига ишонч ҳосил қиласиз.

Жавоб: {4416}.

3- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt[3]{x+45} - \sqrt[3]{x-16} = 1.$$

Ечиш. Тенглама таркибига тоқ даражали илдизлар кир-

гани сабабли, унинг аниқланиш соҳаси барча R дан иборат бўлади.

Бу тенгламани ечишнинг уч усулини кўрсатамиз:

1- усул. Тенгламанинг иккала қисмини кубга кўтарамиз:

$$x + 45 - 3\sqrt[3]{x + 45} \cdot \sqrt[3]{x - 16} (\sqrt[3]{x + 45} - \sqrt[3]{x - 16}) - (x - 16) = 1.$$

Ўхашаш ҳадларни ихчамлаймиз ва шартга кўра ($\sqrt[3]{x+45} - \sqrt[3]{x-16}$) нинг 1 га тенглигини эътиборга олиб, қуйидагиларга эга бўламиш:

$$61 - 3\sqrt[3]{(x+45)(x-16)} = 1,$$

яъни $\sqrt[3]{(x+45)(x-16)} = 20.$ (*)

Аммо бу тенглама берилганига тенг кучли бўлмаслиги мумкин. Энди (*) тенгламанинг иккала қисмини кубга кўтарамиз ва қуйидагига эга бўламиш:

$$(x + 45)(x - 16) = 8000; \quad x^2 + 29x - 720 = 8000;$$

$$x^2 + 29x - 8720 = 0.$$

Бу квадрат тенгламани ечиб, $x_1 = -109$ ва $x_2 = 80$ илдизларни топамиш. Текшириш натижасида топилган ҳар иккала илдиз ҳам ечим эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

2- усул. $x + 45 = y^3$ ва $x - 16 = z^3$ — янги номаълумларни киритиб, қуйидаги тенгламалар системасига эга бўламиш:

$$\begin{cases} x + 45 = y^3, \\ x - 16 = z^3, \\ y - z = 1. \end{cases}$$

Системанинг биринчи тенгламасидан иккинчисини зийрамиз ва ҳосил бўлган айирмани шакл алмаштирамиз:

$$61 = y^3 - z^3 = (y - z)((y - z)^2 + 3yz).$$

$y - z$ нинг ўрнига унинг учинчи тенгламадаги қийматини қўйиб, $61 = 1 + 3yz$ га эга бўламиш, бундан $yz = 20$ келиб чиқади. Шундай қилиб, кўпайтмаси 20 га, айрмаси эса 1 га тенг бўлган сонни топиш лозим бўлади. Бундай сонлар: $y_1 = 5$, $z_1 = 4$ ва $y_2 = -4$, $z_2 = -5$.

$x - 16 = z^3$ тенгламага z нинг топилган қийматларини қўйиб, $x_1 = 16 + 4^3 = 80$ ва $x_2 = 16 + (-5)^3 = -109$ ларни топамиш.

Шундай қилиб, бу усулда ҳам 1-усулдаги натижага эга бўлдик.

3-усул. Берилган тенгламани $\sqrt[3]{x+45} = 1 + \sqrt[3]{x-16}$ кўринишда ёзиб оламиш ва унинг ҳар иккала қисмини кубга кўтарамиз:

$$\begin{aligned} x+45 &= 1 + 3\sqrt[3]{x-16} + 3(\sqrt[3]{x-16})^2 + x-16 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow (\sqrt[3]{x-16})^2 + \sqrt[3]{x-16} - 20 = 0. \end{aligned}$$

$\sqrt[3]{x-16} = y$ бўлсин, у ҳолда $y^2 + y - 20 = 0$;

$y_1 = 4$, $y_2 = -5$. Бундан $x_1 = 80$ ва $x_2 = -109$ келиб чиқади. Бу усул билан ишлаганда текширишга ҳожат йўқ.

Жавоб: $\{-109; 80\}$.

4-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt[3]{x+1} + \sqrt[3]{x} = \sqrt[3]{2x+1}.$$

Ечиш. Юқорида исботланган формуладан фойдаланиб, берилган тенгламани шакл алмаштирамиз, у ҳолда

$$\begin{aligned} x+1+x+3\sqrt[3]{(x+1)x(2x+1)} &= 2x+1 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \sqrt[3]{(x+1)x(2x+1)} = 0 \end{aligned}$$

бўлади, бундан эса $x_1 = -1$, $x_2 = 0$, $x_3 = -0,5$ келиб чиқади. Топилган илдизларни текшириб, улар ичida чет илдизлар йўқлигига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

Жавоб: $\{-1; -0,5; 0\}$.

5-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt[3]{x^2-2} = \sqrt{2-x^3}$.

Ечиш. $2-x^3 \geqslant 0$ тенгсизликни ечиб, берилган тенгламанинг йўл қўядиган қийматларини топамиш, яъни $x \leqslant \sqrt[3]{2}$. Берилган тенгламанинг йўл қўядиган қийматлари мажмуасидан олинган исталган x да унинг ўнг қисми номанфий сон бўлади, шунинг учун $x^2-2 \geqslant 0$, яъни $|x| \geqslant \sqrt[3]{2}$. $x \leqslant \sqrt[3]{2}$ ва $|x| \geqslant \sqrt[3]{2}$ тенгсизликлардаи берилган тенгламанинг барча илдизлари фақат $x \leqslant -\sqrt[3]{2}$ шартни қаноатлантириши лозимлиги келиб чиқади.

Берилган тенгламанинг иккала қисмини олтинчи даражага кўтариб, натижа тенглама $(x^2-2)^2 = (2-x^3)^3$ ни, яъни $x^8-6x^6+x^4+12x^3-4x^2-4=0$ ни ҳосил қиласиз ва уни шакл алмаштириб, қуйидаги кўринишда ёзамиш:

$$x^4(x^5+1)-6x^6+x^4+12x^3-4x^2-4=0.$$

Шундай қилиб, берилган тенглама қўйидаги системага тенг кучли бўлади:

$$\begin{cases} x^4(x^5 + 1) - 6x^6 + 12x^3 - 4(1 + x^2) = 0, \\ x \leq -\sqrt[3]{2}. \end{cases}$$

Бу система ечимга эга эмас, чунки $x \leq -\sqrt[3]{2}$ шартда система таркибидағи тенгламанинг чап қисмидаги ҳамма қўшилувчилар манфийдир.

Демак, тенглама ечимга эга эмас экан.

6-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt[3]{2x+4} + \sqrt{x-3} = 1$.

Ечиш. Тенгламанинг иккала қисмини кубга кўтариб, қўйидагига эга бўламиз:

$$(2x+4) + (x-3) + 3\sqrt[3]{(2x+4)(x-3)} (\sqrt[3]{2x+4} + \sqrt{x-3}) = 1.$$

Қавс ичидаги ифоданинг 1 га тенглигини ҳисобга олиб, соддалаштиришлардан сўнг $\sqrt[3]{(2x+4)(x-3)} = -x$ га эга бўламиз. Бу тенгламанинг иккала қисмини кубга кўгарсан, $x^3 + 2x^2 - 2x - 12 = 0$ келиб чиқади. Чап қисмини кўпайтишувчиларга ажратамиз: $(x-2)(x^2 + 4x + 6) = 0$. Бундан $x = 2$ келиб чиқади. Текшириш натижасида унинг ягона илдиз эканига ишонч ҳосил қиласми.

Жавоб: {2}.

V тур. «Танлаш» усули билан ечиладиган иррационал тенгламаларга доир мисоллар.

1-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt[3]{2x-1} + \sqrt[3]{3x-2} = 2$.

Ечиш. «Танлаш» усули ёрдамида берилган тенгламани $x = 1$ қаноатлантиришини топамиз. Топилган бу қиймат берилган тенгламанинг ягона илдизи эканини исботлаймиз. Фараз қиласмилик, $x > 1$ бўлсин, у ҳолда $\sqrt[3]{2x-1} > 1$ ва $\sqrt[3]{3x-2} > 1$, яъни тенгламанинг чап қисми иккidan катта. Агар $x < 1$ (x нинг йўл қўядиган қийматлари соҳаси, яъни $1/2 \leq x < 1$ да) бўлса, у ҳолда тенгламанинг чап қисми иккidan кичик бўлади. Шундай қилиб, берилган тенглама $x = 1$ дан иборат ягона илдизга эга экан.

Эслатма. $\sqrt[3]{2x-1} - \sqrt[3]{3x-2} = 0$ тенгламани «танлаш» усули ёрдамида ёчиш мумкин эмаслигини эслатиб ўтамиз, гарчанд $x = 1$ тенгламанинг илдизи экани кўриниб турса ҳам, аммо бу илдизнинг ягоналигини исботлаш осон эмас. «Танлаш» усули ёрдамида топилган илдиздан бошқа илдизлар йўқлигини исботламасдан туриб, тенгламани очилган деб бўлмайди.

2- мисол. $\sqrt{x-1} + \sqrt{2x+6} = 6$ тенгламани ечинг.

Ечиш. Берилган тенгламани $\sqrt{2x+6} = 6 - \sqrt{x-1}$ кўринишида ёзиб оламиз. «Танлаш» ёрдамида тенгламанинг илдизи $x = 5$ эканини топиш унчалик қийин эмас. $y = \sqrt{2x+6}$ функция ўсуви, $y = 6 - \sqrt{x-1}$ функция эса камаювчи бўлгани учун тенглама бошқа илдизга эга бўлмайди.

Эслатма. $f = g$ кўринишдаги тенгламани шакл алмаштиришлар на-
тижасида ёки номаълумни қулай алмаштириш ёрдамида ҳам у учун ечиш алгоритми мавжуд бўлган тенглама кўринишига ҳар доим келтира ол-
маслигимиз мумкин. Бундай ҳолларда f ва g функцияларнинг айrim
хоссаларни қўллаш ёрдамида тенглама илдизларини топиш фойдали-
дир. Масалан, агар бирор X оралиқда функцияларнинг биро камаювчи,
иккинчиси ўсуви бўлса, у ҳолда $f = g$ тенглама ё битга илдизга эга
бўлади ва уни «танлаш» ёрдамида топиш мумкин, ёки тенглама ечимга
эга бўлмаслиги мумкин.

Масалан. $\sqrt{7-x} = x-1$ тенгламани ечиш учун унинг иккала қисмини
квадратга кўтаришнинг ҳожати йўқ. $x = 3$ — тенгламанинг илдизи,
тенгламанинг чап қисми камаювчи, ўнг қисми эса ўсуви функция бўл-
ганлигидан, унинг бошқа илдизлари йўқ эканини эътиборга олиш етар-
лидир.

Агар бирор X оралиқда $f(x)$ функция юқоридан ва $g(x)$ функция
қўйидан чегараланган ҳамда уларнинг қиймати бирор A сонга тенг бўл-
са, у ҳолда $f(x) = g(x)$ тенглама

$$\begin{cases} f(x) = A, \\ g(x) = A \end{cases}$$

тенгламалар системасига тенг кучли бўлади.

Айrim ҳолларда $f(x) = g(x)$ тенгламани ечиш учун эса $y = f(x)$
ва $y = g(x)$ функцияларнинг графикларини ясаш, сўнгра улар ке-
сишган нуқтанинг абсциссанин аниқлаша етарлидир. Шунингдек, айrim
ҳолларда хосиладан ҳам фойдаланиш [мақсадга мувофиқдир].

3- мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{2x-1} = \frac{1}{4}x^2 + \frac{3}{4}$.

Ечиш. $x = 1$ берилган тенгламанинг илдизи эканини
сезиш қийин эмас. Аммо бу илдиз берилган тенгламанинг
ягона илдизи ҳозирча биз $y = \sqrt{2x-1}$ ва $y =$

$= \frac{1}{4}x^2 + \frac{3}{4}$ функциялар берилган тенгламанинг аниқланиши
соҳасида (яъни $x \in [1/2; +\infty)$ да) ҳар иккаласи ўсуви функциялар бўлганлигидан тасдиқлай олмаймиз, чунки биз юқорида
келтирилган мисолга ўхшаш шакл алмаштиришлар ёрдамида
бир қисми ўсуви, иккинчи қисми эса камаювчи функция бўл-
ган кўринишга келтира олмадик. Шунинг учун биз бошқа-

ча ёндошмоғимиз керак бўлади. $y_1 = \sqrt{2x-1}$ ва $y_2 =$

$= \frac{1}{4}x^2 + \frac{3}{4}$ функцияларнинг ҳосилаларини топамиз ва уларни $x = 1$ (бу функциялар графиклари кесишган нуқтаси) даги қийматини ҳисоблаймиз:

$$y_1' = \frac{1}{4}(2x - 1)^{-\frac{3}{4}} \cdot 2 = \frac{1}{2\sqrt[4]{(2x-1)^3}}; \quad y_1'(1) = 1/2;$$

$$y_2' = x/2, \quad y_2'(1) = \frac{1}{2}.$$

$y_1'(1) = y_2'(1) = 1/2$ бўлгани учун y_1 ва y_2 функциялар $(1; 1)$ нуқтада умумий уринмага эга, лекин y_1 функция қуйига қабариқ, y_2 функция ботиқ бўлганликларидан, уларнинг графиклари умумий уринмадан турли томонда жойлашади, шу сабабли $y_1(x) = y_2(x)$ тенглама ягона илдизга эга.

Шундай қилиб, $x = 1$ — берилган тенгламанинг ягона илдизидир.

4-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt[3]{x^2 - 1} + \sqrt{x + 1} = 4$.

Ечиш. Берилган тенгламанинг аниқланиш соҳаси $x \geq -1$ тенгислизик билан берилади ва $x > 0$ мажмууда тенгламанинг чап қисми ўсувчи бўлади, шу сабабли тенглама бу мажмууда бигтадан ортиқ илдизга эга бўлмайди. Танлаш ёрдамида бу сон 3 эканини осонгина топиш мумкин. Иккинчи томондан $[-1; 0]$ кесмада биринчи қўшилувчи манфий, иккинчиси эса 1 дан катта эмас, шу сабабли бу оралиқда тенглама ечимга эга бўлмайди.

Жавоб: {3}.

VI тур. Янги номаълум киритиш усули ёрдамида ечила-диган иррационал тенгламаларга доир мисоллар.

Бу усулнинг моҳияти жуда соддадир, яъни, agar $f(x) = 0$ тенгламани $p(g(x)) = 0$ кўринишга келтира олсак, у ҳолда янги $u = g(x)$ номаълумни киритиш ва $p(u) = 0$ тенгламани ечиш, сўнгра $g(x) = u_1, g(x) = u_2, \dots, g(x) = u_n$ тенгламалар бирлашмасини кўриб чиқиш лозим бўлади, бунда u_1, u_2, \dots, u_n лар $p(u) = 0$ тенгламанинг илдизларидир. Қулай янги номаълумни киритиш кўнникмаси—ўқувчилар математик маданиятининг муҳим элементидир. Янги номаълумни қулай танлаш эса тенглама таркибини анча ойдинлаштиради. Тенгламаларни ечишда дарҳол шакл алмаштирищни бажаришга киришиш керак эмас, балки янги номаълумни киритиш орқали берилган тенгламани жуда содда кўринишда ёзиш мумкинми ёки йўқлигини фикран таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳақиқатан ҳам, айрим тенгламаларда янги номаълум сифатида нимани танлаб олиш мумкинлиги очиқдан-очиқ кўришиб турса, айримларида эса уни «кўриш» қийин, лекин у «ҳис қилинади» ёки маълум шакл алмаштиришларни бажариш жараёнидагина билиб олиш мумкин бўлади. Айрим ҳолларда эса битта эмас, балки иккита номаълум киритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Буларни биз турли мисолларда кўриб чиқамиз.

1- мисол. Тенгламани ечинг:

$$x^2 - 3x - \sqrt{2x^2 - 6x + 5} = -3.$$

Ечиш. $x^2 - 3x = y$ белгилаш киритамиз, у ҳолда тенглама $\sqrt{2y + 5} = y + 3$ кўринишни олади. Энди бу тенгламани ечамиз:

$$\begin{aligned} \sqrt{2y + 5} = y + 3 &\Leftrightarrow \begin{cases} y + 3 \geq 0, \\ 2y + 5 = (y + 3)^2 \end{cases} \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -3, \\ 2y + 5 = y^2 + 6y + 9 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -3, \\ y^2 + 4y + 4 = 0 \end{cases} \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -3, \\ (y + 2)^2 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -3, \\ y + 2 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -3 \\ y = -2 \end{cases} \Leftrightarrow y = -2 \\ \Leftrightarrow x^2 - 3x &= -2 \Leftrightarrow x^2 - 3x + 2 = 0 \Leftrightarrow (x - 1)(x - 2) = 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x = 1 \\ x = 2. \end{cases} \end{aligned}$$

Жавоб: {1; 2}.

2- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x^2 - x + 2} + \sqrt{x^2 - x + 7} = \sqrt{2x^2 - 2x + 21}.$$

Ечиш. $y = x^2 - x$ деб $\sqrt{y + 2} + \sqrt{y + 7} = \sqrt{2y + 21}$ ни ҳосил қиласиз. Кейин қўйидагиларга эга бўламиз:

$$\begin{aligned} y + 2 + y + 7 + 2\sqrt{(y + 2)(y + 7)} &= 2y + 21, \\ \sqrt{y^2 + 9y + 14} &= 6, y^2 + 9y + 14 = 36, \\ y^2 + 9y - 22 &= 0, \text{ бундан } y_1 = 2, y_2 = -11. \end{aligned}$$

Энди иккита $x^2 - x = 2$ ва $x^2 - x = -11$ тенгламалар бирлашмасини ечиш лозим бўлади. Биринчи тенгламадан $x_1 = 2$ ва $x_2 = -1$ ларни топамиз, иккинчи тенгламанинг илдизлари йўқ. Ҳар иккала илдиз ҳам изланётган илдиз бўлишини текшириш қийин эмас.

Жавоб: {-1; 2}.

3- мисол. Тенгламани ечинг:

$$x^4 + 4x^3 + 6x^2 + 4x + \sqrt{x^2 + 2x + 10} = 2.$$

Е ч и ш. Бу тенгламани «ставаккал» қилиш йўли билан ечимга эришиш анча мушкул бўлади. Мақсадга эришиш учун эса бир оз бўлса ҳам «тадбиркорлик» зарур, ва шунингдек, тенгламаларни ечишнинг турли усуllibарини кенг кўламда билишига ҳам боғлиқ бўлади. Унча мураккаб бўлмаган шакл алмаштиришлардан кейин тенгламани қўйидаги кўринишда ёзиш мумкин:

$$(x^2 + 2x)^2 + 2(x^2 + 2x) + 1 + \sqrt{x^2 + 2x + 10} = 3, \text{ ёки}$$

$$3 - (x^2 + 2x + 1)^2 = \sqrt{x^2 + 2x + 10}. \sqrt{x^2 + 2x + 10} = y$$

($y > 0$) бўлсин, у ҳолда $x^2 + 2x + 10 = y^2$, яъни $x^2 + 2x + 1 = y^2 - 9$ бўлади. Демак, $3 - (y^2 - 9)^2 = y \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow (y + 3)^2(y - 3)^2 + (y - 3) = 0 \Leftrightarrow (y - 3)((y + 3)^2(y - 3) + 1) = 0,$$
 бундан $y = 3$ келиб чиқади.

Шундай қилиб, $x^2 + 2x + 1 = 0$, бундан $(x + 1)^2 = 0 \Leftrightarrow$

Жавоб: $\{-1\}$.

Эслатма. Ушбу тенгламани бошқача усул билан ҳам ечиш мумкин, яъни берилган тенгламани $\sqrt{x^2 + 2x + 10} = 2 - x^2 - 4x^3 - 6x^2 - 4x$ кўринишда ёзиб олиш, сўнгра ҳосилдан фойдаланиб, ҳосил бўлган тенгламанинг чап қисми 3 га тенг бўлган энг кичик қийматни, ўнг қисми эса $x = -1$ да 3 га тенг бўлган энг катта қийматни қабул қилиши, бундан берилган тенглама $x = -1$ дан иборат ягона илдизга эга эканлиги келиб чиқади.

4-мисол . Тенгламани ечинг:

$$\frac{3(x-2) + 4\sqrt{2x^2 - 3x + 1}}{2(x^2 - 1)} = 1.$$

Е ч и ш . Тенгламанинг аниқланиши соҳасини топамиш:

$$\begin{cases} 2x^2 - 3x + 1 \geq 0, \\ x^2 - 1 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2(x - 1/2)(x - 1) \geq 0, \\ x \neq \pm 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1 \\ x \leq 1/2, \\ x \neq \pm 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow x \in (-\infty; -1) \cup (-1; 1/2] \cup (1; +\infty).$$

Берилган тенгламани қўйидаги кўринишда ёзиб оламиш:

$$\begin{aligned} 3x - 6 + 4\sqrt{2x^2 - 3x + 1} &= 2(x^2 - 1) \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow 4\sqrt{2x^2 - 3x + 1} &= 2x^2 - 3x + 4. \end{aligned}$$

$\sqrt{2x^2 - 3x + 1} = y$ ($y \geq 0$) белгилашни киритамиш, у ҳолда охирги тенглама $4y = y^2 + 3$, яъни $y^2 - 4y + 3 = 0$ кўринишни олади, уни ечиб, $y_1 = 3$ ва $y_2 = 1$ ларни топамиш. Ҳар иккала илдиз шартни қаноатлантиради. Энди x га қайтамиш:

a) $\sqrt{2x^2 - 3x + 1} = 3$, $2x^2 - 3x + 1 = 9$, $2x^2 - 3x - 8 = 0$, бундан $x_1 = (3 + \sqrt{73})/4$ ва $x_2 = (3 - \sqrt{73})/4$ келиб чиқади;

6) $\sqrt{2x^2 - 3x + 1} = 1$, $2x^2 - 3x + 1 = 1$, $2x^2 - 3x = 0$, $2x(x - 3/2) = 0$; $x(x - 3/2) = 0$, бундан $x_3 = 0$ ва $x_4 = 3/2$ келиб чиқади.

Топилган түртала илдизнинг ҳаммаси аниқланиш соҳасига тегишли бўлгани учун улар изланаётган илдизлар бўлади.

Жавоб: $\{(3 - \sqrt{73})/4; 0; 3/2; (3 + \sqrt{73})/4\}$.

5-мисол. Тенгламани ечинг:

$$3(x+5)(x-2) + \sqrt{x(x+3)} = 0.$$

Ечиш. Тенглама чап қисмининг йўл қўядиган қийматлари соҳаси $x(x+3) \geq 0$ дан ташқари, яна шу билан бир қаторда $(x+5)(x-2) \leq 0$ эканини назарга олишни талаб қиласди, чунки номанфий сонга номусбат сонларни қўшгандагина нолга тенг бўлиши мумкин. Шу сабабли $\begin{cases} x(x+3) \geq 0, \\ (x+5)(x-2) \leq 0 \end{cases}$ тенгсизликлар системасини ечамиз. Шундай қилиб, тенгламанинг йўл қўядиган қийматлари қўйидаги мажмууга тегишли бўлади: $x \in [-5; -3] \cup [0; 2]$.

Берилган тенгламадаги қавсларни очиб, қўйидагига эга бўламиз:

$$3x^2 + 9x - 30 + \sqrt{x^2 + 3x} = 0$$

ёки

$$3(x^2 + 3x) + \sqrt{x^2 + 3x} - 30 = 0.$$

$$\sqrt{x^2 + 3x} = t (t \geq 0) \text{ деб одамиз, у ҳолда } 3t^2 + t - 30 = 0,$$

$t_1 = 3$ ва $t_2 = -3 \frac{1}{3}$ (чет илдиз) келиб чиқади.

Энди x га қайтамиз:

$\sqrt{x^2 + 3x} = 3$, бундан $x^2 + 3x = 9$, ёки $x^2 + 3x - 9 = 0$, яъни $x_{1,2} = (-3 \pm 3\sqrt{5})/2$.

Топилган x_1 ва x_2 ларнинг қийматлари изланаётган соҳага тегишли, шу сабабли берилган тенгламанинг илдизлари бўлади.

Жазоб: $\{(-3 - 3\sqrt{5})/2; (-3 + 3\sqrt{5})/2\}$.

6-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{17x^2 + 7x + 0,5} = 13x^2 + 5x + 0,5.$$

Ечиш. $x \in R$ да $13x^2 + 5x + 0,5 > 0$ бўлгани учун бе-

рилган тенглама $17x^2 + 7x + 0,5 = (13x^2 + 5x + 0,5)^2$ (*) тенгламага тенг кучли бўлади. $y = 13x^2 + 5x + 0,5$ белгилашни киритамиз, у ҳолда $17x^2 + 7x + 0,5 = (13x^2 + 5x + 0,5) + 4x^2 + 2x = y + 4x^2 + 2x$ бўлади. Топилганларни (*) га қўйиб, $y^2 = y + 4x^2 + 2x$, ёки $y^2 - y - 4x^2 - 2x = 0$ (**) ни ҳосил қиласиз. (**) тенгламани y та нисбатан квадрат тенглама деб қараб, унинг дискриминантини ҳисоблаймиз:

$$D = 1 + 4(4x^2 + 4x) = 16x^2 + 8x + 1 = (4x + 1)^2.$$

Демак, $y_{1,2} = (1 \pm (4x + 1))/2$, бундан $y_1 = -2x$, $y_2 = 2x + 1$ келиб чиқади. y нинг топилган қийматларини (*) тенгламага қўйсак, $13x^2 + 5x + 0,5 = -2x \Leftrightarrow 13x^2 + 7x + 0,5 = 0$ ва $13x^2 + 5x + 0,5 = 2x + 1 \Leftrightarrow 13x^2 + 3x - 0,5 = 0$ лар келиб чиқади. Бу тенгламаларни ечиб, берилган тенгламанинг илдизларини топамиз, яъни

$$x_{1,2} = (-7 \pm \sqrt{23})/26; x_{3,4} = (-3 \pm \sqrt{35})/26.$$

$$\text{7-мисол. Тенгламани ечинг: } \sqrt[4]{x(x+5)^2} + 6\sqrt[4]{x^3} = 5\sqrt[4]{x^2(x+5)}.$$

Ечиш. Агар тенгламанинг барча ҳадлари изланаётган ўзгарувчини ёки ўзгарувчили умумий ифодани кўпайтувчи сифатида ўз ичига олса, бу ҳадларни тенгламанинг бир томонга ўтказиш ва умумий кўпайтувчини қавсдан ташқарига чиқариш керак, сўнгра ҳосил бўлган кўпайтувчиларни нолга тенглаш ва ҳосил бўлган тенгламаларни ечиш керак. Қаралаётган ҳолда эса қўйидагича ёзилади:

$$\sqrt[4]{x}(\sqrt[4]{(x+5)^2} + 6\sqrt[4]{x^2} - 5\sqrt[4]{x(x+5)}) = 0, \text{ бу ерда } \sqrt[4]{x} = 0, \text{ яъни } x_1 = 0 \text{ ёки } \sqrt[4]{(x+5)^2} + 6\sqrt[4]{x^2} - 5\sqrt[4]{x(x+5)} = 0. x = 0 \text{ бу тенгламани қаноатлантиргани учун унинг ҳамма ҳадларини } \sqrt[4]{x^2} \text{ га бўламиз ва натижада унга тенг кучли бўлган}$$

$$\sqrt[4]{\left(\frac{x+5}{x}\right)^2} - 5\sqrt[4]{\frac{x+5}{x}} + 6 = 0$$

тенгламани ҳосил қиласиз. Бу тенглама $\sqrt[4]{\frac{x+5}{x}}$ га нисбатан квадрат тенглама, шунинг учун $\sqrt[4]{\frac{x+5}{x}} = y (y \geq 0)$ белгилашни киритамиз. Демак, $y^2 - 5y + 6 = 0$. Бундан $y = 3$ ва $y = 2$ келиб чиқади. Энди x ўзгарувчига қайтиб, қўйидагиларга эга бўламиз:

$$x = 0 \text{ ёки } x = 1/16 \text{ ёки } x = 1/3.$$

Жавоб: {0; 1/15; 1/3}.

8-мисол. Тенгламани ечинг: $x^3 + 1 = 2\sqrt[3]{2x - 1}$.

Ечиш. $\sqrt[3]{2x - 1} = y$ деб белгилаймиз, у ҳолда $2x - 1 = y^3$, яъни $y^3 + 1 = 2x$ бўлади, ва натижада қўйидаги системага эга бўламиз:

$$\begin{cases} x^3 + 1 = 2y, \\ y^3 + 1 = 2x, \end{cases}$$

бундан $x^3 - y^3 = 2(y - x)$ ёки $(x - y)(x^2 + xy + y^2) + 2(x - y) = 0 \Leftrightarrow (x - y)(x^2 + xy + y^2 + 2) = 0$, яъни $x - y = 0$ ёки $x^2 + xy + y^2 + 2 = 0$ келиб чиқади. Биринчи тенгламадан $x = y$ га эга бўламиз, аммо иккинчи тенглама ечимга эга эмас, чунки $x^2 + xy + y^2 + 2 = (x + 0,5y)^2 + (3/4)y^2 + 2 > 0$.

Энди x га қайтиб, система биринчи тенгламасини $\sqrt[3]{2x - 1} = x \Leftrightarrow x^3 - 2x + 1 = 0 \Leftrightarrow x^3 - 1 - 2(x - 1) = 0 \Leftrightarrow (x - 1)(x^2 + x - 1) = 0$ кўринишда ёзамиз. Бу тенгламани ечиб, $x = 1$ ва $x = (-1 \pm \sqrt{5})/2$ ларни топамиз.

Жавоб: $\{(-1 - \sqrt{5})/2; 1; (-1 + \sqrt{5})/2\}$.

9-мисол. Тенгламани ечинг:

$$x^3 + x + \sqrt[3]{x^3 + x - 2} = 12.$$

Ечиш. $\sqrt[3]{x^3 + x - 2} = y$ белгилашни киритамиз, у ҳолда $y^3 + y - 10 = 0$ бўлади. Агар тенгламанинг бутун илдизлари бўлса, у ҳолда улар 10 нинг бўлувчиларидан иборат бўлади. 10 нинг бўлувчилари: $\pm 1, \pm 2, \pm 5, \pm 10$. Уларни янги ҳосил бўлган тенгламага қўйиб, синаш натижасида $y = 2$ тенгламанинг илдизи эканини кўрамиз. $A(y) = y^3 + y - 10$ кўпхадни $(y - 2)$ га бўлиб, қўйидагига эга бўламиз:

$$(y - 2)(y^2 + 2y + 5) = 0.$$

Бу тенглама қўйидаги тенгламалар бирлашмасига тенг кучли:

$$\begin{cases} y - 2 = 0 \\ y^2 + 2y + 5 = 0. \end{cases}$$

Бу бирлашмадаги иккинчи тенгламанинг ҳақиқий илдизлари мавжуд эмас, чунки $y^2 + 2y + 5 = (y + 1)^2 + 4 > 0$. Шунинг учун $y = 2$ дан иборат ягона илдизга эга бўламиз ва берилган тенглама $\sqrt[3]{x^3 + x - 2} = 2$ ёки $x^3 + x - 2 = 8$, яъни $x^3 + x - 10 = 0$ тенгламани ечишга келиб қолади. Бу тенг-

лама y га нисбатан тенгламанинг худди ўзгинаси, шунинг учун у $x = 2$ дан иборат ягона ҳақиқий илдизга эга бўлади.

Жавоб: {2}.

10-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{8+x+2\sqrt{x+7}} + \sqrt{x+1-\sqrt{x+7}} = 4,$$

Ечиш. $\sqrt{x+7} = y$ ($y \geq 0$) бўлсин, у ҳолда $x = y^2 - 7$ бўлади, бу қийматларни берилган тенгламага қўямиз ва натижада

$$\sqrt{8+y^2-7+2y} + \sqrt{y^2-7+1-y} = 4,$$

$$\sqrt{y^2+2y+1} + \sqrt{y^2-y-6} = 4,$$

$$\sqrt{(y+1)^2} + \sqrt{y^2-y-6} = 4, \quad |y+1| + \sqrt{y^2-y-6} = 4$$

келиб чиқади, аммо $y \geq 0$, демак,

$$\begin{aligned} & \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ y+1+\sqrt{y^2-y-6} = 4 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ \sqrt{y^2-y-6} = 3-y \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ 3-y \geq 0, \\ y^2-y-6 = (3-y)^2 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ y \leq 3, \\ y^2-y-6 = 9-6y+y^2 \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} 0 \leq y \leq 3, \\ y = 3 \end{array} \right. \Leftrightarrow y = 3. \end{aligned}$$

Шундай қилиб, $x = y^2 - 7 = 3^2 - 7 = 2$.

Жавоб: {2}.

11-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x+2\sqrt{x-1}} + \sqrt{x-2\sqrt{x-1}} = 2.$$

Ечиш. 1-усул. $\sqrt{x-1} = y$ ($y \geq 0$) бўлсин, у ҳолда $x = y^2 + 1$. y нинг бу қийматини берилган тенгламага қўямиз:

$$\begin{aligned} \sqrt{y^2+1+2y} + \sqrt{y^2+1-2y} = 2 & \Leftrightarrow \sqrt{(y+1)^2} + \sqrt{(y-1)^2} = 2 \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow |y+1| + |y-1| = 2, \end{aligned}$$

аммо $y \geq 0$, у ҳолда қўйидагиларга эга бўламиз:

$$\begin{aligned} & \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ y+1+|y-1| = 2 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ |y-1| = -(y-1) \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ -(y-1) \geq 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ y-1 \leq 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} y \geq 0, \\ y \leq 1 \end{array} \right. \Leftrightarrow 0 \leq y \leq 1 \Leftrightarrow 0 \leq y^2 \leq 1 \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow 1 \leq y^2 + 1 \leq 2 \Leftrightarrow 1 \leq x \leq 2. \end{aligned}$$

Жавоб: [1; 2].

2- усул. $x + 2\sqrt{x-1} = x - 1 + 2\sqrt{x-1} + 1 = (\sqrt{x-1} + 1)^2$ ва $x - 2\sqrt{x-1} = x - 1 - 2\sqrt{x-1} + 1 = (\sqrt{x-1} - 1)^2$ эканини эътиборга олиб, берилган тенгламанинг чап қисмини шакл алмаштириб, қўйидаги натижага эга бўламиш:

$$\sqrt{(\sqrt{x-1} + 1)^2} + \sqrt{(\sqrt{x-1} - 1)^2} = 2 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow |\sqrt{x-1} + 1| + |\sqrt{x-1} - 1| = 2 (*)$$

(*) тенглама $x - 1 \geq 0$, яъни $x \geq 1$ шартда ечимга эга. $x = 1$ да эса берилган тенглама тўғри сонли тенгликка айланади, яъни $1 + 2\sqrt{1-1} + 1 - 2\sqrt{1-1} = 2 \Leftrightarrow 2 = 2$. Демак, $x = 1$ берилган тенгламанинг илдизи бўлади. Шунингдек, $x \geq 1$ шартда $\sqrt{x-1} + 1 > 0$ бўлгани учун (*) тенгламани $\sqrt{x-1} + 1 + |\sqrt{x-1} - 1| = 2$, яъни $|\sqrt{x-1} - 1| = 1 - \sqrt{x-1} \Leftrightarrow |\sqrt{x-1} - 1| = -(\sqrt{x-1} - 1)$ кўринишда ёзib оламиш. Бу тенглик модул белгиси остидаги ифода номусбат ва фақат номусбат бўлгандагина бажарила-ди (яъни $|y| + y = 0 \Leftrightarrow y \leq 0$).

Демак, $\sqrt{x-1} - 1 \leq 0$, бундан $\sqrt{x-1} \leq 1$, яъни $x - 1 \leq 1 \Leftrightarrow x \leq 2$ келиб чиқади. $x = 2$ да ҳам берилган тенглама сонли тенгликка айланади, шунинг учун у ҳам илдиз бўлади. Берилган тенгламанинг аниқланиш соҳасини эътиборга олсак, $\begin{cases} x \geq 1, \\ x \leq 2 \end{cases} \Leftrightarrow 1 \leq x \leq 2$ келиб чиқади.

Демак, жавоб: [1; 2].

12- мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x+2} + \sqrt{15-x} = 3$.
Ечиш. Тенгламанинг аниқланиш соҳасини топамиш:

$$\begin{cases} x+2 \geq 0, \\ 15-x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ x \leq 15 \end{cases} \Leftrightarrow -2 \leq x \leq 15.$$

Энди берилган тенгламанинг иккала қисмини тўртинчи даражага, қўйидаги формуладан фойдаланиб, кўтарамиз:

$$(a+b)^4 = a^4 + 4a^3b + 6a^2b^2 + 4ab^3 + b^4 = a^4 + 4ab((a+b)^2 - 2ab) + 6a^2b^2 + b^4.$$

У ҳолда:

$$x+2 + 4\sqrt{(x+2)(15-x)} ((\sqrt{x+2} + \sqrt{15-x})^2 - 2\sqrt{(x+2)(15-x)}) + 6(\sqrt{(x+2)(15-x)})^2 + 15^2 - x = 81.$$

Бу тенгламадаги $(\sqrt{x+2} + \sqrt{15-x})$ ни 3 билан ал-

маштириб ва $y = \sqrt[4]{(x+2)(15-x)}$ белгилашни киритиб, $y^4 - 18y + 32 = 0$ тенгламани ҳосил қиласиз, унинг илдизлари $y = 2$ ва $y = 16$ дан иборат.

Энди қуийдаги иккита тенгламани ечамиш:

1) $\sqrt[4]{(x+2)(15-x)} = 2$, $(x+2)(15-x) = 16$, $x^2 - 13x - 14 = 0$, бундан $x_1 = -1$ ва $x_2 = 14$. Бу топилган илдизларнинг ҳар иккаласи берилган тенгламанинг аниқланиш соҳасига тегишли бўлгани учун тенгламанинг илдизлари бўлади.

2) $\sqrt[4]{(x+2)(15-x)} = 16 \Leftrightarrow (x+2)(15-x) = 2^{16} \Leftrightarrow x^2 - 13x + 30 - 2^{16} = 0$, бундан $x = \frac{13 \pm \sqrt{169 + 2^{16}}}{2} \notin [-2; 15]$ бўлгани учун чет илдизлардир.

Жавоб: $\{-1; 14\}$.

13-мисол. Тенгламани ечинг:

$$(x-3)(x+1) + 3(x-3)\sqrt{\frac{x+1}{x-3}} - 28 = 0 (*)$$

Ечиш. 1-усул. $\frac{x+1}{x-3} \geqslant 0$ тенгсизликни ечиб, (*) тенгламанинг аниқланиш соҳасини топамиз. Яъни $x \leqslant -1$ ва $x > 3$. Аниқланиш соҳасида қуийдагиларга эга бўламиш:

$$\begin{aligned} x &> 3 \text{ да } 3(x-3)\sqrt{\frac{x+1}{x-3}} = 3\sqrt{(x+1)(x-3)}; \\ x &\leqslant -1 \text{ да эса } 3(x-3)\sqrt{\frac{x+1}{x-3}} = -3\sqrt{(x+1)(x-3)}. \end{aligned}$$

Шунинг учун (*) тенглама қуийдаги системалар бирлашмасига тенг кучли бўлади:

$$\begin{cases} x \leqslant -1, \\ (x-3)(x+1) - 3\sqrt{(x+1)(x-3)} - 28 = 0 \\ x > 3, \\ (x-3)(x+1) + 3\sqrt{(x-3)(x+1)} - 28 = 0. \end{cases}$$

$\sqrt{(x-3)(x+1)} = y$ ($y \geqslant 0$) бўлсин, у ҳолда $y^2 - 3y - 28 = (y-7)(y+4)$ ва $y^2 + 3y - 28 = (y+7)(y-4)$ эканини эътиборга олиб, юқоридаги бирлашмани қуийдагича ёзib оламиш:

$$\begin{cases} x \leqslant -1, \\ ((x-3)(x+1) - 7)(\sqrt{(x-3)(x+1)} + 4) = 0 \\ x > 3, \\ ((x-3)(x+1) + 7)(\sqrt{(x-3)(x+1)} - 4) = 0. \end{cases}$$

Берилган тенгламанинг аниқланиш соҳасида $\sqrt{(x-3)(x+1)} + 7 > 0$ ва $\sqrt{(x-3)(x+1)} + 4 > 0$ эканини назарга олсак, охирги бирлашмадан қўйидагилар келиб чиқади:

$$(*) \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq -1, \\ \sqrt{(x-3)(x+1)} = 7 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq -1, \\ (x-3)(x+1) = 49 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} x > 3, \\ \sqrt{(x-3)(x+1)} = 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 3, \\ (x-3)(x+1) = 16 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq -1, \\ x^2 - 2x - 52 = 0; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = 1 - \sqrt{53}, \\ x_2 = 1 + \sqrt{53} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 3, \\ x^2 - 2x - 19 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x_3 = 1 + 2\sqrt{5}, \\ x_4 = 1 - 2\sqrt{5} \end{cases}$$

Шундай қилиб, (*) тенгламанинг барча илдизлари $1 - \sqrt{53}$ ва $1 + 2\sqrt{5}$ сонлардан иборат экан.

2-усул. Бизга маълумки, (*) тенгламанинг аниқланиш соҳаси: $x \leq -1$ ва $x > 3$. $y = (x-3)\sqrt{\frac{x+1}{x-3}}$ белгилашни киритамиз, у ҳолда $y^2 = (x-3)(x+1)$ бўлади, натижада (*) тенгламани қўйидагича ёзамиш:

$$y^2 + 3y - 28 = 0. (**)$$

$y^2 + 3y - 28 = (y+7)(y-4)$ бўлганлигидан, (**) тенглама иккита илдизга эга: $y_1 = -7$ ва $y_2 = 4$. Демак, (*) тенглама қўйидаги тенгламалар бирлашмасига тенг кучли:

$$(x-3)\sqrt{\frac{x+1}{x-3}} = -7, (x-3)\sqrt{\frac{x+1}{x-3}} = 4.$$

$\sqrt{\frac{x+1}{x-3}}$ ифода номанфий; тенгламанинг аниқланиш соҳасида қўйидагиларга эга бўламиш: $x > 3$ да $x-3 > 0$; $x \leq -1$ да эса $x-3 \leq 0$. Шунинг учун (*) тенглама ўзининг аниқланиш соҳасида қўйидаги иккита системага тенг кучли:

$$\begin{cases} x \leq -1, \\ x^2 - 2x - 52 = 0; \end{cases} \quad \begin{cases} x > 3, \\ x^2 - 2x - 19 = 0. \end{cases}$$

Ҳосил бўлган системалар бирлашмасини ечиб, (*) тенгламанинг барча илдизлари мажмуасини, яъни $x = 1 - \sqrt{53}$ ва $x = 1 + 2\sqrt{5}$ ларни топамиш.

$$14\text{-мисол. Тенгламани ечинг: } \frac{\sqrt{2-x}}{\sqrt{2+x}} = \frac{2-x}{2+x}$$

Ечиш. $\begin{cases} 2-x \geq 0, \\ 2+x > 0 \end{cases}$ тенгсизликлар системасини ечиб, берилган тенгламанинг аниқланиш соҳасини топамиз, яъни: $-2 < x \leq 2$.

$\frac{\sqrt{2-x}}{\sqrt{2+x}} = y$ деб, $y^2 = \frac{2-x}{2+x}$ ни ҳосил қиласиз ва натижада берилган тенгламани $y = y^2$ кўринишда ёзамиз, бу тенгламанинг илдизлари $y_1 = 0$ ва $y_2 = 1$. Шундай қилиб, $\frac{\sqrt{2-x}}{\sqrt{2+x}} = 0$ ва $\frac{\sqrt{2-x}}{\sqrt{2+x}} = 1$, яъни $\sqrt{2-x} = 0$ ва $\sqrt{2-x} = \sqrt{2+x}$ тенгламалар натижага тенгламалардир. Уларнинг илдизлари $x = 2$ ва $x = 0$. Топилган ҳар иккала илдиз $-2 < x \leq 2$ оралиқقا тегишли; 0 ва 2 сонларини берилган тенгламага қўйиб, уларнинг ҳар иккаласи берилган тенгламанинг илдизи эканига ишонч ҳосил қиласиз.

Жавоб: $\{0; 2\}$.

Эслатма. Айрим шакл алмаштиришлар шунга олиб келадики, ҳосил бўлган тенгламанинг аниқланиш соҳаси берилган тенгламанинг аниқланиш соҳасининг бир қисмини қамраб олмаслиги мумкин ва шу билан бир қаторда берилган тенгламанинг аниқланиш соҳасига кирмайдиган қисмга эга бўлиши мумкин. Бундай шакл алмаштиришларни амалга ошириб, илдизлари ичизда берилган тенгламанинг айрим илдизи бўлмаган тенгламани ҳосил қилиш мумкин, шунингдек, ҳосил бўлган тенгламанинг илдизлари ичизда берилган тенглама учун чет илдизлар ҳам бўлиши мумкин.

Масалан, $\frac{\sqrt{2+x} + \sqrt{2-x}}{\sqrt{2+x} - \sqrt{2-x}} = \frac{2}{x}$ (*) тенгламани пропорция деб қарасак ва пропорциянинг $\frac{a}{b} = \frac{c}{d} \Rightarrow \frac{a-b}{b+a} = \frac{c-d}{c+d}$ хоссасидан фойдаланиб, уни

$$\frac{\sqrt{2-x}}{\sqrt{2+x}} = \frac{2-x}{2+x} \quad (**)$$

тенглама билан алмаштирасак, у ҳолда (**) тенгламанинг $x = 2$ ва $x = 0$ илдизларидан бири ўюкорида муҳокама қилинган мисолга қаранг) $x = 0$ (*) тенглама учун чет илдиз бўлади, (*) тенгламанинг учинчи $x = -2$ илдизи эса (**) тенгламанинг илдизлари ичизда мавжуд эмас.

Илдизларнинг йўқолиши ва чет илдизлар пайдо бўлишининг олдини олиш мақсадида тенгламани тенг кучли ўтиш усули ёрдамида ечиш, яъни тенгламани унга тенг кучли тенгламага фақат аниқланиши соҳасида ечиш мақсадга мувофиқdir. Агар аниқланиш соҳасида тенглама ёки унинг ҳадлари учун шакл алмаштириш бажара олинмаса, у ҳолда аниқланиш соҳасини қисмларни бўлиш ва шу қисмларнинг ҳар бирида бе-

рилган тенгламани ечиш лозим бўлади. Сўнгра, тенгламанинг аниқлашиш соҳасининг қисмларида ҳосил бўлган тенглама илдизларини бирлаштириб, берилган тенгламанинг барча илдизлари мажмуасини ҳосил қиласиз.

Масалан, (*) тенгламанинг тенг кучли ўтиш усули ёрдамида ечамиз. (*) тенгламанинг аниқлашиш соҳаси x нинг $-2 \leq x < 0$ ва $0 < x \leq 2$ оралиqlардан олинган барча қийматлари мажмуасидан иборат. (*) тенгламанинг аниқлашиш соҳасига тегишли бўлган $x = -2$ ва $x = 2$ ларни бевосита ўрнига қўйиш орқали бу сонлар унинг илдизлари эканлигига ишонч ҳосил қиласиз. Аниқлашиш соҳасининг қолган $-2 < x < 0$ ва $0 < x < 2$ оралиqlарida (***) тенгламага тенг кучли. (**) тенгламанинг $x = 0$ ва $x = 2$ илдизлари $-2 < x < 0$ ва $0 < x < 2$ оралиqlарининг ҳеч бирiga тегишли эмас (яъни ётмайди); шунинг учун аниқлашиш соҳасининг кўрилаётган қисмларида (*) тенглама ечимга эга эмас. Шундай қилиб, (*) тенгламанинг барча илдизлари мажмуаси $x = -2$ ва $x = 2$ сонлардан иборат экан.

$$15\text{-мисол. Тенгламани ечинг: } x + \frac{x}{\sqrt{x^2 - 1}} = \frac{35}{12}.$$

Ечиш. Тенгламанинг илдизлари $x > 0$ ва $x^2 - 1 > 0$ ни, яъни $x > 1$ шартни қаноатлантириши керак. Шу шартда тенгламанинг ҳар иккала қисмини квадратга кўтариб,

$$\begin{aligned} x^2 + \frac{2x^2}{\sqrt{x^2 - 1}} + \frac{x^2}{x^2 - 1} &= \frac{1225}{144} \text{ ёки } \frac{x^4}{x^2 - 1} + \\ &+ 2 \frac{x^2}{x^2 - 1} = \frac{1225}{144} \end{aligned}$$

тенгламани ҳосил қиласиз ва бу тенглама берилганига тенг кучли. Аммо бу тенглама $\frac{x^2}{\sqrt{x^2 - 1}} > 0$ га нисбатан квадрат тенглама. Шунинг учун $\frac{x^2}{\sqrt{x^2 - 1}} = y$ ($y > 0$) белгилашни киритамиз, у ҳолда $y^2 + 2y + 1 = \frac{1225}{144} + 1 \Leftrightarrow (y + 1)^2 = \frac{1369}{144} \Leftrightarrow y + 1 = \pm \frac{37}{12} \Leftrightarrow y = -1 \pm \frac{37}{12}$, $y_1 = \frac{25}{12}$ ва $y_2 = -\frac{49}{12}$ келиб чиқади. $y_2 = -\frac{49}{12} < 0$ бўлгани учун у чет илдиз.

Энди x га қайтамиз:

$$\frac{x^2}{\sqrt{x^2 - 1}} = \frac{25}{12} \Leftrightarrow \frac{x^4}{x^2 - 1} = \frac{625}{144} \Leftrightarrow 144x^4 - 625x^2 + 625 = 0.$$

Бу тенглама x га нисбатан биквадрат тенглама, шунинг учун $x^2 = t > 0$ белгилашни киритамиз, у ҳолда $144t^2 - 625t + 625 = 0$ квадрат тенглама ҳосил бўлади, уни ечиб, $t_1 = \frac{25}{9}$ ва $t_2 = \frac{25}{16}$ ларни топамиз. Яна x га қайтамиз ва қўйидагиларга эга бўламиз:

$$x^2 = \frac{25}{9} \Rightarrow x_{1,2} = \pm \frac{5}{3}; \quad x^2 = \frac{25}{16} \Rightarrow x_{3,4} = \pm \frac{5}{4}.$$

$x > 1$ шартни назарга олиб, $x = 5/3$ ва $x = 5/4$ натижаларга эга бўламиз.

16- мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt[n]{(x+1)^2} + 3\sqrt[n]{(x-1)^2} = 4\sqrt[n]{x^2 - 1}$.

Е чиш. Бу кўринишдаги тенгламаларни ечиш учун дастлаб ҳамма ҳадларни чап томонга ўтказамиз, сўнгра $x = \pm 1$ берилган тенгламанинг илдизлари бўла олмаслигини эътиборга олиб, унинг ҳамма ҳадларини $\sqrt[n]{(x-1)^2}$ (ёки $\sqrt[n]{(x+1)^2}$) га бўламиз ва натижада берилган тенгламага тенг кучли $\left(\sqrt[n]{\frac{x+1}{x-1}}\right)^2 - 4\sqrt[n]{\frac{x+1}{x-1}} + 3 = 0$ тенгламани ҳосил қиласмиз. Янги $y = \sqrt[n]{\frac{x+1}{x-1}}$ ўзгарувчини киритамиз, у ҳолда берилган тенгламани $y^2 - 4y + 3 = 0$ кўринишда ёзиш мумкин, бундан: $y = 3$ ёки $y = 1$.

Энди x га қайтамиз:

a) $\sqrt[n]{\frac{x+1}{x-1}} = 3; \frac{x+1}{x-1} = 3^n; x+1 = 3^n \cdot x - 3^n;$

$$x = \frac{3^n + 1}{3^n - 1}.$$

б) $\sqrt[n]{\frac{x+1}{x-1}} = 1; \frac{x+1}{x-1} = 1; x+1 \neq x-1$. Демак, бу ҳолда тенгламанинг ечими йўқ экан.

Жавоб: $\left\{ \frac{3^n + 1}{3^n - 1} \right\}$.

Эслатма. Агар тенгламанинг ҳамма ҳадларини $\sqrt[n]{x^2 - 1}$ га бўлсак, $\sqrt[n]{\frac{x+1}{x-1}} + 3\sqrt[n]{\frac{x-1}{x+1}} - 4 = 0$ келиб чиқади. Аммо бу ҳолда $y = \sqrt[n]{\frac{x+1}{x-1}}$ белгилашни киритсак, натижада $y + \frac{3}{y} - 4 = 0$ тенгламага эга бўламиз. Лекин бу тенгламани ечиш матнда келтирилганига қараганда бироз кўпроқ мулоҳазани талаб қилгани учун маъқул эмас.

17- мисол. Тенгламани ечинг: $27^x - 7\sqrt[7]{7 \cdot 3^x} + 6 = 6$.

Е чиш. 1-усул. $3^x = t$ ($t > 0$) белгилашни киритамиз ва

берилган тенгламани қўйидагича ёзиб оламиз: $\frac{t^3 - 6}{7} = \sqrt[3]{7t + 6}$.

$y = f(t) = (t^3 - 6)/7$ функция ўсуви, шу сабабли t ни y орқали (яъни $y = \sqrt[3]{7t + 6}$) ифодаласак, у ҳолда ҳосил бўлган тенгламани $f(t) = g(t)$ кўринишда ёзиш мумкин бўлади, бу ерда $g(t)$ га нисбатан тескари функция. Аммо ўсуви функция ва унга тескари бўлган функция графиклари фақат биринчи ва учинчи координата бурчакларининг биссектрисаларида кесишиши мумкин, у ҳолда

$$\begin{aligned} \left\{ \begin{array}{l} t > 0, \\ f(t) = g(t) \end{array} \right. &\Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} t > 0, \\ f(t) = t \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} t > 0, \\ t^3 - 6 = 7t \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} t > 0, \\ t^3 - 7t - 6 = 0 \end{array} \right. &\Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} t > 0, \\ (t-3)(t^2+3t+2) = 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} t > 0, \\ t = 3 \\ t = -2 \\ t = -1 \end{array} \right. &\Leftrightarrow t = 3. \end{aligned}$$

Шундай қилиб, берилган тенгламанинг ягона илдизи $x = 1$ бўлади.

2-усул. $y = 3^x$ ($y > 0$) ва $z = \sqrt[3]{7y + 6}$ ($z > 0$) белгилашларни киритамиз, у ҳолда $y^3 = 7z + 6$, $z^3 = 7y + 6$, бундан $y^3 - z^3 = 7(z - y) \Leftrightarrow (y - z)(y^2 + yz + z^2) = -7(y - z) \Leftrightarrow y = z$ ёки $y^2 + yz + z^2 = -7$. Аммо исталган y ва z ларда $y^2 + yz + z^2 > 0$. Шунинг учун $y^2 + yz + z^2 \neq -7$. $y = \sqrt[3]{7y + 6}$ ёки $y^3 = 7y + 6$ дан $(y - 3)(y^2 + 3y + 2) = 0$, бундан эса $y = 3$ келиб чиқади. Демак, $x = 1$.

3-усул. Берилган тенгламанинг иккала қисмини $3^x > 0$ га бўламиз, у ҳолда $9^x = \frac{6}{3^x} + 7 \sqrt[3]{\frac{7}{9^x} + \frac{6}{27^x}}$ бўлади.

Бу тенгликнинг чап қисми ўсуви, ўнг қисми эса камаювчи функциядан иборат. Шу сабабли тенглама биттадан ортиқ илдизга эга бўлмайди. Танлаш йўли билан $x = 1$ ни топиш қийин эмас.

18-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{a - \sqrt{a + x}} = x$.

Ечиш. $\sqrt{a + x} = y$ белгилашни киритамиз. $x \geq 0$, $y \geq 0$ шартларда берилган тенглама $\begin{cases} \sqrt{a - y} = x, \\ \sqrt{a + x} = y \end{cases}$ га, яъни

$\begin{cases} a - y = x^2, \\ a + x = y^2 \end{cases}$ системага тенг кучли. Иккинчи тенгламадан биринчини ҳадма-ҳад айириб, $x + y = (y - x)(y + x)$ ни ҳосил қиласиз, бу ердан $x = -y$ ёки $y - x = 1$, бироқ $x = -y$ фақат ва фақат $x = y = a = 0$ бўлгандағина бажарилади, чунки $x \geq 0$, $y \geq 0$. Агар $y - x = 1$ бўлса, $\sqrt{a + x} = x + 1$ бўлиб, бундан $x^2 + x + 1 - a = 0$, демак, $x = (-1 + \sqrt{4a - 3})/2$ ёки $x = ((-1 - \sqrt{4a - 3})/2) < 0$. Бироқ $x \geq 0$, шунинг учун кейинги илдизни ташлаб юборамиз ва $a \geq 1$ (яъни $\sqrt{4a - 3} - 1 \geq 0 \Rightarrow a \geq 1$) да $x = (\sqrt{4a - 3} - 1)/2$ ни ҳосил қиласиз.

Жавоб: Агар $a = 0$ бўлса, $x = 0$ бўлади; агар $a \geq 1$ бўлса, $x = (\sqrt{4a - 3} - 1)/2$ бўлади; a нинг бошқа қийматларида тенглама ечимга эга эмас.

19-мисол. Тенгламани ечинг: $x^2 - \sqrt{a - x} = a$.

Е чи ш. $\sqrt{a - x} = y$ ($y \geq 0$) белгилашни киритамиз ва $y - x = y^2$ эканини назарга олиб, x ва y ларни аниқлаш учун қуйидаги системани ҳосил қиласиз:

$$\begin{cases} x^2 - y = a, \\ y^2 + x = a. \end{cases}$$

Системанинг биринчи тенгламасидан иккинчисини айириб, қуйидагига эга бўламиз:

$$\begin{aligned} x^2 - y^2 - y - x = 0 &\Leftrightarrow (x + y)(x - y) - (y + x) = 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow (x + y)(x - y - 1) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x + y = 0 \\ x - y - 1 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x = -y, \\ x - 1 = y \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = -\sqrt{a - x} \\ x - 1 = \sqrt{a - x}. \end{cases} \end{aligned}$$

a) $x = -\sqrt{a - x}$ (*) тенгламани ечамиш. Бу тенглама қуйидаги аралаш системага тенг кучли:

$$\begin{aligned} \begin{cases} x \leq 0 \\ x^2 = a - x \end{cases} &\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 0, \\ x^2 + x - a = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 0, \\ x = (-1 \pm \sqrt{4a + 1})/2. \end{cases} \end{aligned}$$

$x = -(1 + \sqrt{4a + 1})/2$ илдиз (*) тенгламани барча $4a + 1 \geq 0$ ларда, яъни $a \geq -1/4$ қийматларда қаноатлантиради.

$\begin{cases} x \leq 0, \\ x = (-1 + \sqrt{4a+1})/2 \end{cases}$ аралаш система фақат
 $-1/4 \leq a \leq 0$ шартда ечимга эга, шунинг учун $x = (-1 + \sqrt{4a+1})/2$ илдиз ҳам (*) тенгламани $-1/4 \leq a \leq 0$ шартда ва фақат шу шарындағына қаноатлантиради.
 $a < -1/4$ да тенглама ечимга эга әмас.

б) Энді $x - 1 = \sqrt{a - x}$ (*) тенгламани ечамиз. Бұт
тенглама аниқланыш соңасыда ($a - x \geq 0$, яғни $a \geq x$)
құйидаги аралаш системага тенг күчли:

$$\begin{aligned} \begin{cases} x - 1 \geq 0, \\ a - x = x^2 - 2x + 1 \end{cases} &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ x^2 - x + 1 - a = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ x = (1 \pm \sqrt{4a-3})/2. \end{cases} \end{aligned}$$

$x = (1 + \sqrt{4a-3})/2$ илдиз (*) тенгламани барча $4a - 3 \geq 1$ ларда, яғни $a \geq 1$ қийматтарда қаноатлантиради, чунки акс ҳолда $((1 + \sqrt{4a-3})/2) < 1$ бўлади, аммо бу $x \geq 1$ шартга зид. $\begin{cases} x \geq 1, \\ x = (1 - \sqrt{4a-3})/2 \end{cases}$ аралаш система a нинг ҳеч бир қийматида бажарилмайды, чунки $\frac{1 - \sqrt{4a-3}}{2} < 1$, бу $x \geq 1$ шартга зид.

Жаоб: Агар $a < -1/4$ бўлса, тенглама ечимга эга әмас; агар $-\frac{1}{4} \leq a \leq 0$ бўлса, $x = -(1 + \sqrt{4a+1})/2$ бўлади; агар $a \geq -1/4$ бўлса, $x = (-1 + \sqrt{4a+1})/2$ бўлади; агар $a \geq 1$ бўлса, $x = (1 + \sqrt{4a-3})/2$ бўлади.

20-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x^2 - \frac{7}{x^2}} + \sqrt{x - \frac{7}{x^2}} = x$.

Ечиш. $\sqrt{x^2 - \frac{7}{x^2}} = u$ ($u \geq 0$), $\sqrt{x - \frac{7}{x^2}} = v$ ($v \geq 0$) белгилашларни киритамиз, у ҳолда $\begin{cases} u^2 - v^2 = x^2 - x, \\ u + v = x \end{cases}$ бўлади. Ўрнига қўйиш натижасыда системанинг биринчи тенгламаси қўйидаги кўринишга келади: $x(u - v) = x^2 - x$. $x \neq 0$ бўлганлигидан u ва v лар қўйидаги системани қаноатлантиради:

$$\begin{cases} u - v = x - 1, \\ u + v = x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} u = x - \frac{1}{2}, \\ v = 1/2. \end{cases}$$

Охирги системадаги тенгликлардан бирини, қийин бўлмаган шакл алмаштиришлардан сўнг, $4x^3 - x^2 - 28 = 0$ тенглама га келтирамиз. $x = 2$ бу тенгламанинг илдиzin эканини кўриш қийин эмас, шуни ҳисобга олиб, тенгламанинг чап қисмини кўпайтиувчиларга ажратамиз:

$$4x^3 - x^2 - 28 = 4x^3 - 8x^2 + 7x^2 - 28 = \\ = (x - 2)(x^2 + 7x + 14),$$

бундан $x = 2$ ягона илдиз экани кўриниб турибди. Текширишни бажариб, бу илдиз дастлабки тенгламани ҳам қаноатлантиришига ишонч ҳосил қиласми.

Жавоб: {2}.

21-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{2x-3} + \sqrt{x+1} = 3x + 2\sqrt{2x^2-5x-3} - 16.$$

Ечиш. $\sqrt{2x^2-5x-3} = \sqrt{(2x-3)(x-1)} = \sqrt{2x-3} \times \sqrt{x-1}$ эканини кўриш қийин эмас. Янги $\sqrt{2x-3} = a$ ($a \geq 0$), $\sqrt{x-1} = b$ ($b \geq 0$) номаълумларни киритамиз. У ҳолда берилган тенглама $a + b = 3x - 16 + 2ab$ кўришини олади, энди $3x$ қўшилувчини нима қилиш керак, деган муаммо туғилади, яъни $3x$ ни a ва b лар орқали қандай ифодалаш масаласини ҳал қилиш лозим бўлади. $a^2 = 2x + 3$, $b^2 = x + 1$ эканини кўриш қийин эмас. Шундай қилиб, $a^2 + b^2 = 3x + 4$, яъни $3x = a^2 + b^2 - 4$. Энди $a + b = (a^2 + b^2 - 4) - 16 + 2ab$ тенгламани қуйидаги кўришида ёзиш мумкин: $(a + b)^2 - (a + b) - 20 = 0$. Яна бир янги $a + b = y$ номаълумни киритамиз ва $y^2 - y - 20 = 0$; $y_1 = 5$, $y_2 = -4$ ларга эга бўламиш.

Дастлабки ўзгарувчига қайтиб, қуйидагиларни ёзамиз:

$$a + b = 5; \sqrt{2x+3} + \sqrt{x+1} = 5, \text{ бундан: } x = 3;$$

$a + b = -4; \sqrt{2x+3} + \sqrt{x+1} = -4$, бу тенглама ечимга эга эмас.

Жавоб: {3}.

22-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x+1} - \sqrt{\frac{x-1}{x}} - 1 = 0$.

Ечиш. $\sqrt{x+1} = u$ ($u \geq 0$), $\sqrt{\frac{x-1}{x}} = v$ ($v \geq 0$) (*)

алмаштиришлар бажарамиз, у ҳолда $u - v = 1$ бўлади. (*) системадан x ни йўқотамиз:

$$\begin{cases} x + 1 = u^2, \\ \frac{x-1}{x} = v^2 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = u^2 - 1, \\ x = \frac{1}{1-v^2} \end{cases}$$

бўлганлигидан, $(u^2 - 1)(v^2 - 1) = -1$ келиб чиқади. Бинобарин, u ва v лар

$$\begin{cases} u - v = 1, \\ u^2v^2 - u^2 - v^2 + 2 = 0 \end{cases}$$

системани қаноатлантиради. Иккинчи тенгламани

$$(uv)^2 - (u - v)^2 - 2uv + 2 = 0$$

кўринишда ёзиб оламиз. $u - v = 1$ бўлганлигидан $(uv)^2 - 2uv + 1 = 0$, $(uv - 1)^2 = 0$ тенгламага келамиз, бундан $uv = 1$ келиб чиқади. Шундай қилиб, $\begin{cases} u - v = 1, \\ uv = 1 \end{cases}$ система га келамиз. $u \geq 0$, $v \geq 0$ шартларни назарга олиб, $u = (1 + \sqrt{5})/2$; $v = (-1 + \sqrt{5})/2$ ларга эга бўламиз. Энди x ни топамиз:

$$x = \left(\frac{1 + \sqrt{5}}{2} \right)^2 - 1 = \frac{6 + 2\sqrt{5} - 4}{4} = \frac{2 + 2\sqrt{5}}{4} = \frac{1 + \sqrt{5}}{2}.$$

Жавоб: $\left\{ \frac{1 + \sqrt{5}}{2} \right\}.$

Эслатма. Бу мисолда (*) системадаги ўзгарувчи x ни йўқотиш учун уларни танлашга тўғри келди. Янги номаълумларни киритиш ёрдами билан ҳар доим ҳам ҳосил бўлган системадан x ўзгарувчини йўқотишга эришиб бўлмайди. Шунга қарамасдан ҳосил бўлган система берилган тенгламани ечишга қараганда кўпгина имкониятга (яъни қулийликка) эга бўлади. Буни навбатдаги мисолда кўрамиз.

23-мисол. $\sqrt[3]{x^3 - \frac{14}{x}} + \sqrt[3]{\frac{14}{x} + 3x - 3x^2} = x$ тенгламанинг мусбат илдизларини топинг.

Ечиш. Тенгламанинг чап қисмидаги қўшилувчиларни мос равишда $y = \sqrt[3]{x^3 - \frac{14}{x}}$ ($y^3 = x^3 - \frac{14}{x}$) ва

$z = \sqrt[3]{\frac{14}{x} + 3x - 3x^2}$ ($z^3 = \frac{14}{x} + 3x - 3x^2$) орқали белгилаб, қуйидагиларга эга бўламиз:

$$y + z = x, \quad y^3 + z^3 = x^3 - 3x^2 + 3x.$$

Иккинчи томондан, $(y + z)^3 = x^3 \Leftrightarrow y^3 + 3yz(y + z) + z^3 = x^3$, бундан $3yz(y + z) = 3x(x^3 - (y^3 + z^3)) \Leftrightarrow 3yz(y + z) = x^3 - (x^3 - 3x^2 + 3x) \Leftrightarrow 3yz(y + z) = 3x(x - 1)$ га эга бўламиз. $y + z = x$ ва $x \neq 0$ эканини назарга олсак, $3xyz = 3x(x - 1)$, бундан эса $yz = x - 1$ келиб чиқади. $y + z = x$ ва $yz = x - 1$ эканини назарга олиб, y ва z ларни қуйидаги квадрат тенгламадан топиш мумкин бўлади:

$$t^2 - xt + x - 1 = 0,$$

бундан $\begin{cases} y = 1, \\ z = x - 1 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} y = x - 1, \\ z = 1. \end{cases}$

$y = 1$ учун қуйидагига эга бўламиз:

$$\sqrt[3]{x^3 - \frac{14}{x}} = 1; \quad x^3 - \frac{14}{x} = 1; \quad \frac{x^4 - 14}{x} = 1; \quad x^4 - 14 = x; \\ x^4 = x + 14.$$

Охирги тенгламанинг ҳар иккала қисмида турган функциялар ўсуви, шунинг учун у ягона $x = 2$ илдизга эга бўлади ($2^4 = 2 + 14$, $16 = 16$ — тўғри тенглик).

$z = 1$ учун $\sqrt[3]{\frac{14}{x} + 3x - 3x^2} = 1$, яъни $3x^3 - 3x^2 + x - 14 = 0$ тенгламага эга бўламиз, бу ҳам ягона $x = 2$ мусбат илдизга эга.

Шундай қилиб, берилган тенглама ягона $x = 2$ мусбат илдизга эга экан.

24-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt[3]{2-x} + \sqrt{x-1} - 1 = 0.$$

Ечиш. $\sqrt[3]{2-x} = u$, $\sqrt{x-1} = v \geqslant 0$ номаълумларни киритамиз, у ҳолда $\begin{cases} u^3 + v^2 = 1, \\ u + v = 1 \end{cases}$, (1) бўлади ва натижада $u^3 + v^2 - 2u = 0 \Leftrightarrow u(u^2 + u - 2) = 0 \Leftrightarrow u(u+2)(u-1) = 0$, бундан эса $u \in \{0; 1; -2\}$ келиб чиқади.

Демак, (1) система 3 та илдизга эга: $(0; 1)$, $(1; 0)$ ва $(-2; 3)$.

Жавоб: $\{1; 2; 10\}$.

x нинг қийматларини топиш учун (1) системадаги ҳар иккала муносабатни кўриб чиқишга ҳожат ҳам йўқ. Аммо

бундай ҳолда ечимни якунлаш учун текширишни бажариш албатта лозим.

Умуман олганда тенгламадан системага ўтганда тенглама таркибиға кирган ўзгарувчилар орасида турли боғланишларнинг алоқаси бевосита кўринмаслиги, ҳосил бўлган система мураккаблиги, нимани янги номаълумлар деб қабул қилиш ва шунга ўхшаш каби айрим қийинчиликлар пайдо бўлиши мумкин.

25-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x+2} - \sqrt{x-a+2} = 1$.

Эслатма. Одатда бундай кўринишдаги тенгламаларни икки марта квадратга кўтариш билан ечилади, сўнгра квадратга кўтариш натижасида ҳосил бўлган тенглама илдизлари ичидан берилган тенгламанинг илдизларни танлаб олиш лозим бўлади, аммо тенгламада параметр қатнашганда бу ишни амалга ошириш анча қийин бўлади. Шу сабабли ишни осонлаштириш томонини ўйлаш лозим бўлади.

Е ч и ш. Қуидаги янги номаълумларни киритамиз:

$$u = \sqrt{x+2} \geq 0, \quad v = \sqrt{x-a+2} \geq 0.$$

Номаълум u ва v лар $u^2 - v^2 = a$ тенглик билан боғланган бўлиб, берилган тенглама $u - v = 1$ кўринишни олади.

Шундай қилиб, биз берилган тенгламадан $\begin{cases} u-v=1, \\ u^2-v^2=a \end{cases}$ (*) системага келамиз, бу эса осонгина ечилади.

$$\begin{aligned} (*) \Leftrightarrow & \begin{cases} u-v=1, \\ (u+v)(u-v)=a \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} u-v=1, \\ u+v=a \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} u=(a+1)/2, \\ v=(a-1)/2. \end{cases} \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$\begin{cases} \sqrt{x+2} = ((a+1)/2) \geq 0, \\ \sqrt{x-a+2} = ((a-1)/2) \geq 0 \end{cases}$$

га эга бўламиз, бундан $a \geq 1$ бўлганда $x = \frac{(a+1)^2}{4} - 2$ келиб чиқади, аммо $a < 1$ бўлганда тенглама ечимга эга бўлмайди.

26-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{a} - \sqrt{a-x} - \sqrt{a-x} = x.$$

Е ч и ш: $y = \sqrt{a-x} \geq 0$, $z = \sqrt{a-y} \geq 0$ деб белгилай-

миз, у ҳолда тенглама $\sqrt{a-x} = x$ кўринишга келади ва қўйидаги системага эга бўламиз:

$$a - x = y^2, \quad a - y = z^2, \quad a - z = x^2,$$

бундан $y^2 - z^2 = y - x$, $z^2 - x^2 = z - y$, $x^2 - y^2 = x - z$ келиб чиқади. Бу тенгликларни кўпайтириб,

$$(y^2 - z^2)(z^2 - x^2)(x^2 - y^2) = (y - x)(z - y)(x - z),$$

$$(x - y)(y - z)(z - x)((x + y)(y + z)(z + x) + 1) = 0$$

га эга бўламиз. $x, y, z \geq 0$ бўлганлигидан $(x - y)(y - z)(z - x) = 0$ бўлади.

Энди $y = z \Rightarrow \sqrt{a-x} = \sqrt{a-y} \Rightarrow x = y$ ва $z = x \Rightarrow \sqrt{a-y} = \sqrt{a-z} \Rightarrow y = z$ эканини эътиборга оламиз. Шу сабабли $x = y$ ҳолни кўриб чиқиш етарли, яъни $x = \sqrt{a-x}$, $x^2 = a - x$, $x^2 + x - a = 0$. Сўнгги тенглама фақат $a \geq 0$ шартда номанфий илдизларга эга бўлади ва бундай илдиз фақат биттадир: $x = (-1 + \sqrt{1 + 4a})/2$. Шундай қилиб, берилган тенглама $a \geq 0$ шартда ягона $x = (-1 + \sqrt{4a+1})/2$ илдизга эга бўлади, $a < 0$ бўлганда эса илдизга эга бўлмайди.

27- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{(29-x)^2} + \sqrt{(x-1)^2} = 7 + \sqrt{(29-x)(x-1)}.$$

Ечиш. Иккита янги номаълум киритамиз:

$$\sqrt{29-x} = y, \quad \sqrt{x-1} = z.$$

У ҳолда берилган тенгламани $y^2 - yz + z^2 = 7$ кўринишида ёзиб олиш мумкин. $y^3 = 29 - x$ ва $z^3 = x - 1$ эканини эътиборга оламиз, демак, $y^3 + z^3 = 28$. Шундай қилиб, янги y ва z номаълумларга нисбатан биз икки тенгламали система ҳосил қиласмиз, яъни

$$\begin{cases} y^2 - yz + z^2 = 7, \\ y^3 + z^3 = 28. \end{cases}$$

Бу система нисбатан осон (масалан, бўлиш усули билан) ечилади ва икки жуфт илдизга эга бўлади, яъни:

$$\begin{cases} y_1 = 3, \\ z_1 = 1; \end{cases} \quad \begin{cases} y_2 = 1, \\ z_2 = 3. \end{cases}$$

x ўзгарувчига қайтиб,

$$\begin{cases} \sqrt{29-x} = 3, \\ \sqrt{x-1} = 1; \end{cases} \quad \begin{cases} \sqrt{29-x} = 1, \\ \sqrt{x-1} = 3 \end{cases}$$

ларга эга бўламиз. Биринчи системадан $x_1 = 2$ ни, иккинчи-
сидан эса $x_2 = 28$ ни топамиз.

Жавоб: {2; 28}.

VII тур. Сунъий усуллар ёрдамида ечиладиган иррацио-
нал тенгламаларга доир мисоллар.

1- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{2x^2 + 3x + 5} + \sqrt{2x^2 - 3x + 5} = 3x.$$

Ечиш. $2x^2 \pm 3x + 5 = 2 \left(x^2 \pm \frac{3}{2}x + \frac{5}{2} \right) = 2 \left(\left(x \pm \frac{3}{4} \right)^2 + \frac{31}{16} \right) > 0$ бўлгани сабабли, берилган тенглама $x \in R$ да аниқланган. Мусбат сонлардан чиқарилган арифметик ил-
дизларнинг йиғиндини албатта мусбат бўлгани учун берилган
тенглама чап қисмининг қиймати мусбат, шу сабабли ўнг қис-
мининг қиймати ҳам мусбат бўлиши, яъни изланаётган ечим
 $x > 0$ шартни қаноатлантириши лозим.

$(2x^2 + 3x + 5) - (2x^2 - 3x + 5) = 6x$ айниятни қўйидаги
кўринишда ёзиб оламиз:

$$(\sqrt{2x^2 + 3x + 5} + \sqrt{2x^2 - 3x + 5})(\sqrt{2x^2 + 3x + 5} - \sqrt{2x^2 - 3x + 5}) = 6x.$$

Бу тенглама ечимга эга деб ва дастлабки берилишини эъти-
борга олиб, уни қўйидагича ёзамиз:

$$3x(\sqrt{2x^2 + 3x + 5} - \sqrt{2x^2 - 3x + 5}) = 6x. \quad (*)$$

$x = 0$ берилган тенгламанинг илдизи бўлмагани учун (*)
тенгламанинг иkkala қисмини $3x$ га бўламиз ва натижада

$$\sqrt{2x^2 + 3x + 5} - \sqrt{2x^2 - 3x + 5} = 2 \quad (**)$$

келиб чиқади. (**) тенгламани берилган тенглама билан қў-
шиб, $2\sqrt{2x^2 + 3x + 5} = 3x + 2$ тенгламани ҳосил қиласмиз.
Иррационалликдан кутқарилгандан сўнг $x^2 - 16 = 0 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow (x + 4)(x - 4) = 0$ тенгламага келинади, бундан эса $x_1 =$
 $= -4$ ва $x_2 = 4$ келиб чиқади. $x > 0$ шартни эътиборга
олиб, фақат $x = 4$ берилган тенгламанинг илдизи эканини
аниқлаймиз.

Жавоб: {4}.

Эслатма. $\sqrt{ax^2 + bx + c} \pm \sqrt{ax^2 + bx + d} = e$ кўринишдаги тенг-
ламаларни қўйидаги усул билан ечиш қулади.

Берилган тенгламага қўшма бўлган тенгламанинг ўнг қисмини t ҳар-
фи билан белгилаб, қўйидагича ёзиб оламиз:

$$\frac{\sqrt{ax^2 + bx + c} \pm \sqrt{ax^2 + bx + d}}{\sqrt{ax^2 + bx + c} \mp \sqrt{ax^2 + bx + d}} = e, \quad (*)$$

Езилган тенгламаларнинг чап ва ўнг қисмларини кўпайтирамиз:

$$(\sqrt{ax^2 + bx + c} \pm \sqrt{ax^2 + bx + d}) (\sqrt{ax^2 + bx + c} \mp \sqrt{ax^2 + bx + d}) = et \text{ ёки} \\ ax^2 + bx + c - ax^2 - bx - d = et,$$

бундан

$$t = \frac{c - d}{e},$$

t нинг бу қийматини (*) га қўйиб ва уларни ҳадма-ҳад қўшиб, қу йидагини ҳосил қиласиз:

$$2\sqrt{ax^2 + bx + c} = e + \frac{c - d}{e} \text{ ва } x.\text{k.}$$

2- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{3x^2 + 5x + 8} - \sqrt{3x^2 + 5x + 1} = 1.$$

Ечиш. Бу тенгламани эслатмада келтирилган усул асосида ишлаймиз:

$$\sqrt{3x^2 + 5x + 8} - \sqrt{3x^2 + 5x + 1} = 1,$$

$$\sqrt{3x^2 + 5x + 8} + \sqrt{3x^2 + 5x + 1} = t.$$

Бўларни ҳадма-ҳад кўпайтириб, $t = 7$ ни топамиз. $t = 7$ ни ўрнига қўямиз, сўнгра уларни ҳадма-ҳад қўшиб, қуйидагиларга эга бўламиш:

$$2\sqrt{3x^2 + 5x + 8} = 8; 3x^2 + 5x + 8 = 16; 3x^2 + 5x - 8 = 0.$$

Бундан: $x_1 = -8/3$, $x_2 = 1$.

Жавоб: $\{-8/3; 1\}$.

3- мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{x^2 + 9} - \sqrt{x^2 - 7} = 2$.

Ечиш. $\sqrt{x^2 + 9} + \sqrt{x^2 - 7} = y$ бўлсин. $e = 2$, $c = 9$ ва $d = -7$ эканини эътиборга олсак, $y = (9 - (-7))/2 = 8$ натижага келамиш. $y = 8$ ни ўрнига қўйиб, $\sqrt{x^2 + 9} + \sqrt{x^2 - 7} = 8$ тенгламани ҳосил қиласиз ва буни берилган тенглама билан ҳадма-ҳад қўшиб, қуйидагиларга эга бўламиш: $2\sqrt{x^2 + 9} = 10$; $\sqrt{x^2 + 9} = 5$; $x^2 + 9 = 25$; $x^2 = 16$; $x = \pm 4$. Ҳар иккала илдиз берилган тенгламани қаноатлантиргани учун изланаштган илдиз бўлади.

Жавоб: $\{-4; 4\}$.

4- мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{4x + 2} + \sqrt{4x - 2} = 4$.

Ечиш. $\sqrt{4x + 2} - \sqrt{4x - 2} = y$ бўлсин. Юқоридаги эслатмада келтириб чиқарилган формуладан илдиз ости-

даги ифодалар биринчи даражали, яъни чизиқли бўлганда ҳам фойдаланиш мумкин. $e = 4$, $c = 2$ ва $d = -2$, демак, $y = \frac{(2 - (-2))}{4} = 1$. $y = 1$ қийматни ўрнига қўйсак, $\sqrt{4x+2} - \sqrt{4x-2} = 1$ бўлади. Буни берилган тенглама билан ҳадма-ҳад қўшамиз ва натижада $\sqrt{4x+2} = 5/2$, $4x+2 = 25/4$, $x = 17/16$ келиб чиқади.

Текшириш натижасида у берилган тенгламанинг илдизи эканига ишонч ҳосил қиласиз.

Жавоб. {17/16}.

5-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{x^2+x-1} + \sqrt{x-x^2+1} = x^2 - x + 2.$$

Ечиш. Коши тенгсизлигига кўра:

$$\sqrt{x^2+x-1} = \sqrt{(x^2+x-1) \cdot 1} \leq \frac{(x^2+x-1)+1}{2} =$$

$$= \frac{x^2+x}{2}, \quad (1)$$

$$\sqrt{x-x^2+1} = \sqrt{(x-x^2+1) \cdot 1} \leq \frac{(x-x^2+1)+1}{2} =$$

$$= \frac{x-x^2+2}{2}. \quad (2)$$

(1) ва (2) тенгсизликларни ҳадма-ҳад қўшсак,

$$\sqrt{x^2+x-1} + \sqrt{x-x^2+1} \leq x+1$$

келиб чиқади. Демак, берилган тенгламанинг чап қисми $(x+1)$ дан катта эмас экан. Шундай қилиб, берилган тенгламани ечиш ўрнига $x^2 - x + 2 \leq x + 1$ тенгсизликни ечсак ҳам бўлади. Бундан $(x-1)^2 \leq 0$, яъни $x = 1$ келиб чиқади. Бу қиймат берилган тенгламанинг ягона илдизидир.

Жавоб: {1}.

6-мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt[4]{1-x^2} + \sqrt[4]{1-x} + \sqrt[4]{1+x} = 3.$$

Ечиш. 1-усул. Коши тенгсизлиги ёрдамида бир неча таққослашларни амалга оширамиз:

$$\sqrt[4]{1-x^2} = \sqrt[4]{(1+x)(1-x)} \leq \frac{\sqrt[4]{1+x} + \sqrt[4]{1-x}}{2},$$

$$\sqrt[4]{1-x} = \sqrt[4]{1 \cdot \sqrt[4]{1-x}} \leq \frac{1 + \sqrt[4]{1-x}}{2},$$

$$\sqrt[4]{1+x} = \sqrt[4]{1 \cdot \sqrt[4]{1+x}} \leq \frac{1 + \sqrt[4]{1+x}}{2},$$

$$\begin{aligned}\sqrt[4]{1-x^2} + \sqrt[4]{1+x} + \sqrt[4]{1-x} &\leq 1 + \sqrt{1-x} + \sqrt{1+x} \leq \\ &\leq 1 + \frac{1+(1-x)}{2} + \frac{1+(1+x)}{2} = 3.\end{aligned}$$

Ҳамма ҳолларда тенглик $x = 0$ да бажарилади, у ҳолда шу соннинг ўзи берилган тенгламанинг ягона илдизи бўлади.
Жавоб: $\{0\}$.

2-усул. Агар тенгламанинг чап қисмидаги ҳар бир қўшилувчини тўртта сон учун Коши тенгсизлиги ёрдамида баҳоласак, у ҳолда зарур бўлган тенгсизлик бир йўла ҳосил бўлади, бунинг учун ҳар бир илдиз остидаги ифодага учта бирни кўпайтириш кифоядир, яъни

$$\sqrt[4]{1-x^2} = \sqrt[4]{1 \cdot 1 \cdot 1 \cdot (1-x^2)} \leq \frac{1+1+1+(1-x^2)}{4} = \frac{4-x^2}{4}, \quad (1)$$

$$\sqrt[4]{1-x} = \sqrt[4]{1 \cdot 1 \cdot 1 \cdot (1-x)} \leq \frac{1+1+1+(1-x)}{4} = \frac{4-x}{4}, \quad (2)$$

$$\sqrt[4]{1+x} = \sqrt[4]{1 \cdot 1 \cdot 1 \cdot (1+x)} \leq \frac{1+1+1+(1+x)}{4} = \frac{4+x}{4}. \quad (3)$$

Ҳосил бўлган (1), (2) ва (3) тенгсизликларни ҳадма-ҳад қўшамиз, сўнгра тенгсизликнинг ўнг томонини кучайтирамиз:

$$\sqrt[4]{1-x^2} + \sqrt[4]{1-x} + \sqrt[4]{1+x} \leq \frac{12-x^2}{4} = 3 - \frac{x^2}{4} \leq 3.$$

Шундай қилиб, тенглик $x = 0$ да бажарилади.

7-мисол. Тенгламалар системасини ечининг:

$$\begin{cases} (x-1)\sqrt{y} + (y-1)\sqrt{x} = \sqrt{2xy}, \\ x\sqrt{y-1} + y\sqrt{x-1} = xy. \end{cases}$$

Ечиш. Коши тенгсизлигига кўра

$$\sqrt{y-1} \leq \frac{(y-x)+1}{2} = \frac{y}{2}$$

ва

$$\sqrt{x-1} \leq \frac{(x-1)+1}{2} = \frac{x}{2}$$

бўлганилигидан, иккинчи тенгламанинг чап қисми xy дан катта бўла олмайди ва ўнг томонга фақат $y-1=1$ ва $x-1=1$ бўлганда тенг бўлади. (2; 2) жуфтлик биринчи тенгламанинг ҳам ечими эканини осонгина текшириб кўриш мумкин.

8-мисол. Тенгламани ечининг:

$$\sqrt{x+\sqrt{2x-1}} + \sqrt{x-\sqrt{2x-1}} = 2.$$

Ечиш. $\sqrt{A \pm \sqrt{B}}$ мураккаб радикални $A^2 - B$ дан илдиз чиқариш мумкин бўлган ҳолда шакл алмаштириш учун

$$\sqrt{A \pm \sqrt{B}} = \sqrt{\frac{A + \sqrt{A^2 - B}}{2} \pm \sqrt{\frac{A - \sqrt{A^2 - B}}{2}}}$$

формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Шунинг учун

$$\begin{aligned}\sqrt{x \pm \sqrt{2x-1}} &= \sqrt{\frac{x + \sqrt{x^2 - 2x + 1}}{2} \pm} \\ &\pm \sqrt{\frac{x - \sqrt{x^2 - 2x + 1}}{2}} = \sqrt{\frac{x + |x-1|}{2} \pm} \\ &\pm \sqrt{\frac{x - |x-1|}{2}}.\end{aligned}$$

Буни берилган тенгламага қўймиз ва натижада берилган тенглама $\sqrt{\frac{x + |x-1|}{2}} + \sqrt{\frac{x - |x-1|}{2}} + \sqrt{\frac{x + |x-1|}{2}} - \sqrt{\frac{x - |x-1|}{2}} = 2$, $2\sqrt{\frac{x + |x-1|}{2}} = 2$; $x + |x-1| = 2$

кўринишга эга бўлади. Аниқланиш соҳасини эътиборга олсак, $x = 3/2$ келиб чиқади. Аниқланиш соҳаси: $x \in [1/2; \infty)$.

Жавоб: $\{3/2\}$.

9-мисол. Тенгламани ёчинг: $\sqrt{12 - 6\sqrt{x-4}} + \sqrt{6 - 3\sqrt{8-x}} = \sqrt{6}$.

Ечиш. $\sqrt{A - \sqrt{B}} = \sqrt{\frac{A + \sqrt{A^2 - B}}{2}} - \sqrt{\frac{A - \sqrt{A^2 - B}}{2}}$ формуладан фойдаланиб, тенгламанинг чап қисмидаги қўшилувчиларни қўйидагича ёзib оламиз:

$$\begin{aligned}\sqrt{12 - 6\sqrt{x-4}} &= \sqrt{6} \sqrt{2 - \sqrt{x-4}} = \\ &= \sqrt{6} \left(\sqrt{\frac{2 + \sqrt{8-x}}{2}} - \sqrt{\frac{2 - \sqrt{8-x}}{2}} \right) = \\ &= \sqrt{6} \cdot \frac{\sqrt{2 + \sqrt{8-x}} - \sqrt{2 - \sqrt{8-x}}}{\sqrt{2}} = \\ &= \sqrt{3} \left(\sqrt{2 + \sqrt{8-x}} - \sqrt{2 - \sqrt{8-x}} \right), \quad (1)\end{aligned}$$

$$\sqrt{6 - 3\sqrt{8-x}} = \sqrt{3} \sqrt{2 - \sqrt{8-x}}. \quad (2)$$

(1) ва (2) ларни берилган тенгламага қўямиз ва қўйидагиларга эга бўламиш:

$$\begin{aligned} & \sqrt{3} \cdot \sqrt{2 + \sqrt{8-x}} - \sqrt{3} \cdot \sqrt{2 - \sqrt{8-x}} + \\ & + \sqrt{3} \cdot \sqrt{2 - \sqrt{8-x}} = \sqrt{6}; \\ & \sqrt{3} \cdot \sqrt{2 + \sqrt{8-x}} = \sqrt{6}; \sqrt{2 + \sqrt{8-x}} = \sqrt{2}; \\ & 2 + \sqrt{8-x} = 2; \sqrt{8-x} = 0; x = 8. \end{aligned}$$

Текширишдан сўнг, $x = 8$ ягона илдиз экани келиб чиқади.

Жавоб: {8}.

VIII тур. Тригонометрик алмаштиришлар ёрдамида ечиладиган иррационал тенгламаларга доир мисоллар

Стандарт деб ҳисобланадиган бир қатор машқларни но маълумларни айрим маҳсус алмаштиришлар, яъни хусусан тригонометрик алмаштиришдан фойдаланиб ечиш етарлича осон бўлади. Бундай алмаштиришдан асосан қўйидаги икки ҳолатда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир, яъни:

1) агар изланаётган илдиз $[-1; 1]$ мажмууга ёки унинг бир қисмига тегишли бўлса; 2) агар масала шартида қатнашаётган тенглама учраб турадиган маълум бир тригонометрик формулаларни «эслатса».

Юқорида қайд қилинганлар кўпинча рационал ва иррационал тенгламалар (тенгламалар системаси) га тегишли бўлиб, уларни оддий йўллар билан ечиш мушкул бўлганда баъзилари тригонометрик алмаштиришни киритилгандан кеянин унча мураккаб бўлмаган тригонометрик тенгламалар (тенгламалар системаси) га келтирилади.

Энди бир неча характерли мисолларни кўриб чиқамиш.

1-мисол. Тенгламани ечининг:

$$\sqrt{1-x} = 2x^2 - 1 + 2x\sqrt{1-x^2}.$$

Ечиш. Барча x лар $1 - x^2 \geq 0$, яъни $|x| \leq 1$ тенгсиэликни қаноатлантириши лозимлиги кўриниб турибди. $|x| \leq 1$ шартнинг мавжуд бўлиши $x = \cos t$ ёки $x = \sin t$ тригонометрик алмаштиришни қўллаш лозимлиги фикрини туғдиради. Масалан, $x = \cos t$, $t \in [0; \pi]$ бўлсин. У ҳолда t нинг $[0; \pi]$ оралиқка тегишли бўлиши шу билан тушунтирилади-

ки, бундан $\cos t$, ва демак, $x \in [-1; 1]$ оралиқдан олинган барча қийматларни қабул қиласы ва фақат бир марта қабул қиласы. Шундай қилиб, ҳар бир t га x нинг ягона қиймати мос келади, ва аксинча, яъни келтирилган юқоридаги алмаштириш x ва t ўзгарувчилар орасида ўзаро бир қийматли мосликни ўрнатади, бу эса ниҳоятда муҳимдир.

Шундай қилиб, $x = \cos t$, $t \in [0; \pi]$ бўлсин. У ҳолда берилган тенглама $\sqrt{1 - \cos^2 t} = 2 \cos^2 t - 1 + 2 \cos t \sqrt{1 - \cos^2 t}$ ёки соддалаштиришлардан кейин $\sqrt{2} |\sin(t/2)| = \cos 2t + 2 \cos t |\sin t|$ кўринишни олади. Мана шу қадамда $x = \cos t$, $t \in [0; \pi]$ алмаштиришнинг мақсадга мувофиқлиги ўз-ўзидан кўриниб қолади. $t \in [0; \pi]$ да $\sin t$ ва $\sin(t/2)$ номанфий, шунинг учун сўнгги тенгламадаги модул белгисини ташлаб юбориш мумкин.

Шундай қилиб, $\sin(t/2) = (1/\sqrt{2}) \cos 2t + (1/\sqrt{2}) \sin 2t$, $\sin(t/2) = \sin(2x + \pi/4)$ тенгламага келамиз, бу ўз навбатида қўйидаги бирлашмага тенг кучли, яъни:

$$\begin{cases} 2t + \pi/4 = t/2 + 2\pi n, & n \in \mathbb{Z}, \\ 2t + \pi/4 = \pi - t/2 + 2\pi k, & k \in \mathbb{Z}, \end{cases}$$

бундан

$$\begin{cases} t = -\pi/6 - 4\pi n/3, & n \in \mathbb{Z}, \\ t = 3\pi/10 + 4\pi k/5, & k \in \mathbb{Z} \end{cases}$$

келиб чиқади.

Энди t нинг топилган қийматларидан $[0; \pi]$ оралиқка тегишиларини ажратиб олиш унча қийин эмас. Бундай қиймат фақат $t = 3\pi/10$ дан иборат. У ҳолда $x = \cos(3\pi/10)$ бўлади.

Жавоб: $x = \cos(3\pi/10)$.

2-мисол. Тенгламани ечинг:

$$4(3x\sqrt{1-x^2} + 4x^2 - 2) = 5(\sqrt{1-x} + \sqrt{1+x}).$$

Ечиш. Аввалги муҳокамаларга ўхшаш барча муҳокамаларни ортда қолдириб, бир йўла $x = \cos t$, $t \in [0; \pi]$ белгигинашни киритамиз. У ҳолда берилган тенглама

$$4(3 \cos t \sqrt{1 - \cos^2 t} + 4 \cos^2 t - 2) = 5(\sqrt{1 - \cos t} + \sqrt{1 + \cos t})$$

кўринишни олади. Соддалаштиришлар қўйидагича кечади:

$$\begin{aligned} 12 \cos t |\sin t| + 16 \cdot \frac{1 + \cos 2t}{2} - 8 &= 5(\sqrt{2} |\sin(t/2)| + \\ &+ \sqrt{2} |\cos(t/2)|), \end{aligned}$$

$$12 \cos t |\sin t| + 8 \cos 2t = 5\sqrt{2} (|\sin(t/2)| + |\cos(t/2)|).$$

$\sin t, \sin(t/2), \cos(t/2)$ лар номанфий, чунки $t \in [0; \pi]$, шунинг учун бу ҳолда ҳам модуллар ташлаб юборилади, яъни:

$$6 \cdot 2 \cos t \cdot \sin t + 8 \cos 2t = 5\sqrt{2} (\sin(t/2) + \cos(t/2)).$$

Бу тенгламани ёрдамчи бурчак киритиш ёрдамида ечамиз. У қуйидагига тенг кучли

$$\frac{3}{5} \cdot \sin 2t + \frac{4}{5} \cdot \cos 2t = \sqrt{2} \left(\sin \frac{t}{2} + \cos \frac{t}{2} \right)$$

ёки

$$\sin(2t + \beta) = \sin(t/2 + \pi/4), \text{ бунда } \beta = \arccos \frac{3}{5}.$$

Охирги тенгламани ечиб, қуйидагиларга эга бўламиз:

$$\begin{cases} t = \pi/6 - (2/3) \arccos(3/5) + 4\pi n/3, & n \in \mathbb{Z}, \\ t = 3\pi/10 - (2/5) \arccos(3/5) + 4\pi k/5, & k \in \mathbb{Z}. \end{cases}$$

Энди t нинг топилган қийматларидан $[0; \pi]$ оралиққа тегишлиларини ажратиб олиш қолди, холос. Нолдан кичик ҳеч бир бутун сон ечимини бермаслиги ўз-ўзидан кўриниб туриди, чунки $3/5 < \sqrt{2}/2$ (бунга осонгина ишонч ҳосил қилиш мумкин), у ҳолда $\arccos(3/5) > \pi/4$, демак, $\pi/6 - (2/3) \arccos(3/5) < 0$.

Шундай қилиб, $n = 0$ қиймат ҳам ечимини бермайди, чунки $3/5 > 1/2$, у ҳолда $\arccos(3/5) < \frac{\pi}{3}$, бироқ $\pi/6 - (2/3) \arccos(3/5) + 4\pi/3 > \pi$. Шунингдек, $n = 1$ ҳам ечимини бермайди. 1 дан катта барча бутун n ларда $\pi/6 - (2/3) \arccos(3/5) + 4\pi n/3$ ифоданинг қиймати π дан катта бўлиши ўз-ўзидан тушунарли. Бундан, биринчи серия n нинг ҳеч бир бутун қийматларида берилган тенгламанинг илдизларини бермайди. Худди юқоридағига ўхшаш муҳокама қилиш (буни мустақил бажаришни ўзингизга топширамиз) ёрдамида иккинчи серия фақат $k = 0$ ва $k = 1$ лардагина $[0; \pi]$ оралиққа тегишли илдизни беришига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Шундай қилиб, берилган тенгламанинг илдизлари қуйидаги сонлар бўлади, яъни:

$$\begin{cases} x = \cos(3\pi/10 - (2/3) \arccos(3/5)) \\ x = \cos(11\pi/10 - (2/3) \arccos(3/5)). \end{cases}$$

Тригонометрик алмаштиришга доир юқорида кўрилган ҳар икки мисолда x ўзгарувчига табиий чегара айтиб қўйил-

ган эди. Айрим ҳолларда бундай чекланиш масала шартида кўрсатиб ўтилади, гарчанд тенгламанинг ўзи бундай чекла-нишни бермаса ҳам.

3-мисол. Тенгламани ечинг: $\sqrt{1 - x^2} = 4x^3 - 3x$.

Ечиш. x нинг йўл қўядиган қийматлари мажмуасини топамиз:

$$\begin{aligned} & \left\{ \begin{array}{l} 1 - x^2 \geqslant 0, \\ 4x^3 - 3x \geqslant 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} x^2 \leqslant 1, \\ 4x \left(x^2 - \frac{3}{4} \right) \geqslant 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} |x| \leqslant 1, \\ x \left(x + \frac{\sqrt{3}}{2} \right) \left(x - \frac{\sqrt{3}}{2} \right) \geqslant 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} -1 \leqslant x \leqslant 1, \\ -\frac{\sqrt{3}}{2} \leqslant x \leqslant 0 \\ \sqrt{3}/2 \leqslant x < +\infty \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} -\frac{\sqrt{3}}{2} \leqslant x \leqslant 0 \\ \frac{\sqrt{3}}{2} \leqslant x \leqslant 1. \end{array} \right. \end{aligned}$$

$x = \cos t$, $t \in [0; \pi]$ белгилашни киритамиз. Юқоридаги чекланишларни эътиборга олсак, $t \in [0; \pi/6] \cup [5\pi/6; \pi]$ келиб чиқади. $x = \cos t$ ни берилган тенгламага қўямиз ва тёғиши шакл алмаштиришларни бажариб, қуйидагиларга эга бўламиш:

$$\sqrt{1 - \cos^2 t} = 4 \cos^3 t - 3 \cos t;$$

$$|\sin t| = 4 \cdot \left(\frac{3 \cos t + \cos 3t}{4} \right) - 3 \cos t;$$

$$\sin t = \cos 3t; \cos 3t - \cos \left(\frac{\pi}{2} - t \right) = 0;$$

$$2 \sin(t + \pi/4) \sin(2t - \pi/4) = 0; \quad (*)$$

бунда $\sin t$ — номанфий ҳамда $\cos^3 t = 3 \cos t + \cos 3t/4$.

$$(*) \Leftrightarrow \sin(t + \pi/4) \cdot \sin(2t - \pi/4) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} \sin(t + \pi/4) = 0 \\ \sin(2t - \pi/4) = 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} t + \pi/4 = \pi n, n \in \mathbb{Z} \\ 2t - \pi/4 = \pi k, k \in \mathbb{Z} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} t = -\pi/4 + \pi n, n \in \mathbb{Z} \\ t = \pi/8 + \pi k/2, k \in \mathbb{Z} \end{cases}$$

Энди t нинг шартни қаноатлантирувчи қийматларини то-памиз:

$n = 0$ да $t = -\pi/4$ — бу дастлабки оралиқقا кирмайди;

$n = 1$ да $t = 3\pi/4 \in [5\pi/6; \pi]$, шунинг учун у илдиз бўй-

лади; n нинг 1 дан катта бутун қийматлари ўз-ўзидан ечим бўлмайди. Демак, биринчи сериядан $t = 3\pi/4$ илдиз экан, бундан $x = \cos(3\pi/4) = -\sqrt{2}/2$ келиб чиқади.

k нинг манфий бутун қийматларида t нинг қийматлари кўрилаётган оралиқقا тегишли бўлмайди, шунинг учун у қийматларда илдиз мавжуд эмас; $k = 0$ да $t = \pi/8 \in [0; \pi/6]$, демак, бу изланамётган илдиз бўлади, бунда $x = \cos(\pi/8)$; $k = 1$ да $t = 3\pi/8$ — бу қиймат кўрилаётган оралиқка тегишли эмас, шунинг учун у ечим эмас; $k = 2$ да $t = 5\pi/8$ — бу $[5\pi/6; \pi]$ оралиқка тегишли, шунинг учун у ечим бўлади, бундан $x = \cos(5\pi/8)$ келиб чиқади; k нинг қолган қийматлари ечимни бермайди.

Жавоб: $\{-\sqrt{2}/2; \cos \frac{5}{8}\pi; \cos \frac{\pi}{8}\}$.

4- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{\frac{1-|x|}{2}} = 2x^2 - 1.$$

Ечиш. x нинг йўл қўядиган қийматларини топамиш:

$$\begin{cases} 1-|x| \geqslant 0, \\ 2x^2 - 1 \geqslant 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} |x| \leqslant 1, \\ |x| \geqslant 1/\sqrt{2} \end{cases} \Leftrightarrow \frac{1}{\sqrt{2}} \leqslant |x| \leqslant 1.$$

Берилган тенгламанинг ҳар иккала қисми жуфт функциялар бўлгани учун уни $\sqrt{\frac{1-|x|^2}{2}} = 2|x|^2 - 1$ кўринишда ёзаб оламиш ва $|x| = \cos t$, $t \in [0; \pi/4]$ белгилашни киритамиш, шунингдек, қараламётган оралиқда $\sin(t/2)$ нинг мусбатлигини эътиборга олиб, қўйидагиларга эга бўламиш:

$$\sqrt{\frac{1-\cos^2 t}{2}} = 2\cos^2 t - 1; |\sin(t/2)| = \cos 2t;$$

$$\begin{aligned} \sin(t/2) &= \cos 2t; \cos(\pi/2 - t/2) - \cos 2t = 0; \\ 2\sin(\pi/4 + 3t/4) \cdot \sin(5t/4 - \pi/4) &= 0; \end{aligned}$$

$$\sin(\pi/4 + 3t/4) \cdot \sin(5t/4 - \pi/4) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} \sin(\pi/4 + 3t/4) = 0 \\ \sin(5t/4 - \pi/4) = 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \pi/4 + 3t/4 = \pi n \\ 5t/4 - \pi/4 = \pi k \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} t = \pi/3 + 4\pi n/3, n \in \mathbb{Z} \\ t = \pi/5 + 4\pi k/5, k \in \mathbb{Z}. \end{cases}$$

$n = 0$ да $t = -\frac{\pi}{3} \notin [0; \frac{\pi}{4}]$, демак, бу ҳолда илдиз мавжуд эмас; $n = 1$ да $t = \pi \notin [0; \pi/4]$, демак, бу изланамётган илдиз бўлмайди. Шундай қилиб, $n \in \mathbb{Z}$ да биринчи

сериянинг ичидаги шартни қаноатлантирувчи t нинг қийматлари мавжуд эмас экан.

$k = 0$ да $t = \pi/5 \in [0; \pi/4]$, шунинг учун у изланадиган илдиз бўлади; k нинг бошқа бутун қийматларида кўрилаётган шартга тегишили t нинг қийматлари мавжуд эмас.

Шундай қилиб, кўрилаётган шартни қаноатлантирувчи илдиз $t = \pi/5$ дан иборат. Энди x га қайтамиз:

$$|x| = \cos(\pi/5) \Leftrightarrow \begin{cases} x = \cos(\pi/5) \\ x = -\cos(\pi/5) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \cos(\pi/5) \\ x = \cos(4\pi/5). \end{cases}$$

Жавоб: $\{\cos(4\pi/5); \cos(\pi/5)\}$.

5- мисол. Тенгламани ечинг:

$$\sqrt{1 - 2x} (1 - 4x \sqrt{1 + 2x}) = 8x^2 - 1.$$

Е чи ш. Берилган тенгламанинг аниқланиш соҳаси $|2x| \leqslant 1$ тенгсизлик билан берилади ва шунинг учун шундай t сони мавжудки, $2x = \cos 2t$ бўлади. Шу билан бирга, $0 \leqslant t \leqslant (\pi/2)$ деб ҳисоблашимиз мумкин. Мос ўрнига қўйишлар бажарилгандан сўнг тенглама қўйидаги кўринишга келтирилади:

$$\sqrt{1 - \cos 2t} (1 - 2 \cos 2t \sqrt{1 + \cos 2t}) = 2 \cos^2 2t - 1,$$

$$\sqrt{2} |\sin t| (1 - 2 \cos 2t \cdot \sqrt{2} |\cos t|) = \cos 4t$$

ёки бурчак t биринчи чоракда ётганлигидан

$$\sqrt{2} \sin t (1 - 2 \sqrt{2} \cos t \cdot \cos 2t) = \cos 4t,$$

$$\sqrt{2} \sin t - \sin 4t = \cos 4t, \quad \sqrt{2} \sin t = \sin 4t + \cos 4t,$$

$$\sin t = \sin(4t + \pi/4).$$

Бундан, $3t + \pi/4 = 2\pi k$ ёки $5t + \pi/4 = (2k + 1)\pi$ ($k \in \mathbb{Z}$) ва биз икки серия ечимга эга бўламиз:

$$t = (8k - 1)\pi/12, \quad t = (8k + 3)\pi/20 \quad (k \in \mathbb{Z}).$$

Бу ечимлардан 0 дан $\pi/2$ оралиққача ётадигани фақат $t = 3\pi/20$ бўлади, бундан берилган тенгламанинг ягона илдини ҳосил қиласиз:

$$x = (1/2) \cos(3\pi/20).$$

6- мисол. Тенгламани ечинг:

$$x^2 \sqrt{1 - x^2} = |x|^3 - |x| + 1/\sqrt{2}.$$

Е чи ш. Берилган тенгламанинг аниқланиш соҳаси $[-1; 1]$ кесмадан иборат, бундан ташқари унинг чап қисми — жуфт функция. Шунинг учун мусбат ечимларини қидирамиз.

У ҳолда 0 дан $\pi/2$ гача кесмада $x = \sin \alpha$ бўладиган α сони мавжуддир ва тенглама

$$\sin^2 \alpha \cdot \cos \alpha = \sin^3 \alpha - \sin \alpha + 1/\sqrt{2}$$

кўринишни олади, бундан унча мураккаб бўлмаган шакл алмаштиришлардан кейин $\sin 2\alpha \cdot \sin\left(\alpha + \frac{\pi}{4}\right) = 1$ тенгламага келамиз. Ҳар иккала кўпайтувчи модул бўйича 1 дан катта бўлмайди ва мусбат (2α 2-чоракда ётади), демак, бу кўпайтувчиларнинг ҳар бири 1 га teng, бундан $\alpha = \pi/4$ ни топамиз, яъни $x = 1/\sqrt{2}$. Шунинг учун тенглама 2 та илдизга эга:

$$x_{1,2} = \pm 1/\sqrt{2}.$$

2. Иррационал тенгсизликларни ечиш

Таъриф. Номаълум қатнашган ифодалари илдиз белгиси остида бўлган тенгсизликлар *иррационал тенгсизликлар* дейилади.

Энди биз иррационал тенгсизликларни қандай қилиб ечиш кераклигини кўриб чиқамиз. Одатда, иррационал тенгсизликлар илдиз белгисидан қутилиш усули билан ечилади. Бу усул шундан иборатки, илдиз белгисидан қутилиш учун тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини төрационал ифода келиб чиққунга қадар тегишли (яъни зарур) даражага оширила борилади. Охирги топилган илдизларни дастлабки тенгсизликдаги номаълумнинг ўрнига қўйиш билан улар берилган тенгсизликнинг илдизи бўладими ёки улар ичida чет илдизлар бор-йўқлиги аниқланади. Кўпинча илдиз белгисидан қутилиш учун тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини жуфт даражага кўтарганда берилган тенгсизликка teng кучли бўлмаган тенгсизлик келиб чиқади, яъни жуфт даражага кўтарганда тенгсизликнинг илдизлари йўқолмайди, балки чет (бегона) илдиз пайдо бўлиши мумкин. Чет илдизлар текшириш йўли билан аниқланиб, қолганлари ечимлар мажмууни ташкил этади. Шунинг учун иррационал тенгсизликларни ечаётганда, ниҳоятда эҳтиёт бўлиш талаб қилинади. Аввало, берилган иррационал тенгсизликни унинг ҳар иккала қисми маънога эга бўладиган ўзгарувчиларнинг қийматлари мажмууда кўриб чиқиш билан чегараланиш лозим.

Иррационал тенгсизликларни ечиш, одатда унга teng кучли бўлган рационал тенгсизликлар системасини ёки уларнинг бирлашмасини ечишга келтирилади. Бундай

системалар номаълумларга чекланишлар қўйиш ва шунингдек, тенгсизликни даражага ошириш натижасида ҳосил бўлади. Даражага кўтаришда тенгсизликларнинг мос хоссаларидан фойдаланилади.

Иррационал тенгсизликларни ечиш шу билан мураккабки, $f(x; y) < g(x; y)$ ва $(f(x; y))^n < (g(x; y))^n$ тенгсизликлар тенг кучли эмас, балки фақат номанфий a ва b сонлар учун $a < b$ дан $a^n < b^n$ ҳамда $a^n < b^n$ дан $a < b$ келиб чиқади. Шу сабабли иррационал тенгсизликларни ечаётганда унинг ўнг ва чап қисмлари ишораларини ҳисобга олиш албатта зарур, яъни қўйидаги тенг кучли шакл алмаштиришлардан фойдаланилади:

$$I. f(x, y) < g(x, y) \Leftrightarrow \begin{cases} f \geqslant 0, \\ g > 0, \\ f^n < g^n. \end{cases}$$

Иррационал тенгсизликларга хос дастлабки мисолларни кўриб чиқамиз.

1-мисол. $\sqrt{x^2 - 4x + 3} \geqslant 2 - x$ тенгсизликни ечинг.

Е чи ш. Қўпинча ўқувчилар бундай иррационал тенгсизликларни ечаётганда қўйидагича муҳокама юритадилар:

Иррационал тенглама ва тенгсизликларни ечаётганда, албатта илдиз белгисидан қутилиш зарур, шу сабабли берилган тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини квадратга кўтарамиз, яъни

$$x^2 - 4x + 3 \geqslant 4 - 4x + x^2$$

ни ёзамиз, бундан $3 \geqslant 4$ келиб чиқади, бу эса ўринли бўлмаган сонли тенгсизликдир; демак, берилган тенгсизлик ечимга эга эмас.

Олинган натижа ҳақиқатга қанчалик тўғри экан, деган савонни қўямиз. Бу ҳолда, тенгсизликка диққат билан назар солсак, олинган натижа ҳақиқатга тўғри келмаётганлигини, шунингдек умуман нотўғри эканлигини кўриш қийин эмас. Масалан, $x=5$ бўлганда тенгсизликнинг чап қисми мусбат, ўнг қисми эса манфийдир. Шундай қилиб, $x=5$ да тенгсизлик ечимга эга экан. Бу эса дастлабки муҳокамада чиқарилган хулосанинг нотўғри эканини кўрсатади.

Энди шу мисолнинг тўғри ечимини келтирамиз.

$x^2 - 4x + 3 \geqslant 0$ тенгсизликни ўринли қиладиган x нинг қийматлари мажмууни кўриб чиқиши лозимлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. $x^2 - 4x + 3$ квадрат учҳаднинг ноллари:

$x_1 = 1$ ва $x_2 = 3$. Шундай қилиб, $x^2 - 4x + 3 \geq 0$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуми: $(-\infty; 1] \cup [3; \infty)$. $(1; 3)$ оралиқдан олинган x нинг барча қыйматларида тенгсизликнинг чап қисми маънога эга бўлмаганлиги сабабли, у бу оралиқда ечимга эга эмас.

Ва ниҳоят, барча $x \geq 3$ учун $\sqrt{x^2 - 4x + 3} \geq 0$ (арифметик квадрат илдиз маъносидаги тушунилади) ва тенгсизликнинг ўнг қисми нолдан кичик, яъни манфий. Шу сабабли $x \geq 3$ тенгсизликни қаноатлантирувчи ўзгарувчининг барча қыйматлари берилган тенгсизликнинг ечими бўлади.

Агар $x \leq 1$ бўлса, у ҳолда $2-x > 0$ бўлади; шу сабабли тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини квадратга ошириб, берилган тенгсизликка тенг кучли бўлган

$$x^2 - 4x + 3 \geq 4 - 4x + x^2$$

тенгсизликка эга бўламиз; бу тенгсизлик эса ўз навбатида ечимга эга эмас, чунки $3 \geq 4$ тенгсизлик—нотўғри (яъни ёлғон) сонли тенгсизликдир.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазалардан қўйидаги жавобга эга бўламиз: $[3; +\infty)$.

2-мисол. $\sqrt{x^2 - 57x + 306} < x - 16$ тенгсизликни ечинг.

Е ч и ш. Дастреб хато ечимни кўриб чиқамиз. Бунга ўхшаш ечимлар тез-тез ёзма ишларда учрайди. Тенгсизликнинг чап қисми ўнг қисмидан кичик, шунингдек, арифметик илдиз бўлгани учун у номанфий бўлади. Тенгсизликнинг ҳар иккала қисми номанфий бўлгани сабабли унинг ҳар иккала қисмини квадратга ошириш тенг кучли шакл алмаштириш бўлади ва натижада қўйидагига эга бўламиз:

$$x^2 - 57x + 306 < (x - 16)^2, \quad -57x + 306 < -32x + 256, \\ \text{яъни } x > 2.$$

Албатта жавоб тўғри, чунки $x=3$ (ёки $x=4$) бўлганда тенгсизликнинг чап қисмida мусбат, ўнг қисмida эса манфий сон келиб чиқди. $x=10$ да эса илдиз остида ҳам, ўнг қисмida ҳам манфий сонлар бўлади.

Энди католик қаерда йўл қўйилганини аниқлаймиз. Агар тенгсизлик ҳақиқатан ҳам бажарилса, у ҳолда юқоридаги келтирилган ҳамма шакл алмаштиришлар тўғри ва $x > 2$ дегани дастлабки тенгсизлик ўринли бўлади, дегани эмас.

Тескари шакл алмаштиришларни бажариш мумкин эмас. Тенгсизлик чап қисмida квадрат илдизнинг мавжуд

бўлиши x га маълум чекланишларни қўяди, аммо бизнинг юқоридаги шакл алмаштиришимизда квадратга оширилгандан кейин эса гўё у чекланиш йўқолиб кетди. Берилган тенгсизликда қўйидаги чекланишлар бажарилиши керак:

$$\begin{cases} x^2 - 57x + 306 \geq 0, \\ x - 16 \geq 0. \end{cases}$$

Бу чекланишларнинг бажарилиши эса тенгсизликнинг иккала қисмини квадратга ошириш мумкинлигини билдиради. Шунинг учун берилган тенгсизлик қўйидаги тенгсизликлар системасига тенг кучли, яъни:

$$\begin{cases} x^2 - 57x + 306 \geq 0, \\ x - 16 \geq 0, \\ x^2 - 57x + 306 < (x - 16)^2. \end{cases}$$

Уни ечиб, қўйидагига эга бўламиз:

$$\begin{cases} x > 2, \\ x \leq 6 \text{ ёки } x \geq 51 \Leftrightarrow x \geq 51, \\ x \geq 16. \end{cases}$$

Жавоб: {51}.

3- мисол. $\sqrt{2x+1} + \sqrt{2x-5} \geq \sqrt{5-2x}$. тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Тенгсизликнинг ҳар иккала қисми

$$\begin{cases} 2x + 1 \geq 0, \\ 2x - 5 \geq 0, \\ 5 - 2x \geq 0 \end{cases}$$

тенгсизликлар системасини қаноатлантирувчи (бу берилган тенгсизликнинг йўл қўядиган қийматлар соҳаси) x нинг қийматларидағина маънога эга бўлади. Бу система $x=5/2$ дан иборат битта ечимга эга. x нинг бу қийматини берилган тенгсизликка қўйамиз ва натижада у ечим эканлигига ишонч ҳосил қиласми.

Жавоб: {5/2}.

Одатда, илдизлардан ташкил топган алгебраик ифода иррационал ифода дейилади. Илдиз белгиси остида но маълумлар қатнашган ҳар қандай ифода ҳам иррационал ифода дейилавермайди. Масалан, $y = \sqrt{(x^2 + 3)^2}$ функция иррационал функция эмас, чунки уни $y = x^2 + 3$ рационал ифода кўринишида бериш мумкин.

Умуман иррационал тенгсизликларни ўрта мактабда

фақат ҳақиқий сонлар мажмуида қаралиши сабабли, иррационал тенгсизликларни ечаётганды қуйидагиларга өзтибор бериш керак;

а) жуфт даражали илдиз остидаги ифода номанфий бўлиши;

б) жуфт даражали илдизларнинг қийматлари номанфий бўлиши керак.

Шундай қилиб, иррационал тенгсизликларни ечишда иррационал тенгламаларни ечишдаги усууллардан бемалол фойдаланиш мумкин. Ечимни қуйидаги режа бўйича амалга ошириш мумкин:

1) берилган тенгсизликнинг аниқланиш соҳасини топиш;

2) тенгсизликнинг тенг кучлилик хоссаларидан фойдаланиб, берилган тенгсизликни ечиш;

3) топилган ечимлардан берилган тенгсизликнинг аниқланиш соҳасига тегишилларини ажратиб олиш.

4-мисол. $\sqrt{2x+10} < 3x - 5$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. 1) Тенгсизликнинг аниқланиш соҳаси: $2x + 10 \geqslant 0 \Leftrightarrow x \geqslant -5$.

2) $x \geqslant -5$ дан олинган x нинг қийматларида берилган тенгсизликнинг чап қисми номанфий; ўнг қисми эса ҳам номанфий қийматларни, ҳам манфий қийматларни қабул қилиши мумкин. Шунинг учун қуйидаги икки ҳолни кўриб чиқиш зарур: $3x - 5 \geqslant 0$ ва $3x - 5 < 0$. Биринчи ҳолда берилган тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини квадратга ошириш мумкин, иккинчи ҳолда эса мумкин эмас, лекин бунга ҳожатнинг кераги йўқ, чунки $3x - 5 < 0$ шартда берилган тенгсизликнинг чап қисми номанфий, ўнг қисми эса манфий бўлади, аммо бу берилган тенгсизликнинг маъносига зиддир. Демак, иккинчи ҳолда берилган тенгсизлик ечимга эга эмас. Шундай қилиб, берилган тенгсизлик ўзининг аниқланиш соҳасида қуйидаги системага тенг кучли:

$$\begin{cases} 3x - 5 \geqslant 0, \\ (2x - 10)^2 < (3x - 5)^2. \end{cases}$$

Бу системадан $x > 3$ ни топамиз.

3) $x > 3$ ечимдан $x \geqslant -5$ мажмуига тегишли x нинг қийматларини танлаб олиш қолади ҳолос, яъни қуйидаги тенгсизликлар системасини ечиш керак:

$$\begin{cases} x \geqslant -5, \\ x > 3. \end{cases}$$

Бундан $(3; +\infty)$, яъни берилган тенгсизликнинг ечимига эга бўламиз.

Энди умумий ҳолда $\sqrt[2n]{f(x; y)} < g(x; y)$ (1) кўринишдаги тенгсизликларни кўриб чиқамиз ($n \in N$).

Бу кўринишдаги тенгсизликларнинг ечимларидан исталгани бир вақтда ҳам $f(x; y) \geq 0$ (бу шартда тенгсизликнинг чап қисми аниқланган) тенгсизликнинг ҳам $g(x; y) > 0$ (чунки $g(x; y) > \sqrt[2n]{f(x; y)} \geq 0$) тенгсизликнинг ечимлари бўлади.

Демак, (1) тенгсизлик аввало қўйидаги тенгсизликлар системасига тенг кучли:

$$\begin{cases} f \geq 0, \\ g > 0, \\ \sqrt[2n]{f} < g, \end{cases}$$

бунда $f(x; y) \geq 0$ ва $g(x; y) > 0$ лар (1) тенгсизликнинг натижаларидир.

Бу системанинг дастлабки иккита тенгсизлиги билан аниқланадиган мажмууда система учинчи тенгсизлигининг ҳар иккала қисми фақат номанфий қийматларни қабул қиласи, шу сабабли кўрсатилган мажмуа — (яъни тенгсизликнинг аниқланиш соҳаси) да уларни квадратга ошириш натижасида (1) тенгсизликка тенг кучли шакл алмаштириш амалга оширилган бўлади. Шундай қилиб, (1) тенгсизлик қўйидаги тенгсизликлар системасига тенг кучли, деган хуносага келамиз:

$$\begin{cases} f(x, y) \geq 0, \\ g(x, y) > 0, \\ f(x, y) < (g(x, y))^{2n}. \end{cases}$$

Демак,

$$\text{II. } \sqrt[2n]{f} < g \Leftrightarrow \begin{cases} f \geq 0, \\ g > 0, \\ f < g^{2n}. \end{cases}$$

Шунингдек,

$$\text{III. } \sqrt[2n]{f} \leq g \Leftrightarrow \begin{cases} f \geq 0, \\ g \geq 0, \\ f \leq g^{2n}, n \in N. \end{cases}$$

Энди 4-мисолни II тенг кучлилик алмаштиришдан фойдаланиб, қўйидагича ечишимиз мумкин бўлади:

$$\begin{aligned} \sqrt{2x+10} < 3x - 5 &\Leftrightarrow \begin{cases} 2x + 10 \geq 0, \\ 3x - 5 > 0, \\ 2x + 10 < (3x - 5)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -5, \\ x > 5/3, \\ 2x + 10 < 9x^2 - 30x + 25 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 5/3, \\ 9x^2 - 32x + 15 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x > 5/3, \\ \left(x - \frac{5}{9}\right)(x - 3) > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 5/3, \\ \begin{cases} x > 3 \\ x < 5/9 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 5/3, \\ \begin{cases} x > 5/3, \\ x < 5/9 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x > 3 \\ \emptyset \end{cases} \Leftrightarrow x > 3. \end{aligned}$$

Жағоб: $(3; +\infty)$.

5-мисол. $\sqrt{x^2 - 4x} > x - 3$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. 1) Тенгсизликнинг аниқланиш соҳаси:

$$x^2 - 4x \geq 0 \Leftrightarrow x(x - 4) \geq 0 \Leftrightarrow x \leq 0 \text{ ёки } x \geq 4.$$

2) 4-мисолга ўхшаш мумкин бўлган икки ҳолни кўриб чиқиш керак:

$$x - 3 \geq 0 \text{ ва } x - 3 < 0.$$

Лекин энди иккинчи ҳолда берилган тенгсизликнинг чап қисми номанфий сон, ўнг қисми эса манфий сон бўлади, шунинг учун тенгсизлик ўринли бўлади.

Шундай қилиб, берилган тенгсизлик ўзининг аниқланиш соҳасида қўйидаги бирлашмага тенг кучли:

$$\begin{cases} x - 3 \geq 0, \\ (\sqrt{x^2 - 4x})^2 > (x - 3)^2; \end{cases} \quad (*) \quad x - 3 < 0 \quad (**)$$

(*) дан $x > 4,5$ ни, (**) дан эса $x < 3$ ни топамиз. x нинг бу ечимларини бирлаштириб, $\begin{cases} x > 4,5 \\ x < 3 \end{cases} \Leftrightarrow (-\infty; 3) \cup (4,5; +\infty)$ ларни ҳосил қиласиз.

3) Энди қўйидаги тенгсизликлар системасини ечиш қолди:

$$\begin{cases} x \leq 0 \\ x \geq 4; \\ x > 4,5 \\ x < 3. \end{cases}$$

Уни ечиб, изланадиган ечимлар мажмуини топамиз:

$$(-\infty; 0] \cup (4,5; +\infty).$$

Энди $\sqrt[2n]{f(x; y)} > g(x; y)$ (2) кўринишдаги тенгсизликларнинг умумий муҳокамасини келтирамиз.

(2) тенгсизлик қўйидаги системага тенг кучли:

$$\begin{cases} f(x; y) \geq 0, \\ \sqrt[2n]{f(x; y)} > g(x; y). \end{cases}$$

Лекин $g(x; y)$ — номанфий ҳамда манфий қийматларни қабул қилгани учун, яъни $g(x; y) < 0$ ва $g(x; y) \geq 0$ ҳолнинг ҳар бирини назарга олиб, қўйидаги системалар мажмуига эга бўламиз:

$$\begin{cases} g(x; y) < 0, \\ f(x; y) \geq 0, \\ \sqrt[2n]{f(x; y)} > g(x; y) \quad (n \in N); \end{cases} \quad \begin{cases} g(x; y) \geq 0, \\ f(x; y) \geq 0, \\ \sqrt[2n]{f(x; y)} > g(x; y). \end{cases}$$

Бу системалардан биринчисида охирги тенгсизликни — дастлабки икки тенгсизликнинг натижаси сифатида ташлаб юбориш мумкин; иккинчи система эса охирги тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини $2n$ -даражага ошириш мумкин.

Шундай қилиб, (2) тенгсизлик қўйидаги иккита тенгсизликлар системалари мажмуига тенг кучли бўлади:

$$\sqrt[2n]{f(x; y)} > g(x; y) \Leftrightarrow \begin{cases} g(x; y) < 0, \\ f(x; y) \geq 0 \end{cases} \text{ ёки} \\ \begin{cases} g(x; y) \geq 0, \\ f(x; y) \geq 0, \\ f(x; y) > (g(x; y))^{2n}. \end{cases}$$

Аммо, шу билан бир қаторда, иккинчи системанинг иккинчи тенгсизлигини система охирги тенгсизлигининг натижаси сифатида ташлаб юбориш мумкинлигини сезиш учча қийин эмас.

Демак, (2) тенгсизлик анча содда қўйидаги тенгсизликлар мажмуига тенг кучли экан:

$$\text{IV. } \sqrt[2n]{f} > g \Leftrightarrow \begin{cases} g < 0, \\ f \geq 0 \end{cases} \text{ ёки} \quad \begin{cases} g \geq 0, \\ f > g^{2n}, \quad n \in N. \end{cases}$$

Шунингдек,

$$\text{V. } \sqrt[n]{f} \geq g \Leftrightarrow \begin{cases} f \geq 0; \\ g \geq 0; \\ f \geq g^{2n}, \quad n \in N. \end{cases}$$

Демак, 5- мисолин қуидагида ечишимиз мумкин (IV тенг күчлилік схемасидан фойдаланиб):

$$\begin{aligned} \sqrt{x^2 - 4x} > x - 3 &\Leftrightarrow \begin{cases} x - 3 \geq 0, \\ x^2 - 4x > (x - 3)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 3, \\ x^2 - 4x > x^2 - 6x + 9; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 3, \\ x > 4,5; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 3, \\ x(x - 4) \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 3, \\ x \leq 0 \\ x \geq 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 4,5 \\ x \leq 0 \end{cases} \end{aligned}$$

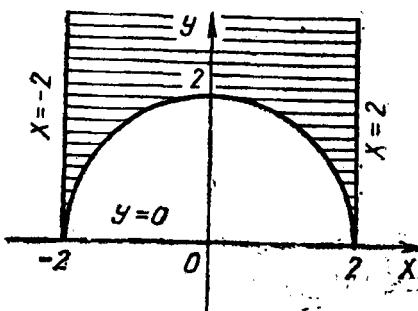
Жағоб: $(-\infty; 0] \cup (4,5; +\infty)$.

6- мисол. $\sqrt{4 - x^2} \leq y$ тенгсизлик ечимлари мажмуди координаталар текислигіда күрсатынг.

Ечиш. III тенг күчлилік алмаштиришдан фойдаланиб, берилген тенгсизликни ечамиз:

$$\begin{aligned} \sqrt{4 - x^2} \leq y &\Leftrightarrow \begin{cases} 4 - x^2 \geq 0, \\ y \geq 0, \\ 4 - x^2 \leq y^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 \leq 4, \\ y \geq 0, \\ x^2 + y^2 \geq 4 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} -2 \leq x \leq 2, \\ y \geq 0, \\ x^2 + y^2 \geq 4. \end{cases} \end{aligned}$$

Тенгсизликнинг аниқлаш соҳаси $-x = -2$ ва $x = 2$ түгри чизиқтар билан чегараланган ёпиқ полоса-нинг абсцисса ўқидан юқорида қолган қисми нұқталари мажмудидан иборат. Изланадын мажмуда эса маркази координаталар бошида ва радиуси 2 бирлікка тенг бўлган очиқ доирадан қолган

62- расм.

текислик нуқталари мажмуасининг тенгсизлик аниқла-
ниш соҳасида қолган қисми нуқталари мажмуасидан
иборатdir (62-расм).

7-мисол. $\sqrt{(x-3)(x+1)} > 3(x+1)$ тенгсизликни
ечинг.

Ечиш. IV тенг кучли алмаштиришдан фойдаланган
ҳолда берилган тенгсизликка тенг кучли бўлган тенгсизлик-
лар системаси мажмӯасини тузамиз, бунда аввало тенгсиз-
ликнинг қатъийлигини назарга олган ҳолда $x+1 \neq 0 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow x \neq -1$ эканини эътиборга олиш зарур, сўнгра $x+1 < 0$ ва
 $x+1 > 0$ ҳоллар кўриб чиқилади. Бундай чекланиш фақат
тенгсизликнинг иккала қисмларида бир хил ўзгарувчили
ифода бўлгани учун қилинди, аммо бундай қилиш (яъни
ёндошиш) мутлақо шарт эмас.

Энди ечимни келтирамиз:

$$\begin{aligned} \sqrt{(x-3)(x+1)} > 3(x+1) &\Leftrightarrow \begin{cases} x+1 < 0, \\ (x-3)(x+1) \geq 0; \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x+1 > 0, \\ (x-3)(x+1) > (3(x+1))^2 \end{cases} \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x+1 < 0, \\ x-3 \leq 0 \\ x+1 > 0, \\ x-3 > 9(x+1) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -1, \\ x \leq 3; \\ x > -1, \\ 8x < -12 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -1; \\ x > -1, \\ x < -1,5 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x < -1 \\ \emptyset \end{cases} \Leftrightarrow x < -1. \end{aligned}$$

Эслатма. Биринчи системанинг биринчи тенгсизлигини эътибор-
га олсан, унинг иккинчи тенгсизлиги $x-3 \leq 0$ бўлганда ўринли бўла-
ди, худди шунингдек, иккинчи системанинг иккичи тенгсизлигининг
ҳар иккала қисмини биринчи тенгсизлигини эътиборга олган ҳолда
бўлиб юбордик. Бунда тенг кучлилик бузилмайди.

Жавоб: $(-\infty; -1)$.

8-мисол. $\sqrt{2x^2 + 7x + 50} \geq x - 3$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Берилган тенгсизликка тенг кучли бўлган тенг-
сизликлар системаси мажмуасини V тенг кучлилик алмаш-
тиришдан фойдаланиб ёзамиш ва ечамиш:

$$\begin{aligned} \sqrt{2x^2 + 7x + 50} \geq x - 3 &\Leftrightarrow \begin{cases} x-3 \leq 0, \\ (2x^2 + 7x + 50) \geq 0; \\ x-3 \geq 0, \\ 2x^2 + 7x + 50 \geq (x-3)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x-3 \leq 0, \\ x-3 \geq 0, \\ 2x^2 + 7x + 50 \geq (x-3)^2 \end{cases} \end{aligned}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 3, \\ \left(x + \frac{7}{4}\right)^2 + \frac{351}{16} > 0; \\ x \geq 3, \\ \left(x + \frac{13}{2}\right)^2 \geq \frac{5}{4} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 3; \\ x \geq 3, \\ x + \frac{13}{2} \geq \frac{\sqrt{5}}{4} \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 3; \\ x \geq 3, \\ x \geq -\frac{26 - \sqrt{5}}{4} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 3, \\ x \geq 3 \end{cases} \Leftrightarrow -\infty < x < +\infty.$$

Жавоб: $(-\infty; +\infty)$, яъни $x \in R$.

Эслатма. Биринчи системанинг иккинчи тенгсизлиги барча $x \in R$ да мусбат бўлгани учун уни ташлаб юборса ҳам бўлади, яъни системанинг ечими биринчи тенгсизлик ечимидан иборат бўлади. Иккинчи системанинг иккинчи тенгсизлиги барча $x \leq 3$ да ўрилиши, шунинг учун бу система ечими ҳам биринчи тенгсизлик билан аниқланади. Шундай қилиб, ҳар иккала система ечимлари бирлашмаси (яъни йигиндиси) сонлар тўғри чизигини ташкил қиласди.

9-мисол. $\sqrt{x+y} \geq x$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. \sqrt{V} тенг кучлилик алмаштиришидан фойдаланиб, берилган тенгсизликтан унга тенг кучли бўлган тенгсизликлар системаси бирлашмасига ўтамиз ва у бирлашмани ёчамиз:

$$\sqrt{x+y} \geq x \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 0, \\ x+y \geq 0 \end{cases} \text{ ёки } \begin{cases} x \geq 0, \\ x+y \geq x^2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

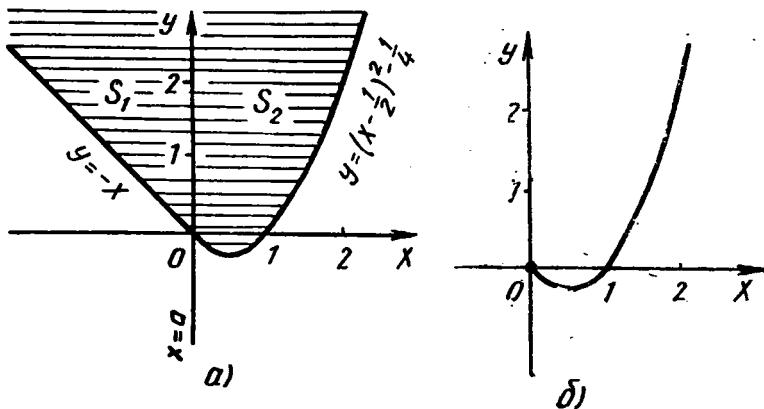
$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq -x \end{cases} (S_1) \text{ ёки } \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq \left(x - \frac{1}{2}\right)^2 - \frac{1}{4} \end{cases} (S_2).$$

Изланётган ечим 63 а-расмда тасвирланган.

$$\sqrt{x+y} = x \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y = \left(x - \left(\frac{1}{2}\right)^2\right) - \frac{1}{4} \end{cases} \text{ бўлгани учун унинг}$$

графиги 63 б-расмдаги ординаталар ўқи билан чегаралangan парабола тармоғидан иборат бўлади.

10-мисол. $\sqrt{x+y} \geq |x|$ тенгсизлик ечимлари мажмуини координаталар текислигига тасвирланг.

63- раçм.

Е чи ш. Тенгсизликкниң чап қисми $x + y \geq 0 \Leftrightarrow y \geq -x$ да аниқланган, ўнг қисми эса x нинг ҳар қандай қийматида номанфий, яғни $|x| \geq 0$. Демак, тенгсизлик $y = -x$ түгри чизиқ билан чегараланган юқоридаги ёпік ярим текислик нұқталари мажмусаидә аниқланган, шунинг учун тенгсизликкниң ечимлари мажмусини шу соҳадан қидирамиз.

Бу ерда юқоридаги мулоқазалардан сүнг V тенг кучлилик алмаштиришидаги икки ҳолни күришга ҳожат қолмайды, балки фақат иккінчи ҳолатдан фойдаланиб шакл алмаштирамиз:

$$\begin{aligned} \sqrt{x+y} \geq |x| &\Leftrightarrow \begin{cases} |x| \geq 0, \\ x+y \geq |x|^2 \end{cases} \Leftrightarrow y \geq x^2 - x \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow y \geq \left(x - \frac{1}{2}\right)^2 - \frac{1}{4}. \end{aligned}$$

Эслатма. Берилған тенгсизликкниң моһияти жиһатидан ҳар иккала қисми номанфий, шунинг учун икканаңын квадратта ошириш етарлы зән.

Демак, $\sqrt{x+y} \geq |x|$ тенгсизликкниң ечимлари мажмусаи $y = (x - \frac{1}{2})^2 - \frac{1}{4}$ парабола ва уннан ички соҳаси нұқталари мажмусаидән иборат, буни күрсатишины ўзингизга ҳавола қиласыз.

Әнді қүйидеги күриништеги тенгсизликларни мұхокама қиласыз:

$$VI. \sqrt[2n]{f} > \sqrt[2n]{g} \Leftrightarrow \begin{cases} g \geq 0, \\ f > g. \end{cases}$$

Эслатма. $\sqrt[2n]{f} > \sqrt[2n]{g}$ тенгсизлик аслида $\begin{cases} f \geq 0, \\ g \geq 0, \\ f > g \end{cases}$, тенгсизликлар

системасига тенг кучли; аммо тенгсизликнинг чап ва ўнг қисмлари мазнога эга бўлганда, системадан чап томондаги илдизнинг аниқланиш соҳасини кўрсатувчи тенгсизликни ташлаб юбориши натижасида ҳам ечим ўзгармайди. Шу сабабли VI тенг кучлилик схемасида $f \geq 0$ тенгсизлик иштирок этмаяпти.

$$\text{VII. } \sqrt[2n]{f} \geq \sqrt[2n]{g} \Leftrightarrow \begin{cases} g \geq 0, \\ f \geq g. \end{cases}$$

11- мисол. $\sqrt{x-y} \geq \sqrt{x+y}$ тенгсизлик ечимлари мажмумини сонлар текислигида тасвирланг.

Ечиш. VII тенг кучлилик схемасига кўра қўйидагига эга бўламиш:

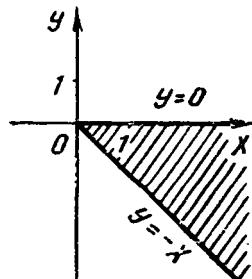
$$\begin{aligned} \sqrt{x-y} \geq \sqrt{x+y} &\Leftrightarrow \begin{cases} x+y \geq 0, \\ x-y \geq x+y \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -x, \\ y \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow -x \leq y \leq 0. \end{aligned}$$

Берилған тенгсизликнинг ечими, яъни графиги 64-расмда тасвирланган.

$$\begin{aligned} \sqrt{x-y} = \sqrt{x+y} &\Leftrightarrow \begin{cases} x-y \geq 0, \\ x-y = x+y \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y \leq x, \\ y = 0, \end{cases} \end{aligned}$$

ёки

$$\begin{aligned} \sqrt{x-y} = \sqrt{x+y} &\Leftrightarrow \begin{cases} x+y \geq 0, \\ x-y = x+y \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -x, \\ y = 0. \end{cases} \end{aligned}$$

64- расм.

Демак, $\sqrt{x-y} = \sqrt{x+y}$ тенгламанинг графиги абсциссалар ўқининг номанфий қисмидан иборат бўлади, яъни $\{x \in [0; +\infty), y = 0\}$.

12- мисол. $\sqrt{x+4} > \sqrt{2-\sqrt{3+x}}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Ушбу параграфдаги III ва IV тенг кучли алмаштиришлардан фойдаланиб, берилган тенгсизликнинг ечимлари мажмумини топамиш:

$$\sqrt{x+4} > \sqrt{2-\sqrt{x+3}} \Leftrightarrow \begin{cases} 2-\sqrt{3+x} \geq 0, \\ x+4 > 2-\sqrt{3+x} \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{3+x} \leq 2, \\ \sqrt{3+x} > -x - 2 \end{cases} \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} \begin{cases} -x - 2 \geq 0, \\ 3 + x > (-x - 2)^2 \end{cases} \\ \begin{cases} -x - 2 \leq 0, \\ 3 + x \geq 0 \end{cases} \end{array} \right. \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} \begin{cases} x \geq -3, \\ x \leq 1; \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq -2, \\ 3 + x > x^2 + 4x + 4; \end{cases} \\ \begin{cases} x \geq -2, \\ x \geq -3 \end{cases} \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} \begin{cases} 3 \leq x \leq 1, \\ x \leq -2, \\ x^2 + 3x + 1 < 0; \end{cases} \\ x \geq -2 \end{array} \right. \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} \begin{cases} -3 \leq x \leq 1, \\ x \leq -2, \\ \frac{-3 - \sqrt{5}}{2} < x < \frac{-3 + \sqrt{5}}{2}; \\ x \geq -2 \end{cases} \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} \begin{cases} -3 \leq x \leq 1, \\ \frac{-3 - \sqrt{5}}{2} < x \leq \\ x \geq -2 \end{cases} \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} \begin{cases} -3 \leq x \leq 1, \\ \frac{-3 - \sqrt{5}}{2} < x < +\infty \\ x \geq -2 \end{cases} \end{array} \right. \Leftrightarrow \frac{-3 - \sqrt{5}}{2} < x \leq 1.$$

Жағоб: $\left(\frac{-3 - \sqrt{5}}{2}; 1 \right]$.

$$\text{VIII. } \sqrt[2n]{f} < \sqrt[2n]{g} \Leftrightarrow \begin{cases} f \geq 0, \\ f < g \end{cases} \Leftrightarrow 0 \leq f < g.$$

Эслятма. Агар система таркибида иккита $f \leq p$ ва $f \leq g$ тенгсизлик бўлиб, шунингдек, ўзгарувчининг олиши мумкин бўлган қийматлари мажмuinинг исталғанида $p \leq g$ экани маълум бўлса, у ҳолда система таркибидаги $f \leq g$ тенгсизликни тушириб қолдириш мумкин.

Демак, агар $f \geq 0, g \geq 0$ ҳамда $f \leq g$ бўлса, у ҳолда $\sqrt[2n]{f} < \sqrt[2n]{g}$ тенгсизликка тенг кучли бўлган $\begin{cases} f \geq 0, \\ g \geq 0, \\ f < g \end{cases}$ тенгсизликлар системаси.

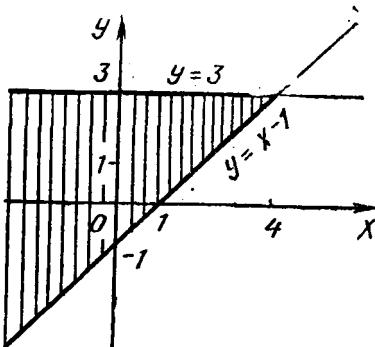
масидаги $g \geq 0$ тенгсизликни тушириб қолдириш мумкин, чунки бу тенгсизликнинг ечимлари мажмунини $f < g$ тенгсизликнинг ечимлари мажмӯи камрага олган бўлади. Шу сабабли VIII тенг кучлилик схемасига $g \geq 0$ тенгсизлик киритилмаган, яъни у ортиқадир.

$$\text{IX. } \sqrt[2n]{f} \leq \sqrt[2n]{g} \Leftrightarrow \begin{cases} f \geq 0, \\ f \leq g \end{cases} \Leftrightarrow 0 \leq f \leq g.$$

13-мисол. $\sqrt{y-x+1} \leq \sqrt{4-x}$ тенгсизликни ечинг.

Е чи ш. Берилган тенгсизликни IX тенг күчлилік схемасидан фойдаланиб ечамиз, яғни:

$$\begin{aligned}\sqrt{y-x+1} &\leq \sqrt{4-x} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} y-x+1 \geq 0, \\ y-x+1 \leq 4-x \end{cases} &\Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq x-1 \\ y \leq 3 \end{cases} &\Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow x-1 \leq y \leq 3. &\end{aligned}$$

65-расм.

Изланыёттан ечим 65-расмда күрсатылған.

14-мисол. $\sqrt{3x-10} < \sqrt{6-x}$ тенгсизликни ечинг.

Е чи ш. Тенгсизликни VIII тенг күчлилік схемасидан фойдаланиб ечамиз:

$$\begin{aligned}\sqrt{3x-10} &< \sqrt{6-x} \Leftrightarrow \begin{cases} 3x-10 \geq 0, \\ 3x-10 < 6-x \end{cases} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq \frac{10}{3}, \\ x < 4 \end{cases} &\Leftrightarrow \frac{10}{3} \leq x < 4.\end{aligned}$$

Жағоб: $\left[\frac{10}{3}; 4 \right).$

$\sqrt[n+1]{f} \geq \sqrt[n+1]{g}$, $n \in N$, күринишдеги тенгсизликтер қуйидаги тенг күчлилік алмаштиришлардан фойдаланиб ечилады:

$$X. \sqrt[n+1]{f} \geq \sqrt[n+1]{g} \Leftrightarrow f \geq g, n \in N.$$

$\sqrt[n+1]{f} \geq g$ күринишдеги тенгсизлик әса $f \geq g^{n+1}$, $n \in N$, тенгсизликка тенг күчли, яғни

$$XI. \sqrt[n+1]{f} \geq g \Leftrightarrow f \geq g^{n+1}, n \in N.$$

15-мисол. $\sqrt[3]{\frac{3}{x+1} + \frac{7}{x+2}} < \sqrt[3]{\frac{6}{x-1}}$ тенгсизликни ечинг.

Е чи ш. Берилган тенгсизлик қуйидеги тенгсизликка тенг күчли (X тенг күчлилік алмаштиришига қаранг):

$$\frac{3}{x+1} + \frac{7}{x+2} < \frac{6}{x-1}.$$

Буни умумий маҳражга келтиргандан сўнг, қўйидаги кўришида ёзамиш:

$$\frac{4x^2 - 15x - 25}{(x+1)(x+2)(x-1)} < 0,$$

яъни берилган тенгсизлик қўйидаги тенгсизликка тенг кучли бўлади:

$$\frac{(x+5/4)(x-5)}{(x+1)(x+2)(x-2)} < 0.$$

Бу тенгсизликни оралиқ усули ёрдамида ечиб, берилган тенгсизликнинг ечимлари мажмуасини топамиш, яъни

$$(-\infty; -2) \cup (-5/4; -1) \cup (1; 5).$$

Энди $f(x; y) \sqrt{g(x; y)} \geqslant 0$ кўринишдаги тенгсизликлар ечимларини топиш ҳақида гап юритамиш.

16- мисол. $(x-1)\sqrt{x^2-x-2} \geqslant 0$ тенгсизликни ечинг.

Е чи ш. Тенгсизлик $x^2-x-2 \geqslant 0$ да аниқланган. Шу сабабли:

$$\begin{cases} x^2 - x - 2 \geqslant 0, \\ x - 1 \geqslant 0. \end{cases}$$

Бундан:

$$\begin{aligned} \begin{cases} x^2 - x - 2 \geqslant 0, \\ x - 1 \geqslant 0 \end{cases} &\Leftrightarrow \begin{cases} (x+1)(x-2) \geqslant 0, \\ x \geqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 2 \\ x \leqslant -1; \\ x \geqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 2, \\ x \geqslant 1, \\ x \leqslant -1, \\ x \geqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 2 \\ \emptyset \end{cases} \Leftrightarrow x \geqslant 2. \end{aligned}$$

Юзаки қараганда мақсаддага эришгандай бўламиш, аммо юқоридаги натижа ечимнинг бир қисми холос, чунки тенгсизлик $x^2 - x - 2 = 0 \Leftrightarrow (x+1)(x-2) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x = -1 \\ x = 2 \end{cases}$

бўлганда ҳам ўринли бўлади. Шундай қилиб, ҳар иккала ечимни бирлаштириб, изланаётган ечимга келамиш:

$$\begin{cases} x \geqslant 2, \\ x = -1, \\ x = 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 2 \\ x = 1. \end{cases}$$

Жавоб: $\{-1\} \cup [2; +\infty)$.

Ёки берилган тенгсизликнинг ечимлари мажмуасини қўйидагича муҳокама қилиб ҳам топиш мумкин:

Берилган тенгсизликнинг йўл қўядиган қийматлари соҳаси $x^2 - x - 2 \geq 0$ тенгсизликни қаноатлантирувчи барча x лардан, яъни $x \leq -1$ ва $x \geq 2$ оралиқлардан иборатdir. $x_1 = -1$ ва $x_2 = 2$ сонлардан ҳар бирини берилган тенгсизликка қўйиб, бу сонлар унинг ечимлари эканини аниқлаймиз.

Йўл қўядиган қийматларнинг қолган қисмларида, яъни $x < -1$ ва $x > 2$ оралиқларнинг ҳар бирида $y = \sqrt{x^2 - x - 2}$ функция — мусабат; демак, бу оралиқлarda берилган тенгсизлик $x - 1 \geq 0$ тенгсизликка тенг кучли: $x - 1 \geq 0 \Leftrightarrow x \geq 1$. Бу ечим — тенгламанинг йўл қўядиган қийматлари мажмуасидан $x > 2$ оралиққа мос келишини назарга олиб, $x > 2$ ечим бўлиши келиб чиқади.

Тенгламанинг йўл қўядиган қийматлари қисмларидаги ечимларни бирлаштиrsак, берилган тенгсизликнинг барча ечимлари мажмуаси $x = -1$ нуқтадан ва $x \geq 2$ оралиқдан ташкил топади.

Юқоридаги муроҳазалардан қўйидаги холосага келамиз, яъни $f(x; y) \sqrt{g(x; y)} \geq 0$ кўринишдаги тенгсизликлар ечимлари мажмуаси қўйидаги тенг кучлилик алмаштиришлардан фойдаланиб топилади:

$$\text{XII. } f \sqrt{g} \geq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} g \geq 0, \\ f \geq 0; \\ g = 0. \end{cases}$$

$$\text{XIII. } f \sqrt{g} > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} g > 0, \\ f > 0. \end{cases}$$

$$\text{XIV. } f \sqrt{g} \leq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} g \geq 0, \\ f \leq 0; \\ g = 0. \end{cases}$$

$$\text{XV. } f \sqrt{g} < 0 \Leftrightarrow \begin{cases} g > 0, \\ f < 0. \end{cases}$$

Кўпинча иррационал тенгсизликларни ечишда қўйидаги тенг кучли алмаштиришлардан фойдаланиб, изланаетган ечимлар мажмуаси топилади.

$$\text{XVI. } \frac{\sqrt{f}}{g} > 1 \Leftrightarrow \begin{cases} g > 0, \\ f > g^2. \end{cases}$$

$$\text{XVII. } \frac{\sqrt{f}}{g} < 1 \Leftrightarrow \begin{cases} g < 0, \\ f \geq 0, \end{cases} \text{ ёки } \begin{cases} g > 0, \\ g \geq 0, \\ f < g^2. \end{cases}$$

$$17\text{-мисол. } \frac{x^2 - x^2}{\sqrt{4x+5}} > 1 \text{ тенгсизликни ёчинг.}$$

Е ч и ш. Берилган тенгсизликнинг маҳражи фақат мусбат қийматларни қабул қиласми учун уни аввал XVI тенг кучли алмаштиришдан фойдаланиб, $\begin{cases} 4x + 5 > 0, \\ \sqrt{4x+5} < 2 - x^2 \end{cases}$ (*) кўринишида, сўнгра II тенг кучли алмаштиришдан фойдаланиб, (*) га тенг кучли тенгсизликлар системасини ёзамиш ва ёчамиш:

$$\begin{aligned} (*) &\Leftrightarrow \begin{cases} x > -5/4, \\ 2 - x^2 > 0, \\ 4x + 5 < (2 - x^2)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > -5/4, \\ x^2 < 2, \\ 4x + 5 < 4 - 4x^2 + x^4 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x > -5/4, \\ -\sqrt{2} < x < \sqrt{2}, \\ 4x^4 - 4x^2 - 4x - 1 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{5}{4} < x < \sqrt{2}, \\ (x+1)^2(x-1-\sqrt{2})(x-1+\sqrt{2}) > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{5}{4} < x < \sqrt{2}, \\ x \neq -1 \\ x > +\sqrt{2} \\ x < 1 - \sqrt{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -\infty < x < -1 \\ -1 < x < 1 - \sqrt{2} \\ x < 1 + \sqrt{2} \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{5}{4} < x < -1, \\ -1 < x < 1 - \sqrt{2}. \end{cases} \end{aligned}$$

$$Изоҳ. x^4 - (4x^2 + 4x + 1) = (x^2)^2 - (2x + 1)^2 = (x^2 + 2x + 1)(x^2 - 2x - 1) = (x+1)^2(x-1-\sqrt{2})(x-1+\sqrt{2}).$$

Жавоб: $(-5/4; -1) \cup (-1; 1 - \sqrt{2})$.

$$18\text{-мисол. } \frac{\sqrt{24+2x-x^2}}{x} < 1 \text{ тенгсизликни ёчинг.}$$

Е ч и ш. XVII тенг кучлилик схемасидан фойдаланиб, берилган тенгсизликка тенг кучли системалар бирлашмасига ўтамиш ён уларни ёчамиш:

$$\frac{\sqrt{24+2x-x^2}}{x} < 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ 24 + 2x - x^2 \geq 0; \\ x > 0, \\ 24 + 2x - x^2 \geq 0, \\ 24 + 2x - x^2 < x^2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ x^2 - 2x - 24 \leq 0; \\ x > 0, \\ x^2 - 2x - 24 \leq 0, \\ x^2 - x - 12 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ (x+4)(x-6) \leq 0; \\ x > 0, \\ (x+4)(x-6) \leq 0, \\ (x-4)(x+3) > 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ -4 \leq x \leq 6; \\ x > 0, \\ -4 \leq x \leq 6; \\ x > 4 \\ x < -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -4 \leq x < 0; \\ 0 < x \leq 6, \\ x > 4; \\ 0 < x \leq 6, \\ x < -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -4 \leq x < 0 \\ 4 < x \leq 6, \\ \emptyset \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} -4 \leq x < 0 \\ 4 < x \leq 6. \end{cases}$$

Жавоб: $[-4; 0) \cup (4; 6]$.

19-мисол. Ушбу тенгсизликкни ечинг:

$$\frac{1 - \sqrt{1 - 8x^2}}{2x} < 1.$$

Ечиш. 1-усул. Иррационал ва бошда тенгсизликларни ечаётганда шу бобнинг 1-§ ида юритилган муроҳазалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. $y = \frac{1 - \sqrt{1 - 8x^2}}{2x} - 1$ функцияни кўриб чиқамиз. У ҳолда берилган мисолимиз y функцияни манфий қўйматлар қабул қиласиган x нинг қўйматларини топишга келиб қолади.

Бу функцияning аниқланиш соҳаси ёки дастлабки тенг сизликкниң йўл қўядиган қўйматлари $1 - 8x^2 \geq 0$ ва $x \neq 0$ яъни $-\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x < 0$ ва $0 < x \leq \frac{1}{2\sqrt{2}}$ шартларни қаноатлантирувчи x нинг қўйматларидан ташкил топади.

Энди y функцияни нолга айлантирувчи x нинг қўйматларини топамиз. Бунинг учун $\frac{1 - \sqrt{1 - 8x^2}}{2x} = 1$ тенгламани ечиб, $x = 1/3$ дан иборат ягона илдизни топамиз. Бу илдиз $y = \frac{1 - \sqrt{1 - 8x^2}}{2x} - 1$ функцияning аниқланиш соҳасини қўйидаги учта оралиққа бўлади:

$$-\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x < 0 \text{ (I)}, \quad 0 < x < \frac{1}{3} \text{ (II)}, \quad \frac{1}{3} < x \leq \frac{1}{2\sqrt{2}} \text{ (III)}.$$

(I) оралиқдан x нинг бирор, масалан, $x = -\frac{1}{2\sqrt{2}}$ қўйма-

тини олиб, $y \left|_{x = -\frac{1}{2\sqrt{2}}} = -\sqrt{2} - 1 < 0$ ни топамиз.

Бизнинг функциямиз бу оралиқда нолга айланмайды, у ҳолда шу оралиқдан олинган x нинг барча қийматларида фақат манфий қийматларни қабул қиласди.

Энди $x = \frac{1}{4}$ ни (II) оралиқдан олиб, бунда ҳам y манфий қийматларни қабул қилишини күрамиз.

(III) оралиқдан олинган $x = \frac{1}{2\sqrt{2}}$ учун $y \left|_{x = \frac{1}{2\sqrt{2}}} =$

$= \sqrt{2} - 1 > 0$ га эга бўламиз, яъни бу оралиқдан олинган x нинг барча қийматларида функция фақат мусбат қийматларни қабул қиласди.

Шундай қилиб, дастлабки тенгсизликнинг ечими $-\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x < 0$ ва $0 < x < 1/3$ оралиqlардан олинган x нинг барча қийматларидан иборат бўлади.

Жавоб: $\left[-\frac{1}{2\sqrt{2}}, 0 \right) \cup \left(0, \frac{1}{3} \right)$.

2-усул. XVII teng кучлилик схемасидан фойдаланиб ечамиз:

$$\begin{aligned} \frac{1 - \sqrt{1 - 8x^2}}{2x} < 1 &\Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ 1 - \sqrt{1 - 8x^2} \geq 0; \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ 1 - \sqrt{1 - 8x^2} \geq 0, \\ 1 - \sqrt{1 - 8x^2} < 2x \end{cases} \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ 1 - 8x^2 \geq 0, \\ 1 - 8x^2 \leq 1; \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ 1 - 8x^2 \geq 0, \\ 1 - 8x^2 \leq 1, \\ 1 - 2x \geq 0, \\ 1 - 8x^2 > (1 - 2x)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} 1 - 2x < 0, \\ 1 - 8x^2 \geq 0 \end{cases} \end{aligned}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ x^2 \leq \frac{1}{8}, \\ x^2 \geq 0; \\ x > 0, \\ x^2 \leq \frac{1}{8}, \\ x^2 \geq 0, \\ \left[\begin{array}{l} x \leq 1/2, \\ 1 - 8x^2 > 1 - 4x + 4x^2; \\ x > 1/2, \\ x^2 \leq \frac{1}{8} \end{array} \right] \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ -\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x \leq \frac{1}{2\sqrt{2}}, \\ x \neq 0; \\ x > 0, \\ -\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x \leq \frac{1}{2\sqrt{2}}, \\ x \neq 0, \\ \left[\begin{array}{l} x \leq 1/2, \\ 4x(x - 1/3) < 0; \\ x > 1/2, \\ -\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x \leq \frac{1}{2\sqrt{2}} \end{array} \right] \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x < 0, \\ 0 < x \leq \frac{1}{2\sqrt{2}}, \\ \left[\begin{array}{l} x \leq 1/2, \\ 0 < x < 1/3, \\ \varnothing \end{array} \right] \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x < 0, \\ 0 < x \leq \frac{1}{2\sqrt{2}} \\ 0 < x < 1/3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{1}{2\sqrt{2}} \leq x < 0, \\ 0 < x < 1/3. \end{cases}$$

Эслатма. Агар бундай тенг кучли алмаштиришларни то охири-
гача олиб бориш қўполроқ бўлса, у ҳолда дастлабки тенг кучли
алмаштиришдан сўнг, ҳар бир системани алоҳида-алоҳида ечиб олиш
ва натижаларни бирлаштириш ҳам мумкин.

20-мисол. $\frac{\sqrt{2-x} + 4x - 3}{x} \geq 2$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $2 - x \geq 0$ ва $x \neq 0$ шартлардан берилган тенг-
сизликнинг йўл қўядиган қийматлари соҳасини топамиз:

$$\begin{cases} 2 - x \geq 0, \\ x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 2, \\ x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0 \\ 0 < x \leq 2. \end{cases}$$

$x < 0$ шартда берилган тенгсизлик $\sqrt{2-x} + 4x - 3 \leq 2x$

тенгсизликка, яъни $\sqrt{2-x} \leq 3 - 2x$ (*) га тенг кучли. x нинг исталган манфий қийматлари учун $\sqrt{2-x} > 1$ ўринли бўлганлигидан, даражанинг хоссаларига кўра

$$\sqrt{2-x} < (\sqrt{2-x})^2 = 2 - x.$$

Иккинчи томондан, исталган манфий x учун қуйидаги тенгсизлик ўринли:

$$2 - x < (2 - x) + (1 - x) = 3 - 2x.$$

Юқоридаги мулоҳазалардан, x нинг исталган манфий қийматлари учун (*) тенгсизликнинг ўринли эканлиги келиб чиқади; шунинг учун барча $x < 0$ — берилган тенгсизликнинг ечими бўлади.

$0 < x \leq 2$ оралиқдан олинган x нинг исталган қиймати учун берилган тенгсизлик

$$\sqrt{2-x} + 4x - 3 \geq 2x, \text{ яъни } \sqrt{2-x} \geq 3 - 2x \quad (**)$$

тенгсизликка тенг кучли.

$0 < x \leq 2$ оралиқни: $0 < x \leq 3/2$ ва $3/2 < x \leq 2$ оралиқларга бўламиш.

$0 < x \leq 3/2$ оралиқда (**) тенгсизликнинг ҳар иккала қисми номанфий; шунинг учун у $2 - x \geq (3 - 2x)^2$, яъни $4x^2 - 11x + 7 \leq 0$ тенгсизликка тенг кучли, қаралаётган сралиқда унинг ечими $1 \leq x \leq 3/2$ кесмадан иборат бўлади. Бу кесмадан олинган барча x лар берилган тенгсизликнинг ечими бўлади.

$3/2 < x \leq 2$ оралиқда (**) тенгсизликнинг чап қисми но-манфий, ўнг қисми эса манфий сон бўлади. Шунинг учун бу оралиқдан олинган барча сонлар (**) тенгсизликнинг ва шу билан бир қаторда берилган тенгсизликнинг ечимлари бўлади.

Шундай қилиб, берилган тенгсизликнинг ечимлари $-\infty < x < 0$ ва $1 \leq x \leq 2$ оралиқлардан олинган барча сонлар бўлади.

Берилган тенгсизликнинг ечимларини топишни юқоридаги мулоҳазаларга асосланиб, қуйидагича ёёсак ҳам бўлади:

$$\frac{\sqrt{2-x} + 4x - 3}{x} \geq 2 \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ \sqrt{2-x} + 4x - 3 \geq 2x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ \sqrt{2-x} + 4x - 3 \leq 2x \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ \sqrt{2-x} \geq 3 - 2x; \\ x < 0, \\ \sqrt{2-x} \leq 3 - 2x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ 3 - 2x < 0, \\ 2 - x \geq 0; \\ x > 0, \\ 3 - 2x \geq 0, \\ 2 - x \geq (3 - 2x)^2; \\ x < 0, \\ 3 - 2x \geq 0, \\ 2 - x \geq 0, \\ 2 - x \leq (3 - 2x)^2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ x > 3/2, \\ x \leq 2; \\ x > 0, \\ x \leq 3/2, \\ 4x^2 - 11x + 7 \leq 0 \\ x < 0, \\ x \leq 3/2, \\ x \leq 2, \\ 4x^2 - 11x + 7 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 3/2 < x \leq 2; \\ 0 < x \leq 3/2, \\ 1 \leq x \leq 7/4 \\ x < 0, \\ x \geq 7/4, \\ x \leq 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 3/2 < x \leq 2 \\ 1 \leq x \leq 3/2 \\ x < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0 \\ 1 \leq x \leq 2. \end{cases}$$

Берилган тенгсизликни белгилаш ёрдамида ҳам ечсак бўлади. $\sqrt{2-x} = t$ деб белгилаймиз, у ҳолда $t \geq 0$ ва $x = 2 - t^2$ бўлади. Берилган тенгсизликдаги ўзгарувчини t га алмаштириб, қуидаги системага эга бўламиз:

$$\begin{aligned} & \left\{ \begin{array}{l} t \geq 0, \\ \frac{t+4(2-t^2)-3}{2-t^2} \geq 2 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} t \geq 0, \\ \frac{t+8-4t^2-3-4+2t^2}{2-t^2} \geq 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} t \geq 0, \\ \frac{-2t^2+t+1}{2-t^2} \geq 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} t \geq 0, \\ \frac{2t^2-t-1}{t^2-2} \geq 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \end{aligned}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} t \geq 0, \\ \frac{2\left(t + \frac{1}{2}\right)(t-1)}{(t+\sqrt{2})(t-\sqrt{2})} \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} t \geq 0, \\ \frac{t-1}{t-\sqrt{2}} \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} t \geq 0, \\ \begin{cases} t > \sqrt{2} \\ t \leq 1 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} t \geq 0, \\ t > \sqrt{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} t > \sqrt{2} \\ 0 \leq t \leq 1 \end{cases}$$

Шундай қилиб, берилган тенгсизлик қўйидаги тенгсизликлар бирлашмасига тенг кучли:

$$\begin{cases} 0 \leq \sqrt{2-x} \leq 1 \\ \sqrt{2-x} > \sqrt{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 \leq 2-x \leq 1 \\ 2-x > 2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} -2 \leq -x \leq -1 \\ -x > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 1 \leq x \leq 2 \\ x < 0 \end{cases}$$

Демак, берилган тенгсизликнинг барча ечимлари мажмууси $(-\infty; 0) \cup [1; 2]$ дан иборат экан.

$\sqrt{f} + \sqrt{g} < q$ кўринишдаги тенгсизликларни ечиш анча мураккабdir. $\sqrt{f} \geq 0$, $\sqrt{g} \geq 0$ бўлганилигидан $f \geq 0$, $g \geq 0$ ва $\sqrt{g} < q$ (шуңга ўхшаш мос равишда $\sqrt{f} < q$) шартлар бажарилиши керак. Бу шартлар бажарилган мажмууда эса берилган тенгсизлик $f < (q - \sqrt{g})^2$ тенгсизликка (мос равишида $g < (q - \sqrt{f})^2$ тенгсизликка) тенг кучли бўлади. Бу кўринишдаги тенгсизликлар юқорида келтирилган тенгсизликларнинг бирор кўринишига келади.

Юқорида келтирилган тенг кучли алмаштириш схемалари маълум бўлмаган тақдирдагина, иррационал тенгсизлик ечимлари (дастлабки келтирилган мисолларнинг муҳокамаларига ўхшаш муҳокамалар юргизиб) топилади. Акс ҳолда тайёр келтирилган тенг кучли алмаштиришлардан фойдаланган ҳолда ечимлар мажмууси топилади.

21- мисол. $\sqrt{x+3} + \sqrt{x+15} < 6$ тенгсизликни ёчинг.

Ечиш. Берилган тенгсизлик аслида қўйидаги тенгсизликлар системасига тенг кучли:

$$\begin{cases} x+3 \geq 0, \\ x+15 \geq 0, \\ \sqrt{x+3} + \sqrt{x+15} < 6 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -3, \\ x \geq -15, \\ \sqrt{x+3} + \sqrt{x+15} < 6 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -3, \\ \sqrt{x+3} + \sqrt{x+15} < 6. \end{cases}$$

Бу система охирги тенгсизлигининг ҳар иккала қисми фақат номанфий қийматларни қабул қилгани сабабли иккала қисмини квадратга оширсак, тенг күчлилик бузилмайди, шу сабабли ҳосил бўлган системани ечамиш:

$$\begin{aligned} & \begin{cases} x \geq -3, \\ x + 3 + x + 15 + 2\sqrt{(x+3)(x+15)} < 36 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -3, \\ \sqrt{(x+3)(x+15)} < 9 - x \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -3, \\ (x+3)(x+15) < (9-x)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -3, \\ x^2 + 18x + 45 < 81 - 18x + x^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -3, \\ x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow -3 \leq x < 1. \end{aligned}$$

Эслатма. $x \geq -3$ шартда $9 - x > 0$ бўлгани учун яна квадратга оширсак ҳам тенг күчлилик бузилмаслигини назарга олиб, давом эттирилди.

Жавоб: $[-3; 1)$.

22- мисол. $\sqrt{x+3} + \sqrt{x+2} - \sqrt{2x+4} > 0$ тенгсизликни ечининг.

Ечиш. Берилган тенгсизликни аввало

$$\sqrt{x+3} + \sqrt{x+2} > \sqrt{2x+4} \quad (*)$$

кўринишида ёзиб оламиш. Бу тенгсизликнинг ҳар иккала қисми номанфий қийматларни қабул қиласди. Шунинг учун унинг иккала қисмини квадратга кўтириш учун яна $\sqrt{x+3} + \sqrt{x+2} > 0$ шартни назарга оламиш ва булардан қўйидагиларни ёзамиш:

$$\begin{aligned} (*) & \Leftrightarrow \begin{cases} 2x+4 \geq 0, \\ \sqrt{x+3} + \sqrt{x+2})^2 > (\sqrt{2x+4})^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ \sqrt{(x+3)(x+2)} > -0,5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ (x+3)(x+2) \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ x+3 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ x \geq -3 \end{cases} \Leftrightarrow x \geq -2. \end{aligned}$$

Жаоб: $[-2; +\infty)$.

23-мисол. Ушбу тенгсизликни ечинг:

$$\sqrt{x+2} - \sqrt{5x} > 4x - 2. \quad (1)$$

Ечиш. Тенгсизликнинг аниқланиш соҳасини топамиз:

$$\begin{cases} x+2 \geq 0, \\ 5x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow x \geq 0.$$

$x \geq 0$ шартда берилган тенгсизликнинг ўнг қисми фақат мусбат қийматларни қабул қиласди, шу сабабли тенгсизликнинг ўринли бўлиши учун унинг чап қисмидаги айирма фақат мусбат қийматларни қабул қилиши шарт. Шуни назарга олган ҳолда (1) тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини $\sqrt{x+2} + \sqrt{5x} > 0$ га кўпайтирамиз ва натижада $(\sqrt{x+2} + \sqrt{5x})(\sqrt{x+2} - \sqrt{5x}) > (4x - 2)(\sqrt{x+2} + \sqrt{5x}) \Leftrightarrow 2 - 4x > (4x - 2)(\sqrt{x+2} + \sqrt{5x}) \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow (4x - 2)(\sqrt{x+2} + \sqrt{5x} + 1) < 0$ (2) тенгсизликка эга бўламиз. $\sqrt{x+2} + \sqrt{5x} + 1 > 0$ бўлгани учун (2) тенгсизлик $4x - 2 < 0$, яъни $x < 1/2$ бўлганда бажарилади. Энди $\begin{cases} x \geq 0, \\ x < 1/2 \end{cases}$ тенгсизликлар системасини ечиш қолди, холос. Бундан: $[0; 1/2)$.

Эслатма. Айрим тенгсизликларни ечишда сунъий усуllibардан фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Энди белгилаш ёрдамида ечиладиган иррационал тенгсизликларни кўриб чиқамиз.

24-мисол. $\sqrt{x^2 - 3x + 5} > 7 + 3x - x^2$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Узгарувчининг йўл қўядиган қийматлари соҳасида бевосита берилган тенгсизлик иккала қисмини квадратга ошириш натижасида x га нисбатан тўртингчи даражали тенгсизлик келиб чиқади. Уни ечиш эса техник жиҳатдан анча мураккаб масаладир. Аммо ёрдамчи номаълумдан фойдаланиб, ечимни анча соддалаштириш мумкин. $y = x^2 - 3x$ белгилашни киритиб, y га нисбатан қўйидаги тенгсизликни ҳосил қиласмиш:

$$\sqrt{y+5} > 7 - y. \quad (*)$$

(*) тенгсизлик қўйидаги системалар бирлашмасига тенг кучли:

$$\begin{cases} 7 - y < 0, \\ y + 5 > 0; \end{cases} \quad (**)$$

$$\begin{cases} 7 - y \geq 0, \\ y + 5 > (7 - y)^2. \end{cases} \quad (***)$$

(**) системадан $y > 7$ ни топамиз. (***) системадаги $y + 5 > (7 - y)^2$, яъни $y^2 - 15y + 44 < 0$ тенгсизликнинг барча ечимлари $4 < y < 11$ оралиқдан иборат бўлади, демак, (***)
системанинг ечими: $4 < y \leq 7$.

Шундай қилиб, (*) тенгсизлик қўйидаги тенгсизликлар бирлашмасига тенг кучли:

$$\begin{cases} y > 7, \\ 4 < y \leq 7 \end{cases} \Leftrightarrow y > 4.$$

Энди номаълум x га қайтсак, қўйидагиларга эга бўлади:
миз:

$$x^2 - 3x + 4 > 0 \Leftrightarrow x^2 - 3x - 4 > 0 \Leftrightarrow (x+1)(x-4) > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x < -1, \\ x > 4. \end{cases}$$

Натижада, берилган тенгсизликнинг барча ечимлари қўйидаги икки $x < -1$ ва $x > 4$ оралиқдан иборат бўлади.

Берилган тенгсизликни қўйидагича ечсан ҳам бўлади:
 $\sqrt{x^2 - 3x + 5} = y$ деб белгилаймиз, у ҳолда $y \geq 0$ ва $x^2 - 3x = y^2 - 5$ бўлади. Берилган тенгсизликдаги номаълумни алмаштириш натижасида $y^2 + y - 12 > 0$ тенгсизликни ҳосил қиласиз, унинг ечими $y > 3$ ($y < -4$ — чет илдиз, чунки $y \geq 0$ шартга зид). Бундан

$$\sqrt{x^2 - 3x + 5} > 3 \Leftrightarrow x^2 - 3x + 5 > 9 \Leftrightarrow x^2 - 3x - 4 > 0$$

келиб чиқади, унинг ечими эса $\begin{cases} x > 4 \\ x < -1 \end{cases}$ бўлади.

Жавоб: $(-\infty; -1) \cup (4; +\infty)$.

25- мисол. $2\sqrt[3]{x^2 - 5} > 3$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $\sqrt[3]{x} = y$ белгилашни киритамиз, у ҳолда $x = y^3$ бўлади. Энди берилган тенгсизликни $2y^2 - 5y - 3 > 0$ кўринишда ёзамиш, уни ечиб, сўнгра $x = y^3$ эканини назарга олсан, изланётган ечимлар келиб чиқади, яъни:

$$2y^2 - 5y - 3 > 0 \Leftrightarrow 2(y + 1/2)(y - 3) > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y > 3 \\ y < -1/2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt[3]{x} > 3 \\ \sqrt[3]{x} < -1/2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 27 \\ x < -1/8. \end{cases}$$

Жавоб: $(-\infty; -1/8) \cup (27; +\infty)$.

26- мисол. $\frac{2}{x} - \frac{1}{2} > \sqrt{\frac{4}{x^2} - \frac{3}{4}}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $y = \frac{2}{x}$ белгилашни киритамиз. У ҳолда берилген тенгсизлик қўйидаги кўринишни олади:

$$y - \frac{1}{2} > \sqrt{y^2 - \frac{3}{4}}.$$

Бу тенгсизлик қўйидаги тенгсизликлар системасига тенг кучли:

$$\begin{cases} y - \frac{1}{2} > 0, \\ y^2 - \frac{3}{4} \geq 0, \\ \left(y - \frac{1}{2}\right)^2 > \left(\sqrt{y^2 - \frac{3}{4}}\right)^2. \end{cases}$$

Уни ечиб, $\frac{\sqrt{3}}{2} \leq y < 1$ ни топамиз. Энди x га қайтамиз:

$$\frac{\sqrt{3}}{2} \leq \frac{2}{x} < 1.$$

Бундан $2 < x \leq \frac{4\sqrt{3}}{3}$ ни топамиз.

Энди куб илдиз қатнашган тенгсизликларни кўриб чиқамиз.

27-мисол. $\sqrt[3]{x+1} + \sqrt[3]{x+2} < -\sqrt[3]{x+3}$ тенгсизликни ечининг.

Ечиш. $\sqrt[3]{f(x)} \pm \sqrt[3]{\Phi(x)} > \sqrt[3]{\Psi(x)}$ кўринишдаги тенгсизликнинг ҳар иккала қисмини кубга ошириш натижасида

$$f(x) \pm \Phi(x) + 3\sqrt[3]{f(x) \cdot \Phi(x)} (\sqrt[3]{f(x)} \pm \sqrt[3]{\Phi(x)}) > \Psi(x)$$

тенгсизлик ҳосил бўлади. Фақат иррационал тенгламаларни ечиш жараёнида $\sqrt[3]{f(x)} \pm \sqrt[3]{\Phi(x)}$ йиғиндини $\sqrt[3]{\Psi(x)}$ билан алмаштириш мумкин, аммо тенгсизликларни ечаётганда эса бундай алмаштириш мумкин эмас, чунки шартда $\sqrt[3]{f(x)} \pm \sqrt[3]{\Phi(x)}$ йиғинди $\sqrt[3]{\Psi(x)}$ дан катта бўлиши лозим. Лекин кўп марта тенгсизликни қайта-қайта кубга ошириш эса умумий ҳолда илдиз белгиси (яъни радикал) дан қутилишга олиб келмайди, чунки шакл алмаштириш жараёнида тенг кучлилик сақланмаслиги мумкин, шу сабабли илдиздан ҳеч қутила олмаймиз. Бундай тенгсизликларни ечиш учун оралиқлар усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун эса аввал ўзгарувчининг қандай қийматларидан тенгсизликнинг чап қисми ўнг қисмiga тенг

бўлишини аниқлаб олиш зарур, яъни $\sqrt[3]{f(x)} \pm \sqrt[3]{\varphi(x)} =$
 $= \sqrt[3]{\psi(x)}$ тенгламанинг илдизини топиш керак.

Юқоридаги мулоҳазаага кўра $\sqrt[3]{x+1} + \sqrt[3]{x+2} =$
 $= -\sqrt[3]{x+3}$ (*) тенгламанинг илдизини топамиз. Бунинг учун
(*) тенгламанинг ҳар иккала қисмини кубга кўтарамиз ва
ушбу бобнинг 1-§ да келтирилган формуладан фойдаланиб,
 $(\sqrt[3]{x+1} + \sqrt[3]{x+2})^3 = (-\sqrt[3]{x+3})^3 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow x+1+x+2-3\sqrt[3]{(x+1)(x+2)(x+3)} = -(x+3) \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \sqrt[3]{(x+1)(x+2)(x+3)} = x+2$ (**)

тенгламани ҳосил қиласмиз. Энди (**) тенгламанинг ҳар
иккала қисмини кубга кўтарсак, $(x+1)(x+2)(x+3) =$
 $= (x+2)^3$ келиб чиқади. Бундан эса тенглик фақат $x+2 =$
 $= 0$, яъни $x = -2$ бўлгандагина бажарилиши келиб чиқа-
ди. Шундай қилиб, $(-\infty; -2)$ оралиқдан олинган x нинг
барча қийматларида тенгсизликнинг чап қисми манфий, ўнг
қисми эса мусбат бўлади; демак, берилган тенгсизлик тўғри
сонли тенгсизликка айланади. Акс ҳолда эса тенгсизлик
ўринли бўлмайди.

Жавоб: $(-\infty; -2)$.

28- мисол. Ушбу тенгсизликни ечинг:

$$\sqrt[3]{x+1} - \sqrt[3]{x+3} < 1.$$

Ечиш. Агар тенгсизликнинг чап қисмига диққат билан
қарасак, x нинг исталган ҳақиқий қийматларида $x+1 <$
 $< x+3$, яъни $1 < 3$. Шунинг учун $\sqrt[3]{x+1} - \sqrt[3]{x+3} < 0$
бўлади, бундан берилган тенгсизлик барча $x \in R$ да ҳам ҳар
доим ўринли эканлиги келиб чиқади.

Демак, ҳар бир мисолни ечиш учун ижодий ёндошиш
лозим экан.

Жавоб: $x \in R$.

29- мисол. Тенгсизликни ечинг:

$$\sqrt{2x+1} + \sqrt{3x-2} < \sqrt{4x-3} + \sqrt{5x-4}.$$

Ечиш. Тенгсизликнинг йўл қўядиган қийматлари соҳаси
ушбу системадан топилади:

$$\begin{cases} 2x-1 \geqslant 0, \\ 3x-2 \geqslant 0, \\ 4x-3 \geqslant 0, \\ 5x-4 \geqslant 0, \end{cases}$$

бундан $x \geqslant 4/5$.

Берилган тенгсизликни қўйидаги кўринишда ёзиб олами:

$$\sqrt{5x-4} - \sqrt{2x-1} > \sqrt{3x-2} - \sqrt{4x-3}. (*)$$

$5x-4 > 2x-1 \Leftrightarrow x > 1$ ва $3x-2 \geq 4x-3 \Leftrightarrow x \leq 1$
бўлганлигидан, тенгламанинг йўл қўядиган қийматлари соҳасини $\frac{4}{5} \leq x \leq 1$ кесмага ҳамда $x > 1$ оралиқقا бўлиш ва буларнинг ҳар бирида (*) тенгсизликни ечиш мақсадга мувофиқ.

$\frac{4}{5} \leq x \leq 1$ кесмада $\sqrt{5x-4} - \sqrt{2x-1} \leq 0$ ва $\sqrt{3x-2} - \sqrt{4x-3} \geq 0$ тенгсизликлар ўринли, шунинг учун $\frac{4}{5} \leq x \leq 1$ кесмада (*) тенгсизлик, шунингдек, берилган тенгсизлик ечимга эга эмас.

$x > 1$ оралиқда $\sqrt{5x-4} - \sqrt{2x-1} > 0$ ва $\sqrt{3x-2} - \sqrt{4x-3} < 0$ тенгсизликлар ўринли, шунинг учун $x > 1$ оралиқдан олинган x нинг исталган қийматлари (*) тенгсизликнинг, шунингдек, берилган тенгсизликнинг ечимлари бўлади.

Шундай қилиб, берилган тенгсизликнинг ечимлари соҳаси $x > 1$ бўлар экан.

Машқлар

Кўйидаги тенглама ва тенгсизликларни ечинг!:

1. $xy - 8y \leq 4x - 32.$
2. $xy \geq 2y - 6x + 12.$
3. $x^2 - 4y^2 \leq 0.$
4. $\frac{y}{x-y} \geq 1.$
5. $\frac{x+2y}{2x-y} \leq 1.$
6. $y \leq \sqrt{x-1} - 2.$
7. $\sqrt{y-1} \geq \sqrt{x^2-1}.$
8. $\sqrt{4x^2+4y^2-4} \geq 2y+1.$
9. $\sqrt{y+x^2+1} \geq \sqrt{x^2+2}.$
10. $\sqrt{8+2x-x^2} > 6-3x.$
11. $\sqrt{x^2-3x+2} > 2-x.$
12. $\sqrt{2x-x^2} < 5-x.$
13. $\sqrt{x^2-3x-10} \leq 8-5x.$
14. $\sqrt{2x-1} \leq x-2.$
15. $\sqrt{(x-6)(1-x)} < 3 + 2x.$
16. $(x^2-1)\sqrt{x^2-x-2} \geq 0.$
17. $(x-1)\sqrt{x^2-x-2} \leq 0.$
18. $\sqrt{x^2-1} > x.$
19. $\sqrt{3x-10} > \sqrt{6-x}.$
20. $\sqrt{(y-2)/(x-3)} > -1.$
21. $\sqrt{(x+1)(x-y)} \geq 1.$
22. $\sqrt{1+x} + \sqrt{1-x} > 1.$
23. $3\sqrt{x} > 1 + \sqrt{x+3}.$
24. $\sqrt{x+3} - \sqrt{x-1} > 2x-1.$

25. $\sqrt{3x^2 + 5x + 7} - \sqrt{3x^2 + 5x + 2} > 1.$
26. $\sqrt{4 - x^2} + \frac{|x|}{x} \geq 0.$
27. $\sqrt{4 - \sqrt{1-x}} - \sqrt{2-x} > 0.$
28. $\frac{\sqrt{x+20}}{x} - 1 < 0.$
29. $\sqrt{y|x|} > y.$
30. $\sqrt[3]{x-16} > \sqrt[3]{x+3} - 1.$
31. $\sqrt{(x^3+8)/x} > x-2.$
32. $x^2 - 2\sqrt{x^2 - 24} = 39.$
33. $(x+1)\sqrt{16x+17} = (x+1)(8x-23).$
34. $\sqrt{2x^2 + 8x + 1} - x = 3.$
35. $\sqrt[3]{76 + \sqrt{x}} + \sqrt[3]{76 - \sqrt{x}} = 8.$
36. $\sqrt{x-3} + 6 = 5\sqrt[4]{x-3}.$

V БОБ. ЎЗГАРУВЧИЛАРИ МОДУЛ БЕЛГИСИ ОСТИДА БУЛГАН ТЕНГСИЗЛИКЛАРНИ ГРАФИК УСУЛДА ЕЧИШ

Ушбу бобда биз ўзгарувчилари модул белгиси остида бўлган турли тенгсизликлар ечимларини топиш ҳақида гап юритамиз. Ана шу мақсадда маълум шартлар бўйича уларни параграфларга бўлдик.

Бир ўзгарувчили тенгсизликларнинг ечимлари мажмусини асосан аналитик усулда, икки ўзгарувчиларни кини эса график усулда кўрсатиш мақсадга мувофиқдир, шу билан бир қаторда айрим тенгсизлик ечимлари мажмусини чизмалар сонини кўпайтирмаслик мақсадида сўзлар орқали тавсифладик ёки чизмасини чизиши ўқувчига вазифа сифатида бердик.

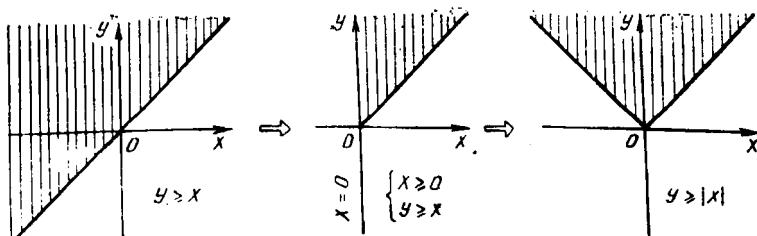
1-§. $y \geq f(|x|)$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш

$y = f(|x|)$ Функция жуфт функция бўлгани учун унинг графиги ординаталар (яъни Oy) ўқига нисбатан симметрик бўлади. Аслини олганда $|x| = |-x|$ бўлиб, $f(|-x|) = f(x)$, яъни $y = f(|x|) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y = f(x) \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x \leq 0, \\ y = f(-x) \end{cases}$ бўлади. Шунинг учун $y = f(|x|)$ функция графигини ясаш учун аввало унинг $x \geq 0$ қисми чизилади, сўнгра уни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, чап қисми ҳосил қилинади.

Умумий ҳолда $y \geqslant f(|x|) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 0, \\ y \geqslant f(x) \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x \leqslant 0, \\ y \geqslant f(-x) \end{cases}$ бўлади.

1- мисол. $y \geqslant |x|$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Биламизки, $y \geqslant x$ тенгсизликни $y = x$ тўғри чизиқ (яъни I ва III координата бурчаклари биссектрисалари) ва ундан юқоридаги ярим текислик нуқталари мажмуаси қаноатлантиради, 1-қадамда шу графикнинг абсциссалар ўқидан пастда қолган қисмини «ўчирамиз», яъни ординаталар ўқи ($x=0$) ва ундан ўнг томондаги қисмини қолдирамиз; 2-қадамда ординаталар ўқидан ўнгда ҳосил бўлган нуқталар мажмуасини ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантирамиз ва натижада $y \geqslant |x|$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси (яъни графиги) га эга бўламиз (66-расм).

66- расм.

Шундай қилиб, изланаётган мажмуа I ва II координата бурчаклари биссектрисалари (яъни $y = |x|$ тенглама графиги) ва ундан юқорида қолган текислик нуқталари мажмуасидан иборат бўлади.

Ёки қуйидагича муҳокама қилсак ҳам бўлади: $x \geqslant 0$ да берилган тенгсизлик $y \geqslant x$ кўринишни олади. Бу ҳолда $y \geqslant x$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуасининг ординаталар ўқидан ўнг қисми (яъни $\begin{cases} x \geqslant 0, \\ y \geqslant x \end{cases}$ система ечимлари мажмуаси) қолдирилади, сўнгра уни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантирилса, берилган тенгсизликнинг $x \leqslant 0$ бўлгандаги (яъни $\begin{cases} x \leqslant 0, \\ y \geqslant -x \end{cases}$ системасининг) ечимлари мажмуаси ҳосил бўлади, ҳосил бўлган графиклар бирлашмаси — изланаётган ечим (графиги) бўлади.

2-мисол. $y \geq \frac{1}{|x|}$ тенгсизлик ечимлари мажмуаси ни топинг.

Е чи ш. Тенгсизлик, агар $x > 0$ бўлса, $y \geq \frac{1}{x}$ ва агар $x < 0$ бўлса, $y \geq -\frac{1}{x}$ кўринишни олади.

Биз биламизки, I чоракдаги гипербола тармоғи ва ундан юқорида жойлашган текислик нуқталари

мажмуаси $y \geq \frac{1}{x}$ тенгсизликни қаноатлантиради. Ҳосил бўлган текислик нуқталари мажмуасини ординаталар ўқига нис.

батан симметрик акслантирасак, $\begin{cases} x < 0, \\ y \geq -\frac{1}{x} \end{cases}$ системанинг ечим-

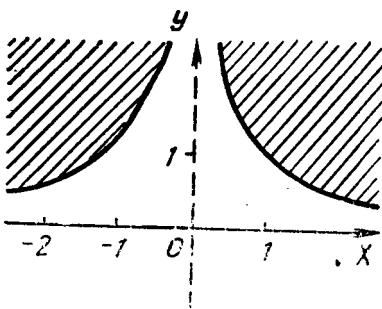
лари мажмуаси (ординаталар ўқининг чап қисмida) ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, изланаётган мажмуа — I ва II чоракдаги гипербола тармоқларидан ва улардан юқорида жойлашган текислик нуқталари мажмуасидан иборатdir (67-расм).

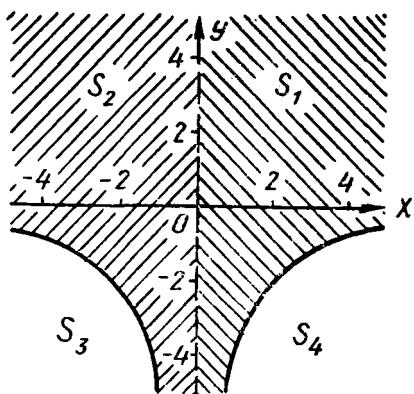
$$y \leq \frac{1}{|x|} \text{ тенгсизлик} \left(\text{яъни } y \leq \frac{1}{|x|} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y \leq \frac{1}{x} \end{cases} \text{ ёки} \begin{cases} x < 0, \\ y \leq -\frac{1}{x} \end{cases} \right)$$

ни I ва II чоракдаги гипербола тармоқлари ва улардан қўйида қолган текислик нуқталари мажмуаси қаноатлантиради (ечимлар ординаталар ўқи, яъни $x=0$ тўғри чизиқ нуқталари кирмайди, шунинг учун уни чизмада пункттир чизиқ билан кўрсатилади, чунки ординаталар ўқи нуқталари тенгсизликнинг ечимлари соҳасига кирмайди).

Умумий ҳолда $y \geq f(-|x|)$ кўринишдаги тенгсизлик ечимлари мажмуасини координата текислигида кўрсатиш учун аввал $x \leq 0$ ярим текисликда жойлашган қисми (яъни $\begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq f(x) \end{cases}$) нинг графиги олинади, сўнрга уни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантирилади (бунда $\begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq f(-x) \end{cases}$ система ечимлари мажмуаси ҳосил бўлади) ва ҳосил бўлган графиклар бирлаштирилади.

67-расм.

68- расм.

3- мисол. $y \geq -\frac{1}{|x|}$ тенгсизликни ечинг.

Е чи ш.

$$y \geq -\frac{1}{|x|} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y \geq -\frac{1}{x}; \end{cases} (S_1)$$

$$y \geq -\frac{1}{|x|} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ y \geq \frac{1}{x}; \end{cases} (S_2)$$

(68- расм).

$$y \leq -\frac{1}{|x|} \text{ тенгсизлик}$$

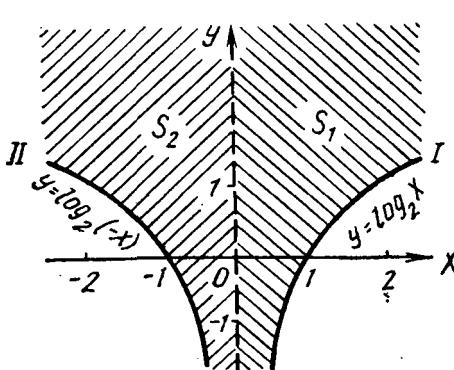
$$(яъни \quad y \leq -\frac{1}{|x|} \Leftrightarrow$$

$\Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ y \leq \frac{1}{x}; \end{cases} (S_3)$ ёки $\begin{cases} x > 0, \\ y \leq -\frac{1}{x}; \end{cases} (S_4)$ ни қаноатлантирувчи

текислик нүкталари мажмуаси — III ва IV чоракдаги гипербола тармоғи ва улардан пастда қолган текислик нүкталари (68- расмдаги S_3 ва S_4 соҳалар) мажмуасидан иборатдир.

4- мисол. $y \geq \log_2 |x|$ тенгсизликни ечинг.

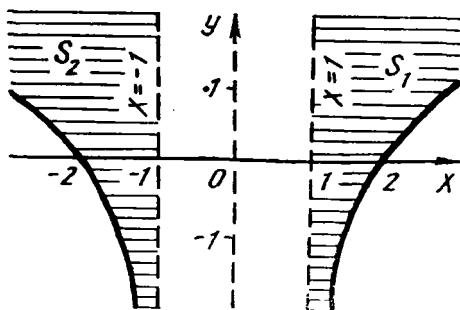
Е чи ш. Тенгсизлик $x \neq 0$ да аниқланган. Аввал биз $y = \log_2 |x|$ функция (тенглама) графигини ясашни қўйида келтириамиз:

69- расм.

a) $x > 0$ учун $y = \log_2 x$ функциянинг графигини ясаймиз, бу $\begin{cases} x > 0, \\ y = \log_2 x \end{cases}$ (I) аралаш системанинг графигидир.

б) $x < 0$ учун эса чизилган график (I) ни ординаталар ўқига нисбатан симметрик қилиб ясаймиз, бунда $\begin{cases} x < 0, \\ y = \log_2 (-x) \end{cases}$ аралаш системанинг графиги

70- расм.

Хосил бўлади (ординаталар ўқининг чап қисмидаги). Хосил бўлган графиклар бирлашмаси $y = \log_2|x|$ функция графигидир. Хосил бўлган графиклар орасидаги текислик нуқталари мажмууси берилган тенгсизлик (яъни $y \geq \log_2|x| \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y \geq \log_2 x \end{cases}$ (S_1) ёки $\begin{cases} x < 0, \\ y \geq \log_2(-x) \end{cases}$ (S_2) да аниқланган ёнимлари мажмуусидир, унга ordinatalar ўқи нуқталари кирмайди (69- расм). $y = \log_2|x|$ функция графиги (69- расмдаги I ва II эгри чизиқлар) ва ундан қўйида қолган текислик нуқталари мажмууси $y \leq \log_2|x|$ тенгсизлик графикидир.

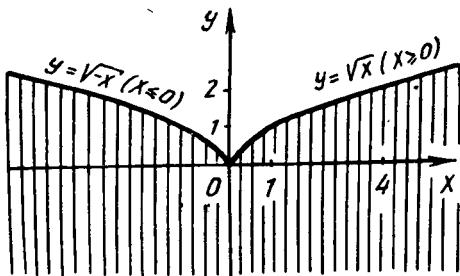
5- мисол. $y \geq \log_2(|x| - 1)$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Берилган тенгсизлик $|x| - 1 > 0 \Leftrightarrow |x| > 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x > 1 \\ x < -1 \end{cases}$. Шунинг учун

$$y \geq \log_2(|x| - 1) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x > 1, \\ y \geq \log_2(x - 1) \end{cases} & (S_1) \\ \begin{cases} x < -1, \\ y \geq \log_2(-x - 1) \end{cases} & (S_2) \end{cases}$$

бўлади.

$y \geq \log_2|x|$ тенгсизликнинг $x > 0$ бўлгандаги (яъни $\begin{cases} x > 0, \\ y \geq \log_2 x \end{cases}$ системанинг) ёнимлари мажмуусини (69- расмдаги S_1 соҳа) абсциссалар ўқи бўйича 1 бирлик ўнгга параллел кўчириш натижасида $\begin{cases} x > 1, \\ y \geq \log_2(x - 1) \end{cases}$ (S_1) системанинг, $x < 0$ бўлгандаги (яъни $\begin{cases} x < 0, \\ y \geq \log_2(-x) \end{cases}$ системанинг) ёнимлари мажмуусини (69- расмдаги S_2 соҳа) эса абсциссалар ўқи бўйича

71- расм.

(—1) бирлик чапга параллель кўчириш натижасида
 $x < -1$,
 $y \geq \log_2(-x-1)$ (S_2)
 системанинг ечимлари мажмуси ҳосил бўлади. Ҳосил бўлган графиклар бирлашмаси — изланадиган график (70-расм).

6- мисол.

$y \leq \sqrt{|x|}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $y \leq \sqrt{|x|} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y \leq \sqrt{x} \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq \sqrt{-x}. \end{cases}$

Изланадиган мажмua 71-расмда кўрсатилган.

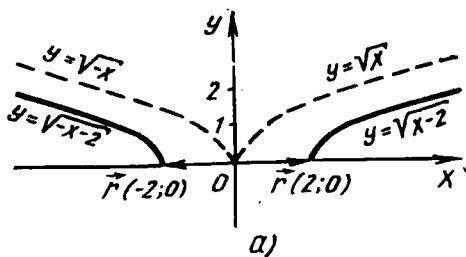
7- мисол. $y \geq \sqrt{|x|-2}$ тенгсизлик ечимлари мажмусини топинг.

Ечиш. Тенгсизликнинг ўнг қисми $|x| - 2 \geq 0 \Leftrightarrow$

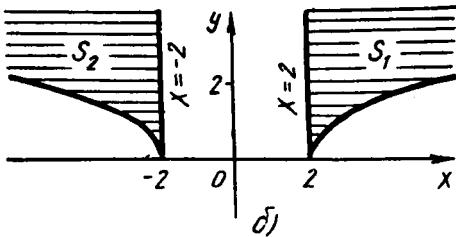
$$\Leftrightarrow |x| \geq 2 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2 \\ x \leq -2 \end{cases}$$

да аниқланган, яъни $X \in (-\infty; -2] \cup [2; +\infty)$. Шунинг учун изланадиган ечимни $x = -2$ ва $x = 2$ тўғри чизиқлар билан чегаралangan очиқ полоса нуқталаридан бошқа текислик қисмларидан қидирамиз.

$y = \sqrt{|x|-2}$ функция графиги $y = \sqrt{x}$ функция графигини абсциссалар ўчи бўйича ўнг томонга 2 бирлик (яъни $\vec{r}(2, 0)$)

a)

72- расм.

вектор қадар), сўнгра $y = \sqrt{|x| - 2}$ функция графигини абсциссалар ўқи бўйича (-2) бирлик (яъни $\vec{r}(-2, 0)$ вектор қадар) параллел кўчириш натижасида ҳосил бўлади ($72-a$ расм).

Еки қўйидагида мухокама қилсан ҳам бўлади:

$$y = \sqrt{|x| - 2} = \begin{cases} \sqrt{x - 2}, & 2 \leq x < \infty \text{ бўлса,} \\ \sqrt{-x - 2}, & -\infty < x \leq -2 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

Бу икки формула билан берилган функцияниң графигини чизиш учун аввал $x \geq 2$ бўлганда $y = \sqrt{x - 2}$, яъни $\begin{cases} x \geq 2, \\ y = \sqrt{x - 2} \end{cases}$ аралаш система графигини, сўнгра $x \leq -2$

бўлганда $y = \sqrt{-x - 2}$, яъни $\begin{cases} x \leq -2, \\ y = \sqrt{-x - 2} \end{cases}$ аралаш система графигини, ва ниҳоят, ҳосил бўлган графиклар бирлашмаси $y = \sqrt{|x| - 2}$ функция графигини беради.

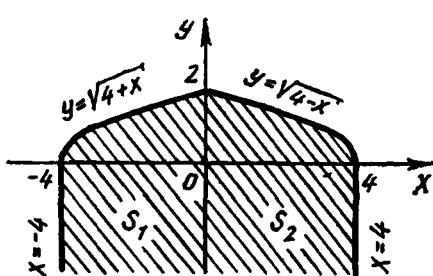
$$y \geq \sqrt{|x| - 2} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2, \\ y \geq \sqrt{x - 2}; \quad (S_1) \end{cases} \quad (72-b \text{ расм}).$$

$$\begin{cases} x \leq -2, \\ y \geq \sqrt{-x - 2} \quad (S_2) \end{cases}$$

8-мисол. $y \leq \sqrt{4 - |x|}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Тенгсизлик $4 - |x| \geq 0 \Leftrightarrow |x| \leq 4 \Leftrightarrow -4 \leq x \leq 4 \Leftrightarrow \begin{cases} -4 \leq x \leq 0, \\ 0 \leq x \leq 4 \end{cases}$ да аниқланган, яъни $X \in [-4; 4]$.

$y = \sqrt{x}$ функция графигининг $0 \leq x \leq 4$ оралиқдаги қисмини абсциссалар ўқи бўйича чап томонга (-4) бирлик (яъни $\vec{r}(-4; 0)$ вектор қадар) параллел кўчириш натижасида $\begin{cases} -4 \leq x \leq 0, \\ y = \sqrt{4 + x} \end{cases}$, аралаш система графиги, сўнгра ҳосил бўлган графикни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $\begin{cases} 0 \leq x \leq 4, \\ y = \sqrt{4 - x} \end{cases}$, аралаш система графигини (яъни бу аралаш система графигини $y = \sqrt{-x}$ функция графигининг $-4 \leq x \leq 0$ оралиқдаги қисмини абсциссалар ўқи бўйича 4 бирлик ўнг томонга, яъни $\vec{r}(4, 0)$ вектор қадар параллел кўчириш натижасида ҳам) ҳосил қиласиз, ҳосил бўлган графиклар бирлашмаси эса $y = \sqrt{4 - |x|}$ функция

73- расм.

графиги бўлади (графикни чизишни ўзингизга ҳавола қилалими).

$$\begin{aligned} y &\leq \sqrt{4-|x|} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} -4 \leq x \leq 0, \\ y \leq \sqrt{4+x} \end{cases} (S_1) \\ &\text{ёки} \begin{cases} 0 \leq x \leq 4, \\ y \leq \sqrt{4-x} \end{cases} (S_2) \end{aligned}$$

Изланадиган текислик нуқталари мажмуаси

73- расмда кўрсатилган.

9- мисол. $y \geq x^2 - 4 \cdot |x| + 3$ тенгсизликни ечинг.

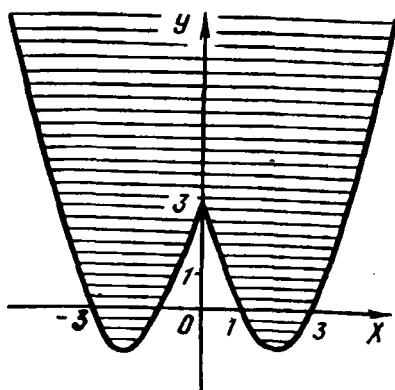
Ечиш. $x^2 = |-x|^2 = |x|^2$ бўлгани учун $y = x^2 - 4|x| + 3$ жуфт функциядир. Шунинг учун $x \geq 0$ да $y = x^2 - 4x + 3$ функцияning графигини ясаймиз. $a = 1 > 0$ бўлгани учун парабола тармоқлари юқорига йўналган. График ординаталар ўқини $(0; 3)$ нуқтада, абсциссалар ўқини эса $(1; 0)$ ва $(3; 0)$ нуқталарда кесади. $y = x^2 - 4x + 3 = (x - 2)^2 - 1$ эканини назарга олсак, парабола уни $(2; -1)$ нуқтада бўлиши келиб чиқади. Шу маълумотлардан фойдаланиб, $x \geq 0$ ҳол учун график чизилади; ҳосил бўлган графикни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $x \leq 0$ ҳол учун график ҳосил қилинади, ҳосил бўлган графиклар бирлашмаси $y = x^2 - 4|x| + 3$ функция графиги бўлади (74-расмдаги чегара нуқталари мажмуаси).

$$y = x^2 - 4|x| + 3$$

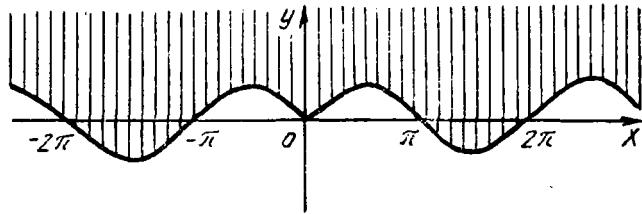
функция графиги ва ундан юқоридаги текислик қисми нуқталари мажмуаси изланадиган ечимdir (74-расм).

10- мисол. $y \geq \sin|x|$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $x \geq 0$ учун $y = \sin x$ функция графигини ясаймиз, $x \leq 0$ учун эса ясалган графикни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, графикни ҳосил қиласиз, натижада

74- расм.

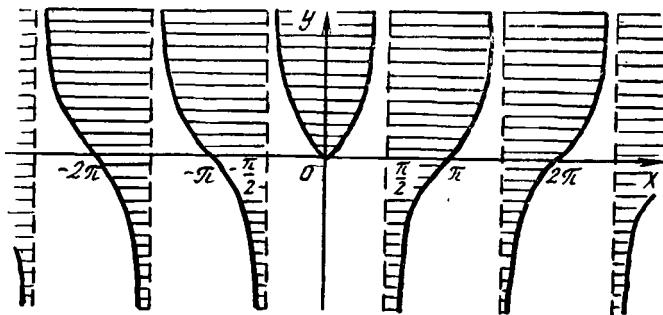
75- расм.

$y = \sin|x|$ функция графиги ҳосил бўлади (75-расмдаги чегара нуқталари мажмуаси).

$y = \sin|x|$ функция графиги ва ундан юқоридаги текислик нуқталари мажмуаси изланайтган ечимдир (75- расм).

11- мисол. $y \geq \operatorname{tg}|x|$ тенгсизлик өчимларини кўрсатинг.
Ечиш.

$$y \geq \operatorname{tg}|x| \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq \operatorname{tg}x \end{cases} \quad (1) \text{ ёки } \begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq -\operatorname{tg}x. \end{cases} \quad (2)$$

76- расм.

76-расмда изланайтган мажмуа тасвирланган (ординаталар ўқининг ўнг қисмидаги штрихлаб кўрсатилган текислик нуқталари мажмуаси (1) системанинг, чап қисмидагиси эса (2) системанинг ечимлари мажмуасидир).

2- §. $f(|x|) \geq g(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни ечиш

Одатда ўзгарувчиси модул белгиси остида бўлган тенгсизликларни ечишда тенгсизликнинг йўл қўядиган қийматлари соҳасини модул остидаги ифоданинг ишораси сақланадиган мажмуаларга бўлиш лозим. Бу мажмуаларда тенгсизлик-

ни ечиб ва ҳосил бўлган ечимларни бирлаштириб, берилган тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси топилади.

$$\text{I. } f(|x|) = g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) = g(x); \\ x \leq 0, \\ f(-x) = g(x). \end{cases}$$

$$\text{II. } f(|x|) > g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) > g(x); \\ x \leq 0, \\ f(-x) > g(x). \end{cases}$$

$$\text{III. } f(|x|) \geq g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) \geq g(x) \\ x \leq 0, \\ f(-x) \geq g(x). \end{cases}$$

$$\text{IV. } f(|x|) < g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) < g(x); \\ x \leq 0, \\ f(-x) < g(x). \end{cases}$$

$$\text{V. } f(|x|) \leq g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) \leq g(x); \\ x \leq 0, \\ f(-x) \leq g(x). \end{cases}$$

1-мисол. $x^2 - |x| - 2 \geq 0$ тенгсизликни ечинг.
Ечиш.

$$x^2 - |x| - 2 \geq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x^2 - x - 2 \geq 0; \\ x \leq 0, \\ x^2 + x - 2 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ (x+1)(x-2) \geq 0; \\ x \leq 0, \\ (x-1)(x+2) \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x \geq 2; \\ x \leq -1; \\ x \leq 0, \\ x \geq 1 \\ x \leq -2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x \leq -1; \\ x \leq 0, \\ x \geq 1; \\ x \leq -2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2 \\ \emptyset; \\ \emptyset; \\ x \leq -2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2 \\ x \leq -2 \end{cases}$$

Жавоб: $(-\infty; -2] \cup [2; \infty)$.

2-мисол. $x^2 - 5|x| + 6 < 0$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Берилган тенгсизлик қуидаги иккита тенгсизликлар системасига (бирлашмасига) тенг кучли:

$$\begin{cases} x \geq 0, \\ x^2 - 5x + 6 < 0, \end{cases} \quad (1) \quad \begin{cases} x \leq 0, \\ x^2 + 5x + 6 < 0. \end{cases} \quad (2)$$

$x^2 - 5x + 6 = (x - 2)(x - 3)$ бұлғанлыгидан $x^2 - 5x + 6 < 0$ тенгсизликнің барча ечимлари мажмуси $2 < x < 3$ интервал бўлади; (1) система ечими ҳам $2 < x < 3$, чунки бу интервал $x \geq 0$ шартнинг бир қисми холос.

$x^2 + 5x + 6 = (x + 2)(x + 3)$ тенгликдан $x^2 + 5x + 6 < 0$ тенгсизликнің $-3 < x < -2$ шартда бажарилиши келиб чиқади, бу оралиқ бир вақтда $x \leq 0$ шартнинг бир қисми бўлгани учун (2) тенгсизлик ечими ҳам бўлади.

(1) ва (2) система ечимларини бирлаштириб, берилган тенгсизликнің ечимлари мажмусини ҳосил қиласиз, яъни

$$x \in (-3; -2) \cup (2; 3).$$

$x^2 - 5|x| + 6 < 0$ тенгсизликни $|x| = t$ ($t \geq 0$) белгилашни киритиш ёрдамида ечсан ҳам бўлади (бунда $x^2 = |x|^2$ эканини назарга олиш зарур), демак, биз аввал

$$\begin{cases} t \geq 0, \\ t^2 - 5t + 6 < 0 \end{cases}$$

система ечими $2 < t < 3$ оралиқни топамиз, сўнгра $2 < |x| < 3$ тенгсизликни ечиб, берилган тенгсизлик ечимлари мажмусини топамиз, яъни:

$$2 < |x| < 3 \Leftrightarrow \begin{cases} 2 < x < 3, \\ x \geq 0; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2 < x < 3, \\ -3 < x < -2. \end{cases}$$

3-мисол. $|x| < -x^2 + x + 6$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Берилган тенгсизликни IV тенг кучли алмаштиришдан фойдаланиб, иккита тенгсизликлар системаси бирлашмаси кўринишида ёзамиш ва ҳосил бўлган системаларни ечамиш, яъни:

$$|x| < -x^2 + x + 6 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x < -x^2 + x + 6; \\ x \leq 0, \\ -x < -x^2 + x + 6 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{aligned}
 &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x^2 < 6; \\ x \leq 0, \\ x^2 - 2x - 6 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ |x| < \sqrt{6}; \\ x \leq 0, \\ (x - 1 - \sqrt{7})(x - 1 + \sqrt{7}) < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ -\sqrt{6} < x < \sqrt{6}; \\ x \leq 0, \\ 1 - \sqrt{7} < x < 1 + \sqrt{7} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 \leq x < \sqrt{6}, \\ 1 - \sqrt{7} < x \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow 1 - \sqrt{7} < x < \sqrt{6}.
 \end{aligned}$$

Жавоб: $(1 - \sqrt{7}; \sqrt{6})$.

3-§. $y \geq |f(x)|$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш

1. $y \geq |f(x)|$ кўринишдаги тенгсизликлар мухокамаси.
Соннинг модули таърифига кўра $y \geq |f(x)|$ тенгсизлик
 $\begin{cases} f(x) \geq 0, \text{ ёки } f(x) \leq 0, \\ y \geq f(x) \quad y \geq -f(x) \end{cases}$ бўлгандагина ўринли бўлади.

Демак, $y \geq |f(x)|$ кўринишдаги тенгсизликлар қўйидаги тенг кучлилик схемаси асосида ечилади, яъни:

$$y \geq |f(x)| \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geq 0, \\ y \geq f(x); \\ f(x) \leq 0, \\ y \geq -f(x). \end{cases}$$

Бу кўринишдаги тенгсизлик ечимлари мажмуси, яъни графиги абсциссалар ўқидан юқоридаги ёпиқ текисликда жойлашади, чунки у ярим текисликда жойлашган исталган нуқтанинг ординатаси номанфий.

График қўйидаги тартибда ясалади.

1-қадам. $y = f(x)$ функция графигини ясаймиз. Графикнинг абсциссалар ўқидан пастда жойлашган қисмини пунктир чизиқ билан кўрсатамиз.

2-қадам. $y = f(x)$ функция графигининг абсциссалар ўқидан пастда жойлашган, яъни пунктир билан кўрсатилган қисмини абсциссалар ўқига нисбатан юқоридаги ярим текисликка симметрик акслантириш натижасида ҳосил бўлган график $y = |f(x)|$ функция графиги бўлади.

3-қадам. $y = |f(x)|$ функция графиги ва ундан юқо-

рида жойлашган текислик нүқталари мажмуси $y \geq |f(x)|$ тенгсизлик ечимлари мажмуси (яъни графиги) бўлади.

2. $y \leq |f(x)|$ кўринишдаги тенгсизликларнинг муҳокамаси.

Бу кўринишдаги тенгсизликлар қўйидаги тенг кучлилик схемалари асосида ечилади:

$$y \leq |f(x)| \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geq 0, \\ y \leq f(x); \\ f(x) \leq 0, \\ y \leq -f(x). \end{cases}$$

Графикни ясаш худди юқорида келтирилган алгоритмга ўхшаш олиб борилади, фақат охирги қадам қўйидагича ўзгаради, яъни:

3-қадам. $y = |f(x)|$ функция графиги ва ундан пастда жойлашган текислик нүқталари мажмуси $y \leq |f(x)|$ тенгсизлик ечимлари мажмуси бўлади.

Агар фақат $y = |f(x)|$ функция графигини ясашга тўғри келса, у ҳолда қўйидаги тенг кучлилик схемасидан фойдаланилади:

$$y = |f(x)| \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geq 0, \\ y = f(x); \\ f(x) \leq 0, \\ y = -f(x). \end{cases}$$

$y = |f(x)|$ функция графигини икки усул билан ясаш мумкин. Биринчи усул юқорида қайд қилинган дастлабки икки қадамдан, иккинчи усул эса бевосита тенг кучлилик схемаси асосида ясашдан иборатdir (яъни $y = f(x)$ ва $y = -f(x)$ функциялар графикларининг абсциссалар ўқидан юқоридаги қисм нүқталари мажмусидир).

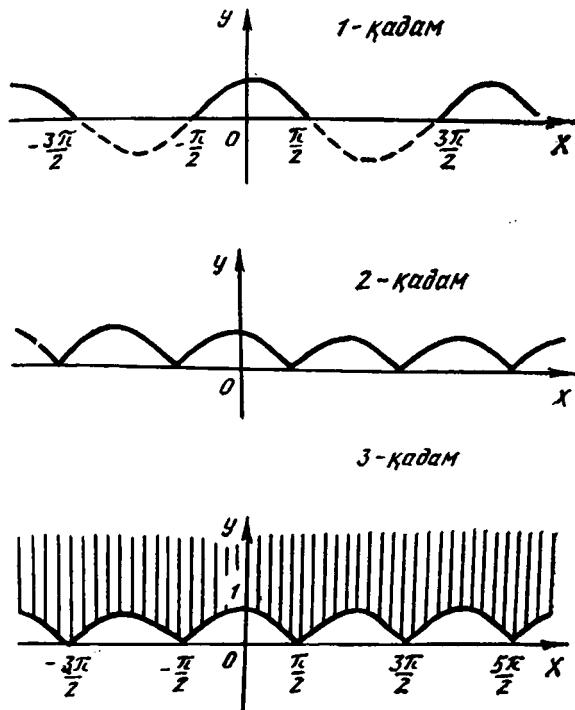
1-мисол. $y \geq |\cos x|$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. 1-қадам. $y = \cos x$ функция графигини ясаймиз ва графикнинг абсциссалар ўқидан пастда жойлашган қисмларини пункттир чизиқ билан кўрсатамиз.

2-қадам. $y = \cos x$ функция графигининг абсциссалар ўқидан пастда жойлашган қисмларини абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $y = |\cos x|$ функция графигини ҳосил қиласмиз.

3-қадам. $y = |\cos x|$ функция графиги ва ундан юқорида жойлашган текислик нүқталари мажмуси изланётган графикдир (77-расм).

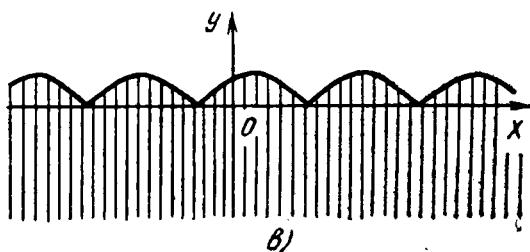
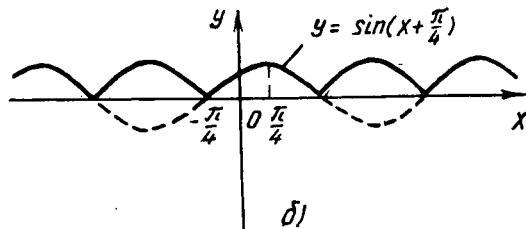
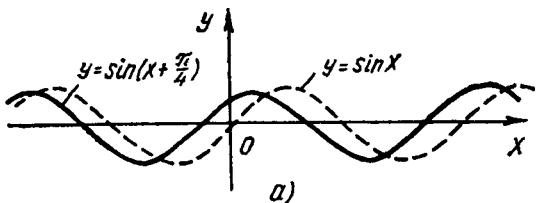
2-мисол. $y \leq \frac{|\sin x + \cos x|}{\sqrt{2}}$ тенгсизлик ечимлари мажмусини топинг.

77- расм.

Е ч и ш. $\frac{\sin x + \cos x}{\sqrt{2}} = \sin\left(x + \frac{\pi}{4}\right)$ эканини назарга олсак, у ҳолда берилган тенгсизлик $y \leq |\sin\left(x + \frac{\pi}{4}\right)|$ кўришига келиб қолади.

$y = \sin x$ функция графигини абсциссалар ўқи бўйича $\frac{\pi}{4}$ қадар чапга кўчирсак, $y = \sin\left(x + \frac{\pi}{4}\right)$ функцияянинг графиги ҳосил бўлади (78-а расм). $y = |\sin\left(x + \frac{\pi}{4}\right)|$ функция графигининг абсциссалар ўқидан пастда қолган қисми-абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантирсак, $y = |\sin\left(x + \frac{\pi}{4}\right)|$ функцияянинг графиги ҳосил бўлади (78-б расм). Иzlanaётган мажмуя 78-в расмда тасвирланган.

78- расм.

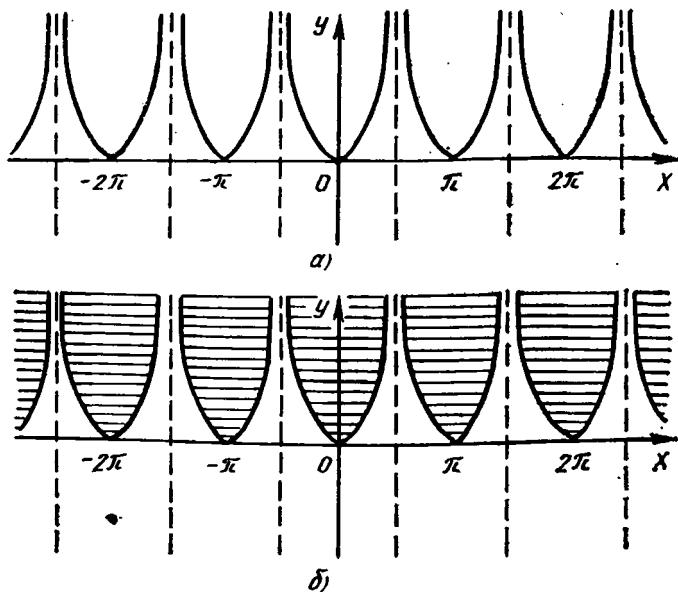
3- мисол. $y \geq |\operatorname{tg} x|$ тенгсизлик ечимлари мажмуасини топинг.

Ечиш.

$$y \geq |\operatorname{tg} x| \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} \operatorname{tg} x \geq 0, \\ y \geq \operatorname{tg} x; \end{cases} \\ \begin{cases} \operatorname{tg} x \leq 0, \\ y \geq -\operatorname{tg} x \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} \pi n \leq x < \frac{\pi}{2} + \pi n, \\ y \geq \operatorname{tg} x; \end{cases} \\ \begin{cases} -\frac{\pi}{2} + \pi n < x \leq \pi n, \\ y \geq -\operatorname{tg} x. \end{cases} \end{cases}$$

79-а расмда $y = |\operatorname{tg} x|$ функция графиги кўрсатилган. Шу функция графиги ва ундан юқорида қолган текислик нуқталари мажмуаси изланадётган мажмуадир (79-б расм).

4- мисол. $y \leq |2^x - 1|$ тенгсизлик ечимлари мажмуасини топинг.

79- расм.

Е чиш . 1-усул. Шу параграфдаги 2-пунктда келтирилгән тенг күчлилік схемасидан фойдаланиб, изланыётган ечимлар мажмусини топамыз:

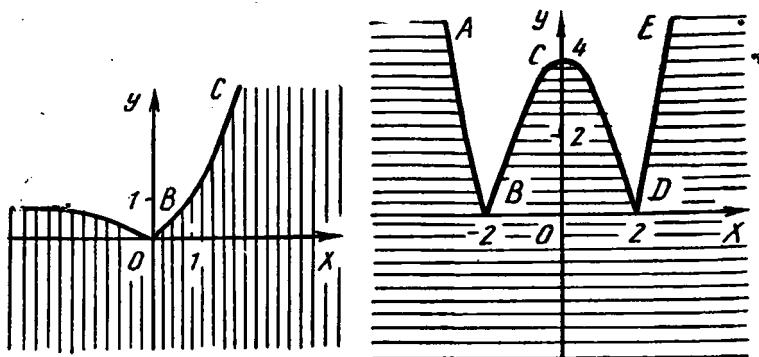
$$\begin{aligned}
 y \leqslant |2^x - 1| &\Leftrightarrow \begin{cases} 2^x - 1 \geqslant 0, \\ y \leqslant 2^x - 1; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2^x \geqslant 1, \\ y \leqslant 2^x - 1; \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} 2^x - 1 \leqslant 0, \\ y \leqslant 1 - 2^x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2^x \leqslant 1, \\ y \leqslant -2^x + 1 \end{cases} \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 0, \\ y \leqslant 2^x - 1; \end{cases} \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} x \leqslant 0, \\ y \leqslant -2^x + 1. \end{cases}
 \end{aligned}$$

Изланыётган мажмua 80-расмда күрсатилған.

2-усул. Шу параграфнинг 2-пунктида келтирилған алгоритм бүйича изланыётган ечимлар мажмуси топилади.

80-расмдаги ABC әгри чизик $y = |2^x - 1|$ функция графигидир.

5-мисол. $y \leqslant |4 - x^2|$ тенгсизликни ечинг.

80- расм.

81- расм.

Е чи ш.

$$\begin{aligned}
 y \leq |4 - x^2| &\Leftrightarrow \begin{cases} 4 - x^2 \geq 0, \\ y \leq 4 - x^2; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 \leq 4, \\ y \leq -x^2 + 4; \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} 4 - x^2 \leq 0, \\ y \leq -4 + x^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 \geq 4, \\ y \leq x^2 - 4 \end{cases} \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} -2 \leq x \leq 2, \\ y \leq -x^2 + 4; \end{cases} (S_1) \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2 \\ x \leq -2, \\ y \leq x^2 - 4. \end{cases} (S_2)
 \end{aligned}$$

81-расмдаги $ABCDE$ әгри чизиқ $y = |4 - x^2|$ тенгламанинг графигидир, шу әгри чизиқ ва ундан пастдаги текислик нүкталари мажмуси эса изланадыган ечимдир.

4- §. $|f(x)| \geq g(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни ечиш

1. $|f(x)| < g(x)$ кўринишдаги тенгсизликлар

$$\begin{cases} f(x) < g(x), \\ -f(x) < g(x) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) < g(x), \\ f(x) > -g(x) \end{cases}$$

системага тенг кучли, бунда $f(x)$ ва $g(x)$ — бир ўзгарувчили ихтиёрий функциялардир.

$g(x) \leq 0$ бўладиган x лар учун бу система, шунинг билан бир қаторда берилган тенгсизлик ечимга эга бўлмайди, чунки номанфий сон мусбат бўлмаган сондан кичик бўла олмайди.

Хусусан, $|f(x)| < a$ тенгсизлик $a \leq 0$ бўлганда ечимга эга эмас, $a > 0$ бўлганда эса у

$$\begin{cases} f(x) < a, \\ -f(x) < a \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) < a, \\ f(x) > -a \end{cases}$$

системага тенг кучлидир.

1- мисол. Тенгсизликни ечинг: $|x^2 - 2x| < x$ (*)

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } (*) &\Leftrightarrow -x < x^2 - 2x < x \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 2x > -x, \\ x^2 - 2x < x \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - x > 0, \\ x^2 - 3x < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x(x-1) > 0, \\ x(x-3) < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 1, \\ x < 0; \\ 0 < x < 3 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x > 1, \\ 0 < x < 3; \\ x < 0, \\ 0 < x < 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 1 < x < 3, \\ \emptyset \end{cases} \Leftrightarrow 1 < x < 3. \end{aligned}$$

Жавоб: (1; 3).

2- мисол. $|x^2 + x| < 5$ тенгсизликни ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } |x^2 + x| < 5 &\Leftrightarrow -5 < x^2 + x < 5 \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + x > -5, \\ x^2 + x < 5 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + x + 5 > 0, \\ x^2 + x - 5 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} (x + 1/2)^2 + 19/4 > 0, \\ \left(x + \frac{1+\sqrt{21}}{2}\right)\left(x + \frac{1-\sqrt{21}}{2}\right) < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \in R, \\ -\frac{\sqrt{21}+1}{2} < x < \frac{\sqrt{21}-1}{2} \end{cases} \Leftrightarrow -\frac{\sqrt{21}+1}{2} < x < \frac{\sqrt{21}-1}{2}. \end{aligned}$$

Жавоб: $\left(-\frac{\sqrt{21}+1}{2}; \frac{\sqrt{21}-1}{2}\right)$.

3- мисол. $\left|\frac{ax-5}{3} + x\right| < 3$ тенгсизликни ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } \left|\frac{ax-5}{3} + x\right| < 3 &\Leftrightarrow -3 < \frac{ax-5+3x}{3} < 3 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow -9 < x(a+3) - 5 < 9 \Leftrightarrow -4 < x(a+3) < 14 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} a+3 < 0, \\ -\frac{4}{a+3} > x > \frac{14}{a+3}; \\ a+3 = 0, \\ -4 < 0 \cdot x < 14; \\ a+3 > 0, \\ -\frac{4}{a+3} < x < \frac{14}{a+3} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a < -3, \\ \frac{14}{a+3} < x < -\frac{4}{a+3}; \\ a = -3, \\ x \in R; \\ a > -3, \\ -\frac{4}{a+3} < x < \frac{14}{a+3}. \end{cases} \end{aligned}$$

Жағоб: Агар $a < -3$ бўлса, $x \in \left(\frac{14}{a+3}; -\frac{4}{a+3} \right)$;

$a = -3$ бўлса, x — ихтиёрий;

$a > -3$ бўлса, $x \in \left(-\frac{4}{a+3}; \frac{14}{a+3} \right)$.

2. $|f(x)| > g(x)$ кўринишдаги тенгсизлик қўйидаги иккита $f(x) > g(x)$, $f(x) < -g(x)$ тенгсизликлар бирлашмасига, яъни

$$\begin{cases} f(x) > g(x) \\ f(x) < -g(x) \end{cases}$$

бирлашмага тенг кучли, бунда $f(x)$ ва $g(x)$ ихтиёрий функциялар. $|f(x)| > g(x)$ тенгсизликнинг аниқланиш соҳасидан олинган, $g(x) < 0$ ўринли бўладиган барча x лар юқоридаги тенгсизликнинг ва шу билан бир қаторда унга тенг кучли бирлашманинг ечимлар мажмуаси бўлади.

Масалан, $|f(x)| > a$ тенгсизлик

$$\begin{cases} f(x) > a \\ f(x) < -a \end{cases}$$

бирлашмага тенг кучли.

Агар $a < 0$ бўлса, у ҳолда $|f(x)| > a$ кўринишдаги тенгсизлик берилган тенгсизлик ўринли бўладиган x нинг исталган қийматларида бажаралиди.

4-мисол. $|-4x^2 - 6x - 5| > 9$ тенгсизликни ечинг.

$$\text{Ечиш. } |-4x^2 - 6x - 5| > 9 \Leftrightarrow \begin{cases} -4x^2 - 6x - 5 > 9 \\ -4x^2 - 6x - 5 < -9 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 4x^2 + 6x + 14 < 0 \\ 4x^2 + 6x - 4 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2x^2 + 3x + 7 < 0 \\ 2x^2 + 3x - 2 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 2 \left(x + \frac{3}{4} \right)^2 + \frac{103}{8} < 0 \\ 2(x - 1/2)(x + 2) > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \emptyset \\ x > 1/2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > \frac{1}{2} \\ x < -2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > \frac{1}{2} \\ x < -2 \end{cases}$$

Жағоб: $(-\infty; -2) \cup \left(\frac{1}{2}; +\infty \right)$.

5-мисол. $|x^2 + 4x + 3| > x + 3$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш.

$$|x^2 + 4x + 3| > x + 3 \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + 4x + 3 > x + 3 \\ x^2 + 4x + 3 < -x - 3 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + 3x > 0 \\ x^2 + 5x + 6 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x(x + 3) > 0, \\ (x + 2)(x + 3) < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0 \\ x < -3 \\ -3 < x < -2 \end{cases}$$

Жавоб: $(-\infty; -3) \cup (-3; -2) \cup (0; +\infty)$.

6-мисол. $\left| \frac{3x-x^2}{x-1} \right| > 1 + 2x$ (*) тенгсизликни ечинг.

Ечиш.

$$\begin{aligned}
 (*) &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{3x-x^2}{x-1} > 1 + 2x \\ \frac{3x-x^2}{x-1} < -1 - 2x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{3x-x^2 - x - 2x^2 + 1 + 2x}{x-1} > 0 \\ \frac{3x-x^2 + x + 2x^2 - 1 - 2x}{x-1} < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{-3x^2 + 4x + 1}{x-1} > 0 \\ \frac{x^2 + 2x - 1}{x-1} < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{3x^2 - 4x - 1}{x-1} < 0 \\ \frac{(x+1-\sqrt{2})(x+1+\sqrt{2})}{x-1} < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{3\left(x - \frac{2+\sqrt{7}}{3}\right)\left(x - \frac{2-\sqrt{7}}{3}\right)}{x-1} < 0 \\ x < -1 - \sqrt{2} \\ -1 + \sqrt{2} < x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} x < \frac{2-\sqrt{7}}{3} \\ 1 < x < \frac{2+\sqrt{7}}{3} \\ x < -1 - \sqrt{2} \\ -1 + \sqrt{2} < x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < \frac{2-\sqrt{7}}{3} \\ -1 + \sqrt{2} < x < 1 \\ 1 < x < \frac{2+\sqrt{7}}{3}. \end{cases}
 \end{aligned}$$

Жавоб: $(-\infty; \frac{2-\sqrt{7}}{3}) \cup (-1+\sqrt{2}; 1) \cup (\frac{2+\sqrt{7}}{3}; +\infty)$.

Эслатма. $x < \frac{2-\sqrt{7}}{3}$ тенгсизликнинг ечимлари $x < -1 - \sqrt{2}$ тенгсизлик ечимларини ўз ичига қамраб олгани учун у тушириб қолдирилди.

3. $|f(x)| = g(x)$ кўринишдаги тенгламани икки усул билан ечиш мумкин.

1-усул. $|f(x)| = g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} f(x) \geqslant 0, \\ f(x) = g(x); \end{cases} \\ \begin{cases} f(x) \leqslant 0, \\ -f(x) = g(x). \end{cases} \end{cases}$

2- усул. $|f(x)| = g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} g(x) \geq 0, \\ f(x) = g(x); \end{cases} \\ \begin{cases} g(x) \leq 0, \\ f(x) = -g(x). \end{cases} \end{cases}$

Эслатма. Агар $|f(x)| = g(x)$ тенгламада $f(x)$ функция $g(x)$ функцияга қаранды оддийроқ бўлса, у ҳолда берилган тенгламани 1-усулдаги бирлашма билан алмаштириш мақсадга мувофиқдир, аks ҳолда 2-усулда келтирилган бирлашма билан алмаштириш қулайдир.

Хусусан $|f(x)| = b$ ($b \in R$) кўринишдаги тенглама $b < 0$ бўлганда ечимга эга эмас; $b = 0$ бўлганда $f(x) = 0$ тенгламага тенг кучли; $b > 0$ бўлганда эса қўйидаги тенгламалар бирлашмасига тенг кучлидир, яъни

$$|f(x)| = b \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = b; \\ f(x) = -b; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = b \\ f(x) = -b. \end{cases}$$

7-мисол. $|9 - x^2| = 5$ тенгламани ечинг.

$$\text{Ечиш. } |9 - x^2| = 5 \Leftrightarrow \begin{cases} 9 - x^2 = 5 \\ 9 - x^2 = -5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 = 4 \\ x^2 = 14 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = -2 \\ x = 2 \\ x = -\sqrt{14} \\ x = \sqrt{14}. \end{cases}$$

Жавоб: $\{-\sqrt{14}; -2; 2; \sqrt{14}\}$.

8-мисол. Қўйидаги тенгламани ечинг: $|2x - 3| = 3 - 2x$ (*)

Ечиш. (*) $\Leftrightarrow |2x - 3| = -(2x - 3)$. Бу тенглама $|f(x)| = -f(x)$ кўринишдаги тенгламадир. Бу кўринишдаги тенглама қўйидагича ечилади;

$$\begin{aligned} |f(x)| = -f(x) &\Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geq 0, \\ f(x) = -f(x); \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = 0; \\ f(x) \leq 0, \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = 0 \\ f(x) \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow f(x) \leq 0. \end{aligned}$$

Еки қўйидагича муҳокама қилсак ҳам бўлади, яъни модул таърифига кўра у номанфий бўлиши керак, шунинг учун масала $-f(x) \geq 0 \Leftrightarrow f(x) \leq 0$ тенгсизликни ечишга келади.

Шундай қилиб, $(*) \Leftrightarrow 2x - 3 \leq 0 \Leftrightarrow x \leq 3/2$.

Жавоб: $(-\infty; 3/2]$.

9- мисол. Қуидаги тенгламани ечинг:

$$\left| \frac{x^2 - 3x + 2}{x^2 - x - 2} \right| = \frac{x^2 - 3x + 2}{x^2 - x - 2}$$

Ечиш. Бу тенглама $-|f(x)| = f(x)$ тенглама күринишида. Модул таърифига кўра бу тенглама барча $f(x) \geq 0$ да ўринли бўлади, шунинг учун берилган тенглама $\frac{x^2 - 3x + 2}{x^2 - x - 2} \geq 0$ $\Rightarrow 0$ тенгсизликни ечишга келади. Қасрнинг сурат ва маҳражини кўпайтuvчиларга ажратамиз ва интерваллар усулидан фойдаланиб, тенгсизликни ечамиз:

$$\begin{aligned} \frac{x^2 - 3x + 2}{x^2 - x - 2} \geq 0 &\Leftrightarrow \frac{(x-1)(x-2)}{(x+1)(x-2)} \geq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x-2 \neq 0, \\ \frac{x-1}{x+1} \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \neq 2, \\ x \geq 1, \\ x < -1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -1 \\ 1 \leq x < 2 \\ x > 2. \end{cases} \end{aligned}$$

Жавоб: $(-\infty; -1] \cup [1; 2) \cup (2; +\infty)$.

Юқорида келтирилган кўринишдаги ҳолатларнинг турли бирималарига оид мисоллар ҳам кўп учрайди. Шунинг учун уларни ечиш алгоритмларини келтирамиз (барча кўринишдагиларни):

$$\text{I. a) } |f| = g \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} g \geq 0, \\ f = g; \end{cases} \\ \begin{cases} g \leq 0, \\ f = -g; \end{cases} \end{cases} \quad \text{б) } |f| = g \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} f \geq 0, \\ f = g; \end{cases} \\ \begin{cases} f \leq 0, \\ -f = g. \end{cases} \end{cases}$$

$$\text{II. } |f| = a \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} a > 0, \\ f = a \\ -f = a \end{cases} \end{cases} \text{ ёки } \begin{cases} \begin{cases} a = 0, \\ f = 0 \end{cases} \end{cases} \text{ ёки } \begin{cases} \begin{cases} a < 0, \\ \emptyset \end{cases} \end{cases}$$

$$\text{III. } |f| = f \Leftrightarrow f \geq 0.$$

$$\text{IV. } |f| = -f \Leftrightarrow f \leq 0.$$

$$\text{V. a) } |f| > g \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} f \geq 0, \\ f > g; \end{cases} \\ \begin{cases} f \leq 0, \\ -f > g \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} f > g, \\ f < -g \end{cases} \end{cases}$$

$$6) |f| > g \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} g \geq 0, \\ f > g, \\ -f > g; \\ g < 0, \\ x \in D(f) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} g \geq 0, \\ f > g; \\ f < -g; \\ g < 0, \\ x \in D(f). \end{cases} \end{cases}$$

$$\text{VI. } |f| > a \ (a \in R) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} a \geq 0, \\ f > a \\ f < -a; \\ a < 0, \\ x \in D(f). \end{cases} \end{cases}$$

$$\text{VII. } |f| \geq g \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} g \geq 0, \\ f \geq g \\ f \leq -g; \\ g \leq 0, \\ x \in D(f). \end{cases} \end{cases}$$

5- §. $y \geq |f(|x|)|$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш

Аввал $y = |f(|x|)|$ | функция (тenglama) графикини ясаш босқичларига тўхтаб ўтамиш:

1-қадам. $x \geq 0$ учун $y = f(x)$ функция (яъни $\begin{cases} x \geq 0, \\ y = f(x) \end{cases}$ аралаш система) графикини ясаймиз.

2-қадам. $x \leq 0$ учун $y = f(-x)$ функция (яъни $\begin{cases} x \leq 0, \\ y = f(-x) \end{cases}$ аралаш система) графикини ясаймиз.

Ёки қуйидагича муроҳаза юритса ҳам бўлади:

Берилган функция жуфт, чунки $|x| = |-x|$; шунинг учун 1-қадамда ҳосил бўлган графикни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $y = f(-x)$ функциянинг графикини ҳосил қиласмиз. Ҳосил бўлган графиклар бирлашмаси $y = f(|x|)$ функция графикиги бўлади.

3-қадам. Ҳосил бўлган (яъни $y = f(|x|)$ функция) графикнинг абсциссалар ўқидан пастда ётган ярим текисликдағи қисмларини абсциссалар ўқига нисбатан юқоридаги ярим текисликка симметрик акслантирамиз. Натижада $y = |f(|x|)|$ функциянинг графикиги ҳосил бўлади.

$y = |f(|x|)|$ функция графикиги ва ундан юқорида жойлаш-

ган текислик нүқталари мажмуси $y \geq |f(|x|)|$ тенгсизликнинг графигидир.

$y = |f(|x|)|$ функция графиги ва ундан пастда жойлашган текислик нүқталари мажмуси $y \leq |f(|x|)|$ тенгсизликнинг графиги бўлади.

$y \geq |f(|x|)|'$ кўринишдаги тенгсизликларни қўйидаги тенг кучлилик схемаси ёрдамида ҳам ечиш мумкин:

$$y \geq |f(|x|)| \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq |f(x)|; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq f(x); \end{cases} \quad \begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq |f(-x)|; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq -f(x); \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) \geq 0, \\ y \geq f(x); \end{cases} \quad \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) \leq 0, \\ y \geq -f(x); \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 0, \\ f(-x) \geq 0, \\ y \geq f(-x); \end{cases} \quad \begin{cases} x \leq 0, \\ f(-x) \leq 0, \\ y \geq -f(-x). \end{cases}$$

Демак, $y \geq |f(|x|)|$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуси абсциссалар ўқидан юқоридаги ёпиқ ярим текисликда бўлар экан.

$y \leq |f(|x|)|$ тенгсизлик ечимларини қўйидаги тенг кучлилик схемасидан фойдаланиб топиш ҳам мумкин:

$$\begin{aligned}
 y \leq |f(|x|)| &\Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} x \geq 0, \\ y \leq f(x); \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} x \geq 0, \\ f(x) \geq 0, \\ y \leq f(x); \end{array} \right. \\
 &\quad \left\{ \begin{array}{l} x \leq 0, \\ y \leq |f(-x)| \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} x \leq 0, \\ f(-x) \geq 0, \\ y \leq f(-x); \end{array} \right. \\
 &\quad \left\{ \begin{array}{l} x \geq 0, \\ y \leq -f(x); \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} x \geq 0, \\ f(x) \leq 0, \\ y \leq -f(x); \end{array} \right. \\
 &\quad \left\{ \begin{array}{l} x \leq 0, \\ y \leq -f(-x); \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} x \leq 0, \\ f(-x) \leq 0, \\ y \leq -f(-x). \end{array} \right.
 \end{aligned}$$

Юқоридаги тенг күчлилік схемалари (яғни тенгсизликтарни ечишдеги шакл алмаштиришлар) фактат тенгсизликнинг ўнг қисміда битта x ўзгарувчи қатнашгандагина эмас, балки бир неча ўзгарувчи қатнаштанды хам ўринлидір.

1- мисол. $y \geq \sqrt{(\sqrt{x^2} - 2)^2}$ тенгсизликни өчинг.

Е чи ш. Берилған тенгсизликни шакл алмаштириб, стандартт күринишке келтириб оламиз:

$$y = \sqrt{(\sqrt{x^2} - 2)^2} = \sqrt{(|x| - 2)^2} = ||x| - 2|, \text{ демек, } y \geq ||x| - 2|. \text{ Энди } y = ||x| - 2| \text{ тенглама графигини ясашга тұхтаб үтәмиз.}$$

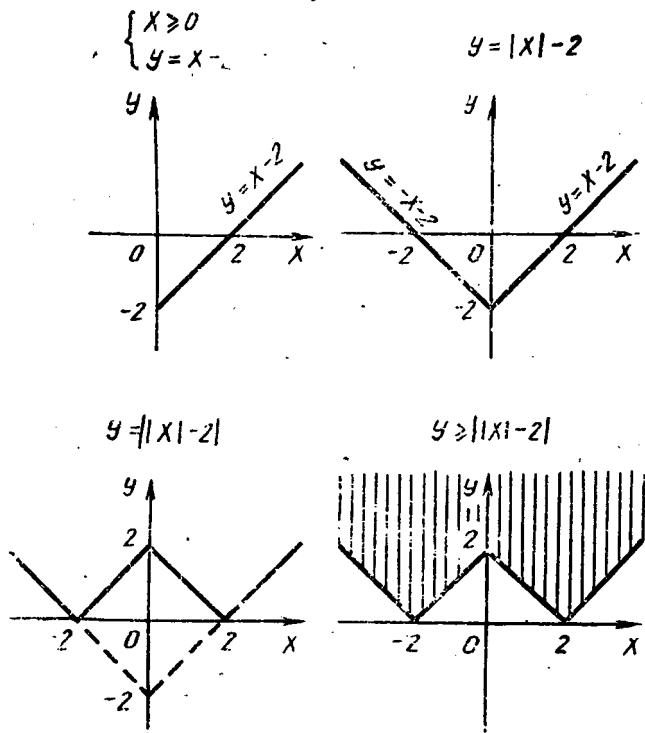
1- усул. 1- қадам. $x \geq 0$ учун $y = x - 2$ функция графигини ясаймиз (ёки $y = x - 2$ функция графигининг ординаталар ўқи билан чегараланған ўнг ярим текисликдаги қисмини қолдирамиэ).

2- қадам. 1- қадамда ҳосил бўлган графикни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $y = |x| - 2$ функция графигини ҳосил қиласиз (яъни $x \leq 0$, учун $y = -x - 2$ функция графигини ҳосил қиласиз, бу аввалги график билан биргаликда $y = |x| - 2$ функция графигини беради).

3 қадам. 2- қадамда ҳосил бўлган графикнинг абсциссалар ўқидан пастда ётган қисмларини абсциссалар ўқидан юқоридаги ярим текисликка симметрик акслантирамиз ва натижада $y = ||x| - 2|$ (яъни $y = \sqrt{(|x| - 2)^2}$) функциянинг графигини ҳосил қиласиз.

4- қадам. $y = ||x| - 2|$ функция графиги ва ундан юқоридаги текислик нуқталари мажмуаси — берилган тенгсизликининг ечимлари мажмуаси бўлади (82- расм).

2- усул. 1- қадам. $y = |x|$ функция графигини ясаймиз.

82- расм.

Бу кўринишдаги функцияларнинг графикларини ясаш шу бобнинг 1- § ида келтирилган.

2- қадам. $y = |x|$ функция графигини ординаталар ўқи бўйича 2 бирлик пастга параллел кўчирамиз ва натижада $y = |x| - 2$ функция графиги ҳосил бўлади.

3- қадам. $y = |x| - 2$ функция графигининг абсциссалар ўқидан пастда ётган қисмларини абсциссалар ўқидан юқоридаги ярим текисликка симметрик акслантириб, $y = ||x| - 2|$ функцияянинг графигини ҳосил қиласиз.

4- қадам. 3- қадамда ҳосил бўлган график ва ундан юқорида ётувчи текислик нуқталари мажмуаси — изланает-ган график бўлади.

3- усул. Шу параграфда келтирилган $y \geqslant |f(|x|)|$ кўринишдаги тенгсизликларни ечишнинг схемасидан фойдаланиб, берилган тенгсизликнинг ечимлари мажмуасини топиш ҳам мумкин:

$$y \geqslant |y| |x| - 2 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 0, \\ x - 2 \geqslant 0, \\ y \geqslant x - 2; \\ x \geqslant 0, \\ x - 2 \leqslant 0, \\ y \geqslant -(x - 2); \\ x \leqslant 0, \\ -x - 2 \geqslant 0, \\ y \geqslant -x - 2; \\ x \leqslant 0, \\ -x - 2 \leqslant 0, \\ y \geqslant -(x - 2) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 0, \\ x \geqslant 2, \\ y \geqslant x - 2; \\ x \geqslant 0, \\ x \leqslant 2, \\ y \geqslant -x + 2; \\ x \leqslant 0, \\ x \leqslant -2, \\ y \geqslant -x - 2; \\ x \leqslant 0, \\ x \geqslant -2, \\ y \geqslant x + 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 2, \\ y \geqslant x - 2; \\ 0 \leqslant x \leqslant 2, \\ y \geqslant -x + 2; \\ x \leqslant -2, \\ y \geqslant -x - 2, \\ -2 \leqslant x \leqslant 0, \\ y \geqslant x + 2. \end{cases}$$

Сўнгги бирлашмадаги тенгсизликлар системалари ечимларини бир чизмада кўрсатилса, изланётган ечимлар мажмуаси ҳосил бўлади.

4-усул. Берилган функция жуфт функция бўлгани учун (чунки $|-x| = |x|$) унинг графиги ординаталар ўқига нисбатан симметрик бўлади. Шунинг учун берилган тенгсизликнинг ечимлари мажмуасини $x \leq 0$ учун ясаб, $x > 0$ учун ҳосил бўлган графикни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантирамиз (яъни графикнинг ординаталар ўқидан чап томондаги қисмини ҳосил қиласмиз), бу изланётган ечимлар мажмуаси бўлади.

Берилган тенгсизлилк - $x \geq 0$ да $y \geq |x - 2|$ тенгсизликка тенг кучли. Шунинг учун қўйидаги тенг кучли шакл алмаштиришларни бажариб, содда тенгсизликлар системаси бирлашмасига келамиз, яъни

$$\begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq |x - 2| \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x - 2 \geq 0, \\ y \geq x - 2; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x \geq 2, \\ y \geq x - 2; \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} x \geq 0, \\ x - 2 \leq 0, \\ y \geq -(x-2) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x \leq 2, \\ y \geq -x + 2 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2, \\ y \geq x - 2; \end{cases} \quad (1)$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 0 \leq x \leq 2, \\ y \geq -x + 2. \end{cases} \quad (2)$$

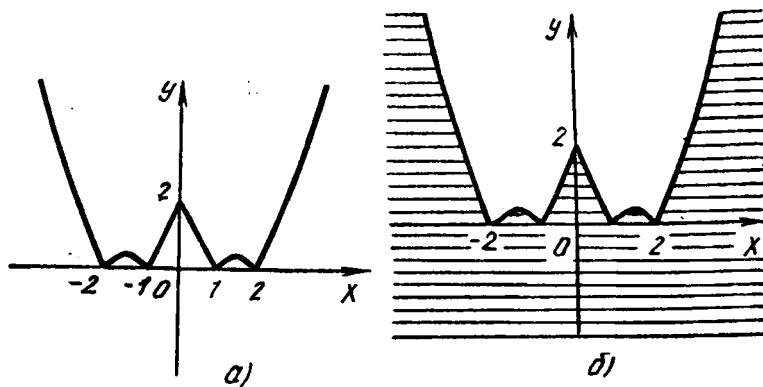
(1) ва (2) системалар ечимларини ясашни, сўнгра юқорида кўрсатилган мулоҳазаларга кўра графикнинг қисмларини ясашни ўзингизга ҳавола қиласмиз.

2-мисол. Ушбу тенгсизликин ечинг:

$$y \leq |x^2 - 3|x| + 2|.$$

Ечиш. $x \geq 0$ учун $y = |x^2 - 3x + 2|$ функция графикини ясаймиз, парабола координата ўқларини $(0; 2)$, $(1; 0)$ ва $(2; 0)$ нуқталарда кесади, параболанинг учи $(1.5; -0.25)$ нуқтада ва парабола тармоқлари юқорига йўналган. Бу ерда шартга кўра графикнинг ординаталар ўқидан ўнгдаги қисмини қолдирамиз ва абсциссалар ўқидан пастда жойлашган қисмини пункттир чизик билан кўрсатамиз, сўнгра

пунктир чизиқ билан чизилган "графикнинг" қисмини абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $y = |x^2 - 3x + 2|$ функция графигини түлдирамиз. $x \geq 0$ учун $y = |x^2 - 3x + 2| = |x^2 - 3x + 2|$ функция графигини ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $x \leq 0$ учун $y = |x^2 - 3(-x) + 2| = |x^2 + 3|x| + 2|$ функция графигини ҳосил қиласыз. $y = |x^2 - 3x + 2|$ функция графиги (83- а расм) ва ундан пастда жойлашкан текислик қисмлари мажмуси изланатын ечимлар мажмуси бўлади (83- б расм).

83- расм.

Ушбу тенгсизликни 1- мисолдагига ўхшаш бошқа усуллар билан ҳам ечиш мумкин (уларни кўриб чиқиш ўзингизга ҳавола қилинади).

6- §. $|f(|x|)| \leq g(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни ечиш

1. $|f(|x|)| < g(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни ечиш учун қўйидаги тенг кучли шакл алмаштиришлардан фойдаланилади:

$$1. |f(|x|)| < g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x \geq 0, \\ &|f(x)| < g(x) \end{aligned} \\ \Leftrightarrow \\ \begin{aligned} &x \leq 0, \\ &|f(-x)| < g(x) \end{aligned} \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x \geq 0, \\ &f(x) < g(x), \\ &f(x) > -g(x); \end{aligned} & (S_1) \\ \begin{aligned} &x \leq 0, \\ &|f(-x)| < g(x), \\ &f(-x) > -g(x). \end{aligned} & (S_2) \end{cases}$$

$$\text{II. } |f(|x|)| < g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(|x|) < g(x), \\ f(|x|) > -g(x) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} S_1 \\ S_2. \end{cases}$$

Қайси бир тенг күчли алмаштиришдан фойдаланиб ечиш тенгсизликнинг қандайлигига, шунингдек, $f(x)$ ва $g(x)$ функцияларнинг мураккаблик даражасига қараб аниқланади.

1- мисол. Үшбу тенгсизликни ечин:

$$||x| - 1| < 1 - x. \quad (*)$$

Ечиш. (*) тенгсизликни икки усул билан ечамиз.
1- усул.

$$(*) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x \geq 0 \\ &|x - 1| < 1 - x; \end{aligned} \\ \begin{aligned} &x \leq 0 \\ &|-x - 1| < 1 - x \end{aligned} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x \geq 0, \\ &x - 1 < 1 - x, \\ &x - 1 > -(1 - x); \end{aligned} \\ \begin{aligned} &x \leq 0, \\ &-x - 1 < 1 - x, \\ &-x - 1 > -(1 - x) \end{aligned} \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x \geq 0, \\ &x < 1, \\ &-1 > -1; \end{aligned} \\ \begin{aligned} &x \leq 0, \\ &-1 < 1, \\ &x < 0 \end{aligned} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \emptyset \\ x < 0 \end{cases} \Leftrightarrow x < 0.$$

Жаоб: $(-\infty; 0)$.

2- усул.

$$(*) \Leftrightarrow \begin{cases} |x| - 1 < 1 - x, \\ |x| - 1 > -(1 - x) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ x - 1 < 1 - x; \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ -x - 1 < 1 - x; \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} 0 \leq x < 1; \\ x \leq 0, \\ -1 < 1; \end{cases} \\ \begin{cases} x \geq 0, \\ -1 > -1; \\ x \leq 0, \\ x < 0 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} 0 \leq x < 1 \\ x \leq 0; \end{cases} \\ \begin{cases} \emptyset \\ x < 0 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 1, \\ x < 0 \end{cases} \Leftrightarrow x < 0.$$

2. $|f(|x|)| > g(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни икки усул билан ечиш мумкин, яъни улар қўйидаги тенг кучли алмаштиришлардан фойдаланиб ечилади:

$$\text{III. } |f(|x|)| > g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(|x|) > g(x) \\ f(|x|) < -g(x) \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) > g(x); \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ f(-x) > g(x); \end{cases} \end{cases} \quad (A) \quad (B)$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) < -g(x); \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ f(-x) < -g(x). \end{cases} \end{cases} \quad (C) \quad (D)$$

$$\text{IV. } |f(|x|)| > g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ |f(x)| > g(x) \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ |f(-x)| > g(x) \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} A \\ C \\ B \\ D \end{cases}$$

2- мисол. Қўйидаги тенгсизликни ечинг:

$$\left| 1 - \frac{|x|}{1+|x|} \right| > \frac{1}{2}. \quad (**)$$

Ечиш. Бәрилган тенгсизликкінг қыйматлари соҳаси барча ҳақиқий сонлар мажмусидан иборат. (**) тенгсизлик қүйидаги иккита тенгсизликтер системалари бирлашмасига тенг кучли:

$$\begin{cases} \left| 1 - \frac{x}{1+x} \right| > \frac{1}{2}, \\ x \geq 0; \end{cases} \quad (1) \quad \begin{cases} \left| 1 - \frac{-x}{1-x} \right| > \frac{1}{2}, \\ x \leq 0. \end{cases} \quad (2)$$

(1) системани ечамиз:

$$(1) \Leftrightarrow \begin{cases} \left| \frac{1}{1+x} \right| > \frac{1}{2}, \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{1}{1+x} > \frac{1}{2}, \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{2-1-x}{1+x} > 0 \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{1-x}{1+x} > 0, \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 1-x > 0, \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 1, \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow 0 \leq x < 1.$$

(2) системани ечамиз:

$$(2) \Leftrightarrow \begin{cases} \left| \frac{1}{1-x} \right| > \frac{1}{2}, \\ x \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{1}{1-x} > \frac{1}{2}, \\ x \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 1-x < 2, \\ x \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > -1, \\ x \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow -1 < x \leq 0.$$

Шундай қилиб, $\begin{bmatrix} 0 \leq x < 1 \\ -1 < x \leq 0 \end{bmatrix} \Leftrightarrow -1 < x < 1 \Leftrightarrow x \in (-1; 1).$

3. $|f(|x|)| = g(x)$ күрнишдеги тенглама қүйидаги тенг кучли шакл алмаштиришлар ёрдамида ечилади:

$$V. |f(|x|)| = g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ |f(x)| = g(x); \\ \quad \quad \quad \Leftrightarrow \\ x \leq 0, \\ |f(-x)| = g(x) \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) = g(x) \\ f(x) = -g(x); \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ f(-x) = g(x) \\ f(-x) = -g(x); \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) = g(x); \\ f(x) = -g(x); \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ f(-x) = g(x); \\ f(-x) = -g(x). \end{cases} \end{cases}$$

3- мисол. Ушбу тенгламани ечинг:

$$|2\sqrt{2|x|-1}-1|=3.$$

Ечиш.

$$|2\sqrt{2|x|-1}-1|=3 \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ |2\sqrt{2x-1}-1|=3; \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ |2\sqrt{-2x-1}-1|=3. \end{cases} \end{cases} \quad (1)$$

Энди (1) системани ечамиш:

$$(1) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ 2\sqrt{2x-1}-1=3 \\ 2\sqrt{2x-1}-1=-3 \end{cases} \\ \begin{cases} x \geq 0, \\ \sqrt{2x-1}=2; \\ \sqrt{2x-1}=-1 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ 2x-1=4; \\ \emptyset \end{cases} \\ \begin{cases} x \geq 0, \\ x=\frac{5}{2} \Leftrightarrow x=\frac{5}{2}. \end{cases} \end{cases}$$

(2) системани ечамиш:

$$(2) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \leq 0, \\ 2\sqrt{-2x-1}-1=3 \\ 2\sqrt{-2x-1}-1=-3 \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ \sqrt{-2x-1}=2; \\ \sqrt{-2x-1}=-1 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \leq 0, \\ -2x-1=4; \\ \emptyset \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ x=-\frac{5}{2} \Leftrightarrow x=-\frac{5}{2}. \end{cases} \end{cases}$$

Шундай қилиб, берилган тенгламанинг ечимлари мажмусаси иккита сондан ташкил топади, яъни $\left\{-\frac{5}{2}; \frac{5}{2}\right\}$.

Юқоридаги дастлабки икки кўринишдаги тенгсизликларни учинчи кўринишдаги тенглама билан мос равишда бирлаштирасак, қўйидаги тенг кучлилик схемаларига эга бўламиз:

$$\text{VI. } |f(|x|)| \leq g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) \leq g(x), \\ f(x) \geq -g(x); \\ x \leq 0, \\ f(-x) \leq g(x), \\ f(-x) \geq -g(x). \end{cases}$$

$$\text{VII. } |f(|x|)| \geq g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ f(x) \geq g(x); \\ x \leq 0, \\ f(-x) \geq g(x); \\ x \geq 0, \\ f(x) \leq -g(x); \\ x \leq 0, \\ f(-x) \leq -g(x). \end{cases}$$

$$\text{VIII. } |f| < g \Leftrightarrow \begin{cases} f < g, \\ -f < g \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f < g, \\ f > -g. \end{cases}$$

$$\text{IX. } |f| \leq g \Leftrightarrow \begin{cases} g \geq 0, \\ f \leq g, \\ f \geq -g; \\ g < 0, \\ \emptyset \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} g \geq 0, \\ f \leq g; \\ g \geq 0, \\ f \geq -g; \\ g < 0, \\ \emptyset. \end{cases}$$

$$\text{X. } |f| \leq a \Leftrightarrow \begin{cases} a > 0, \\ f \leq a, \\ f \geq -a; \\ a = 0, \\ f = 0; \\ a < 0, \\ \emptyset. \end{cases}$$

4- мисол. $|x - 6| \geq x^2 - 5x + 9$ (***) тенгсизликни ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } (***) &\Leftrightarrow \begin{cases} x - 6 \geq x^2 - 5x + 9, \\ x - 6 \leq -(x^2 - 5x + 9) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 6x + 15 \leq 0 \\ x^2 - 4x + 3 \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} (x - 3)^2 + 6 \leq 0 \\ (x - 1)(x - 3) \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \emptyset \\ 1 \leq x \leq 3 \end{cases} \Leftrightarrow 1 \leq x \leq 3. \end{aligned}$$

Жавоб: $[1; 3]$.

5- мисол. Тенгсизликни ечинг: $|x^2 - 6x - 8| \leq 4 - x$. (*)

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } (*) &\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 6x + 8 \leq 4 - x, \\ x^2 - 6x + 8 \geq -(4 - x) \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 5x + 4 \leq 0, \\ x^2 - 7x + 12 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} (x - 1)(x - 4) \leq 0, \\ (x - 3)(x - 4) \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} 1 \leq x \leq 4, \\ x \geq 4; \\ x \leq 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 1 \leq x \leq 4, \\ x \leq 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = 4 \\ 1 \leq x \leq 3. \end{cases} \end{aligned}$$

Жавоб: $[1; 3] \cup \{4\}$.

7- §. $|y| \geq f(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш

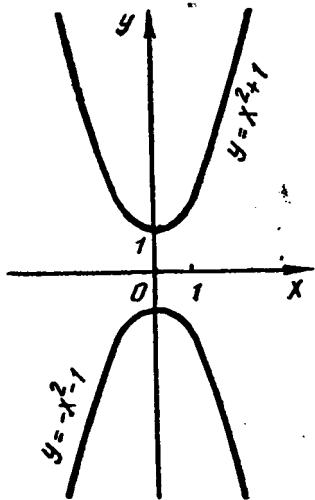
1. $|y| = f(x)$ кўринишдаги функциялар графигини ясаш, бунда $f(x) \geq 0$.

Модул таърифига кўра, қуйидагига эга бўламиз:
 $y = \pm f(x)$, бунда $f(x) \geq 0$, яъни

$$1. |y| = f(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geq 0, \\ y = f(x) \\ y = -f(x) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geq 0, \\ y = f(x); \\ f(x) \geq 0, \\ y = -f(x). \end{cases}$$

Демак, берилган функция графиги икки қийматли, унинг графиги эса абсциссалар ўқига нисбатан симметрик бўлади.

Бу функциянинг аниқланиш соҳаси $y = f(x)$ функция номанфий бўладиган x аргументнинг қийматлари оралиғидан иборат бўлади.

84- расм.

батан симметрик акслантириб, берилган функцияниң графигини ҳосил қиласыз (84- расм).

$$2\text{-} \text{усул}. |y| = x^2 + 1 \Leftrightarrow \begin{cases} y = x^2 + 1, \\ y = -x^2 - 1. \end{cases}$$

Демак, бирлашма таркибиға кирған ҳар бир графикни бир чизмада ясаб, изланаётган графикни топамыз.

Эслатма. $y = f(x)$ функция графиги бүйінша $|y| = f(x)$ функция графигини осон ясаш мүмкін. Бунинг үчүн $y \geq 0$ да $|y| = y$ ва $|-y| = y$ эканлыгини назарға олиш кифоя. Демек, $y \geq 0$ да $y = f(x)$ билан берилген функция графиклари устма-уст тушады. $|-y| = |y|$ тенгликдан эса $|y| = f(x)$ функция графигининг абсциссалар ўқига нисбатан симметриккілігі келиб чиқады. Шунинг үчүн $y = f(x)$ функция графигининг $y \geq 0$ ярым текислиқда ётған қисмінін абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантиришдан ҳосил бўлган мажмударнинг бирлашмаси $|y| = f(x)$ функция графиги бўлади.

2. $|y| \geq f(x)$ кўринишдаги тенгсизлик ($f(x) \geq 0$ бўлганда) $y \geq f(x)$ ёки $y \leq -f(x)$ бўлгандагина ўринли бўлади, яъни

$$\text{II. } |y| \geq f(x) \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq f(x) \\ y \leq -f(x). \end{cases}$$

Агар $f(x) \leq 0$ бўлса, у ҳолда ҳам $|y| \geq f(x)$ тенгсизлик

Берилган функция графиги қуидагида ясалади:

1- қадам. $f(x) \geq 0$ шартдан функцияниң аниқланиш соҳаси топилади.

2- қадам. Функция аниқланган қисмларда $y = f(x)$ функция графиги ясалади.

3- қадам. Ясалган графикка абсциссалар ўқига нисбатан симметрик бўлган график ва шу билан берилган функция графиги ясалади.

1. мисол. $|y| = x^2 + 1$ функция графигини ясанг.

1- усул. 1- қадам. $x \in R$ да $x^2 + 1 > 0$.

2- қадам. $y = x^2 + 1$ функция графигини ясаймиз.

3- қадам. Ҳосил бўлган графикни абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантиришдан ҳосил бўлган мажмударнинг бирлашмаси $|y| = f(x)$ функция графиги бўлади.

ўринли бўлади, яъни $y \geqslant 0$ ва $f(x) \leqslant 0$ бўлганда тенгсизлик $y \geqslant f(x)$ га, шунингдек, $y \leqslant 0$ ва $f(x) \leqslant 0$ бўлганда эса $y \leqslant -f(x)$ га тенг кучли бўлади.

3. $|y| \leqslant f(x)$ кўринишдаги тенгсизлик ($f(x) \geqslant 0$ бўлганда) $-f(x) \leqslant y \leqslant f(x)$ га тенг кучли бўлади; $|y| \leqslant f(x)$ тенгсизлик ($f(x) < 0$ бўлганда) эса берилган тенгсизликка тенг кучли эмас, чунки номанфий сон манфий сондан кичик бўла олмайди.

Демак,

$$\text{III. } |y| \leqslant f(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geqslant 0, \\ y \leqslant f(x), \\ y \geqslant -f(x) \\ f(x) < 0, \\ \emptyset \end{cases}$$

2- мисол. Кўйидаги тенгсизликни ечинг:

$$|y| \leqslant \frac{2(x-3)}{\sqrt{x^2-6x+9}}. \quad (1)$$

Ечиш.

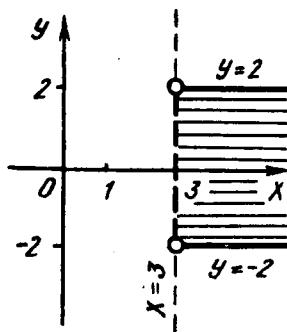
(1) $\Leftrightarrow |y| \leqslant \frac{2(x-3)}{\sqrt{(x-3)^2}}$ тенгсизлик аниқланиш соҳасида, яъни $x \neq 3$ да $|y| \leqslant \frac{2(x-3)}{|x-3|}$ тенгсизликка тенг кучли.

1) Агар $x-3 > 0 \Leftrightarrow x > 3$ бўлса, берилган тенгсизлик $|y| \leqslant 2$ кўринишга эга бўлади. Бу ҳолда тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси $\begin{cases} x-3 > 0, \\ |y| \leqslant 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 3, \\ |y| \leqslant 2 \end{cases}$ тенгсизликлар системаси ечимлари билан бир хил бўлади.

2) Агар $x-3 < 0 \Leftrightarrow x < 3$ бўлса, берилган тенгсизлик $|y| \leqslant -2$ кўринишга эга бўлади. Демак, $x < 3$ бўлса, $|y| \leqslant -2$ тенгсизлик ва шу билан бир қаторда берилган тенгсизлик ечимга эга бўлмайди, яъни тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси бўш мажмуудан иборат бўлади.

Изланаётган мажмуа 85- расмда кўрсатилган.

3- мисол. Ушбу тенгсизликни ечинг:

85- расм.

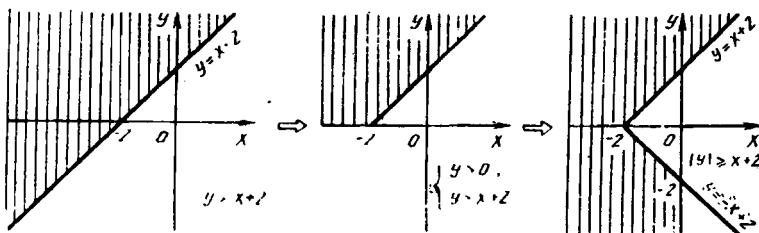
$$|y| \geq x + 2. \quad (2)$$

Ечиш. 1- усул. $(2) \Leftrightarrow \begin{cases} x + 2 \geq 0, \\ y \geq x + 2, \\ y \leq -(x+2) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ y \geq x + 2 \\ y \leq -x - 2 \end{cases}$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ y \geq x + 2; \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ y \leq -x - 2. \end{cases}$$

2- усул. $(2) \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq 0, \\ y \geq x + 2; \\ y \leq 0, \\ y \leq -x - 2. \end{cases}$

86- расм.

Бу усул билан изланаётган ечимга келиш 86-расмда күрсатилған.

Юқорида көлтирилған тенг күчлилік схемалари тенгсизликнинг ҳар иккала қысмидаги функциялар икки ўзгарувчили бүлганды ҳам ўрини бүлді. Шундай қилиб, умумий ҳолда икки ўзгарувчили функциялар қатнашғанда тенгсизликтарни қўйидаги тенг күчли шакл алмаштиришлардан фойдаланиб, ечимлари мажмусини топамиз.

4. $|f(x, y)| \geq \varphi(x, y)$ кўринишдаги тенгсизликлар қўйидагича муҳокама қилинади:

$$|f(x, y)| \geq \varphi(x, y) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x, y) \geq 0, \\ f(x, y) \geq \varphi(x, y); \\ f(x, y) \leq 0, \\ -f(x, y) \geq \varphi(x, y) \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} f(x, y) \geq 0, \\ f(x, y) \geq \varphi(x, y); \\ f(x, y) \leq 0, \\ f(x, y) \leq -\varphi(x, y) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x, y) \geq \varphi(x, y), \\ f(x, y) \geq -\varphi(x, y) \end{cases}$$

Юқоридаги тенгсизліклар бирлашмасында кирган ҳар бир тенгсизлик $\varphi(x, y) < 0$ бўлганда ҳам ўринли эканини кўриш қўйин эмас.

Эслатма. Агар $\varphi(x, y) < 0$ бўлса, умуман олганда тенгсизликнинг чап қисми албатта ўнг қисмидан катта бўлади, яъни номанфий сон манфий сондан катта. Шунинг учун берилган тенгсизлик $|f(x, y)| \geq \varphi(x, y)$ тенгсизликка тенг кучлидир. Шундай қилиб, бу ҳолда қўйидаги тенг кучлилик схемасига эга бўламиз:

$$IV. |f(x, y)| \geq \varphi(x, y) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x, y) \geq \varphi(x, y) \\ f(x, y) \leq -\varphi(x, y). \end{cases}$$

5. $|f(x, y)| \leq \varphi(x, y)$ қўринишдаги тенгсизліклар қўйидагича муҳокама қилинади:

$$|f| \leq \varphi \Leftrightarrow \begin{cases} f \geq 0, \\ f \leq \varphi; \\ f \leq 0, \\ -f \leq \varphi \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 \leq f \leq \varphi \\ f \leq 0, \\ f \geq -\varphi \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 \leq f \leq \varphi \\ -\varphi \leq f \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f \leq \varphi, \\ f \geq -\varphi. \end{cases}$$

Агар $\varphi < 0$ бўлса, у ҳолда $|f(x, y)| \leq \varphi(x, y)$ тенгсизлик ўринли эмас, чунки номанфий сон манфий сондан кичик бўла олмайди.

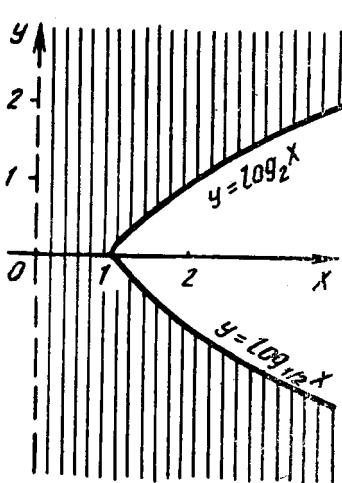
Демак, агар $\varphi(x, y) < 0$ бўлса, $|f(x, y)| \leq \varphi(x, y)$ қўринишдаги тенгсизлікларнинг ечими бўш мажмуудан иборат бўлади.

Шундай қилиб, қўйидаги тенг кучлилик схемасига эга бўламиз:

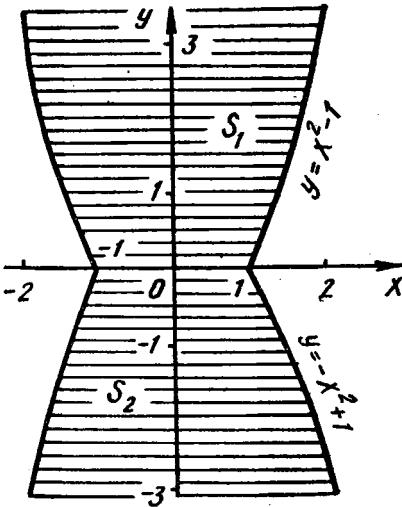
$$V. |f(x, y)| \leq \varphi(x, y) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x, y) \leq \varphi(x, y), \\ f(x, y) \geq -\varphi(x, y). \end{cases}$$

4- мисол. $|y| \geq \log_2 x$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Тенгсизликнинг ўнг қисми x нинг барча мусбат қийматларида аниқланган. Биламизки, берилган тенгсизлик $y \geq 0$ да $y \geq \log_2 x$ тенгсизликка тенг кучли бўлади. Шундай

87- расм.

88- расм.

нинг учун $y \geq \log_2 x$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталар мажмуасининг $y \geq 0$ даги қисмини қолдирамиз ва ҳосил бўлган текислик нуқталари мажмуасини абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, изланайтган натижага келамиз (87- расм).

5- мисол. $|y| \geq x^2 - 1$ тенгсизликни ечинг.

Е чиш. Берилган тенгсизлик $\begin{cases} y \geq 0, \\ y \geq x^2 - 1 \end{cases}$ ёки

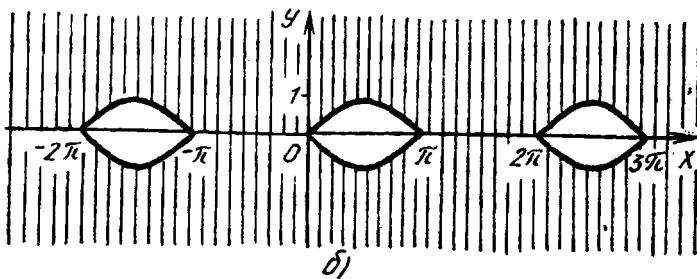
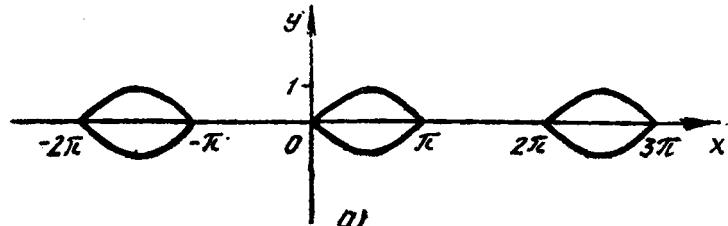
$\begin{cases} y \leq 0, \\ y \leq -x^2 + 1 \end{cases}$ бўлгандагина ўринли бўлади, яъни

$$|y| \geq x^2 - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} y \geq 0, \\ y \geq x^2 - 1; \end{cases} & (S_1) \\ \begin{cases} y \leq 0, \\ y \leq -x^2 + 1. \end{cases} & (S_2) \end{cases}$$

Изланайтган нуқталар мажмуаси 88- расмда кўрсатилган.

6- мисол. $|y| \geq \sin x$ тенгсизлик ечимлари мажмуасини топинг.

Е чиш. $y = \sin y$ функция графигининг абсциссалар ўқидан юқорида жойлашган қисмларини абсциссалар ўқига нис-

89- расм.

батан қүйига симметрик акслантириш натижасида $|y| = \sin x$ функциянынг графигини ҳосил қиласыз (89- а расм) ва ҳосил бўлган график ҳамда ташқарида қолган текислик нуқталари мажмуаси $|y| \geq \sin x$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси бўлади (89- б расм).

$|y| = \sin x$ функция графиги ва унинг ички қисмлари мажмуаси $|y| \leq \sin x$ тенгсизликнинг ечимлари бўлади.

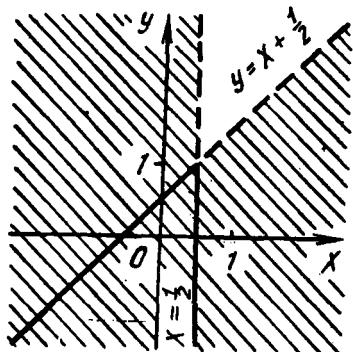
7- мисол. $|x + y| < x - y + 1$ тенгсизлик ечимлари мажмуасини топинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } |x + y| < x - y + 1 &\Leftrightarrow \begin{cases} x + y < x - y + 1, \\ x + y > -x + y - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y < \frac{1}{2}, \\ x > -\frac{1}{2} \end{cases} \end{aligned}$$

Графикни чизишни ўзингизга ҳавола қиласыз.

8- мисол. $|2x - y| > y - 1$ тенгсизликни ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } |2x - y| > y - 1 &\Leftrightarrow \begin{cases} 2x - y > y - 1, \\ 2x - y < 1 - y \end{cases} \Leftrightarrow \end{aligned}$$

90- расм.

$$\Leftrightarrow \begin{cases} y < x + \frac{1}{2} \\ x < \frac{1}{2} \end{cases}$$

(90- расм.).

8- §. $|y| \geq |f(x)|$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш

Умумий ҳолда $|y| \geq |f(x)|$ кўринишдаги тенгсизликни қа-ноатлантирувчи координат текислиги нуқталари мажмуа-

сини топиш учун $y \geq f(x)$ тенгсизликнинг биринчи чоракда ётган қисмини аввал ординаталар ўқига нисбатан (бунда ор-динаталар ўқидан чап томонда $y \geq -f(x)$, абсциссалар ўқидан юқоридаги ярим текисликда эса $y \geq |f(x)|$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси ҳосил бўлади) акслантирилади, сўнгра ҳосил бўлган ҳар иккала график бирлашмасини, яъни $y \geq |f(x)|$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуасини абсцис-салар ўқига нисбатан симметрик акслантирилади (абсцис-салар ўқидан қўйида $y \geq -|f(x)|$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси ҳосил бўлади).

Шундай қилиб, ҳосил бўлган текислик нуқталари маж-муаси изланадётган натижавий мажмуа бўлади.

Ёки қўйидагича муҳокама қилиб ҳам изланадётган ечим-лар мажмуасини ҳосил қилиш мумкин.

Модул таърифига кўра:

$$|y| = |f(x)| \Leftrightarrow y = \pm |f(x)|.$$

Бу функциянинг графиги қўйидагича ясалади:

а) $y = |f(x)|$ функция графигини ясаймиз (графикнинг ҳаммаси абсциссалар ўқидан юқорида ярим текисликда жой-лашган).

б) $y = -|f(x)|$ функция графигини ясаймиз, у абсцис-салар ўқига нисбатан $y = |f(x)|$ функция графигига сим-метрик бўлади.

Ҳосил бўлган графиклар бирлашмаси $|y| = |f(x)|$ функция графикидир. Бу графикнинг абсциссалар ўқидан юқори-да қолган қисми ва ундан юқоридаги текислик нуқталари мажмуаси ҳамда абсциссалар ўқидан пастда график

қисмлари ва ундан пастдаги текислик нүқталари мажмуаси биргаликда $|y| \geq |f(x)|$ тенгсизликкінг, шунингдегі, ундан қолған текислик нүқталари $|y| = |f(x)|$ функция билан биргаликда $|y| \leq |f(x)|$ тенгсизликкінг ечимлары мажмуаси бўлади.

1-мисол. $|y - 2| > |x - 3|$ тенгсизлик ечимлари мажмуасини топинг.

Ечиш. 1-усул. Абсолют миқдор (яъни модул) таърифига кўра $y - 2 > |x - 3|$ ва $y - 2 < -|x - 3|$ ёки $y > 2 + |x - 3|$ ва $y < 2 - |x - 3|$ га эга бўламиз. $y = 2 \pm |x - 3|$ функция графигида ҳосил бўлган вертикаль бурчаклардан S_1 ва S_2 соҳалари бирлашмаси берилган тенгсизлик ечимлари мажмуаси бўлади, бурчак томонлари нүқталари мажмуаси изланадиган мажмуага кирмайди (91-расм).

2-усул. Тенгсизликкінг ўнг ва чап қисмлари ўзгарувчиларининг олиши мумкин бўлган барча қийматларида номанфий, шунинг учун тенгсизликкінг иккала қисмини квадратга оширилганда тенг кучлилик бузилмайди, яъни $|y - 2| > |x - 3| \Leftrightarrow |y - 2|^2 > |x - 3|^2 \Leftrightarrow (y - 2)^2 > (x - 3)^2 \Leftrightarrow (y - 2)^2 - (x - 3)^2 > 0 \Leftrightarrow (y - 2 + x - 3)(y - 2 - x + 3) >$

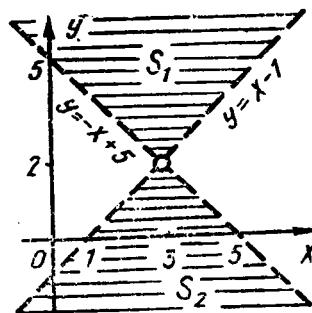
$$> 0 \Leftrightarrow (y + x - 5)(y - x + 1) > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y + x - 5 > 0, \\ y - x + 1 > 0 \end{cases} \text{ ёки}$$

$$\begin{cases} y + x - 5 < 0, \\ y - x + 1 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > -x + 5, \\ y > x - 1 \end{cases} \text{ (S}_1\text{)} \text{ ёки } \begin{cases} y < -x + 5, \\ y < x - 1. \end{cases} \text{ (S}_2\text{)}$$

Шундай қилиб, изланадиган ечим 91-расмда кўрсатилган.

3-усул. $|y| > |x|$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нүқталари мажмуасини $\vec{r}(2; 3)$ вектор бўйича параллел кўчириш ёки аввал абсциссалар ўқи бўйича З бирлик ўнгга, сўнгра 2 бирлик (ординаталар ўқига параллел) юқорига кўчириш натижасида ҳам изланадиган нүқталар мажмуасини ҳосил қилиш мумкин.

4-усул. Модул белгиси остидаги ифодалар, яъни тенгсизликкінг чап қисми $y - 2 = 0 \Leftrightarrow y = 2$ ва ўнг қисми эса $x - 3 = 0 \Leftrightarrow x = 3$ тўғри чизиқларни кесиб ўтганда (яъни

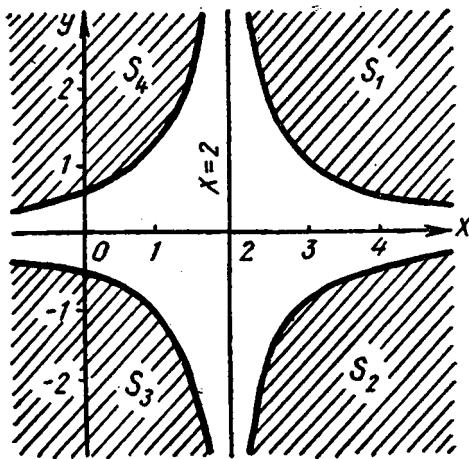

91-расм.

нолларини) ўз ишорасини ўзгартыради. Шунинг учун $x = 3$ ва $y = 2$ түрли чизиқлар координата текислигини 4 та бурчакка (яъни соҳага) бўлади. Бу соҳаларнинг (фикран координаталар бошини (3, 2) нуқтага кўчирганда ҳосил бўлган бурчаклар назарда тутиляпти) ҳар бирида берилган тенгсизликка тенг кучли тенгсизликлар системасини ечиб, изланадиган мажмуани ҳосил қилишимиз мумкин. Шундай қилиб, берилган тенгсизликни қўйидаги тенгсизликлар системалари ечимлари бирлашмасидан иборат деб қараймиз:

$$|y - 2| > |x - 3| \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} y - 2 > 0, \\ x - 3 > 0, \\ y - 2 > x - 3; \end{cases} \\ \begin{cases} y - 2 > 0, \\ x - 3 < 0, \\ y - 2 > -(x - 3); \end{cases} \\ \begin{cases} y - 2 < 0, \\ x - 3 < 0, \\ -(y - 2) > -(x - 3); \end{cases} \\ \begin{cases} y - 2 < 0, \\ x - 3 > 0, \\ -(y - 2) > x - 3 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} y > 2, \\ x > 3, \\ y > x - 1; \end{cases} \\ \begin{cases} y > 2, \\ x < 3, \\ y > -x + 5; \end{cases} \\ \begin{cases} y < 2, \\ x < 3, \\ y < x - 1; \end{cases} \\ \begin{cases} y < 2, \\ x > 3 \\ y < -x + 5. \end{cases} \end{cases}$$

2-мисол. $|x - 2| \cdot |y| \geqslant 1$ тенгсизликни ечинг.
Ечиш. Бунда 4 та ҳолни кўриб чиқиш лозим (яъни

92- расм.

тengsizlik чап қисмидаги күпайтуvчиларни нолга айлантируvчи $x = 2$ ва $y = 0$ түғри чизиқлар сонлар текислигини координата боши $(2; 0)$ нүктада бўлган 4 та соҳага бўлади).

1- ҳол. $\begin{cases} x > 2, \\ y > 0 \end{cases}$ да $|x - 2| \cdot |y| \geqslant 1 \Leftrightarrow (x - 2)y \geqslant 1 \Leftrightarrow y \geqslant \frac{1}{x - 2}$ бўлади (92-расмдаги S_1 соҳа).

Қолган ҳоллар учун 2) $x > 2$, $y < 0$; 3) $x < 2$, $y < 0$; 4) $x < 2$, $y > 0$) ҳосил бўлган текислик нүкталари мажмуасини дастлаб $x = 2$ түғри чизиқقا, сўнгра Ox ўққа нисбатан симметрик акслантириш кифоядир. Қолган ҳолларга мос келувчи текислик нүкталари мажмуаси 92-расмда S_2 , S_3 ва S_4 билан кўрсатилган. Ёки қўйидагича мулоҳаза юритсан ҳам бўлади:

а) аввал $|x| \cdot |y| \geqslant 1 \Leftrightarrow |xy| \geqslant 1$ tengsizlikни қаноатлантируvчи текислик нүкталари мажмуасини топиш;

б) сўнгра ҳосил бўлган текислик нүкталари мажмуасини $\vec{r}(2; 0)$ вектор қадар параллел кўчириш лозим.

Изланаётган мажмуа 92-расмда тасвирланган.

3- мисол. $4x^2 \leqslant \left| \frac{x}{y} \right|$ tengsizlikни ечинг.

Ечиш. Тengsizlikning echimlari mажmuasiga absissalar ўки нүкталари кирмайди, аks ҳолда tengsizlikning ўнг қисми маънога эга бўlmайди.

I координата бурчагида ($x > 0$, $y > 0$) берилган тенгсизлик $y \leq \frac{1}{4x}$ тенгсизликка тенг кучли. Биламизки, $y \leq \frac{1}{4x}$ тенгсизликни гипербола тармоги (I чоракдаги) ва ундан пастда ётган текислик нүкталари мажмуси қаноатлантиради. Ҳосил бўлган текислик нүкталари мажмусини ординаталар ва сўнгра абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантирасак, изланаётган мажмумат ҳосил бўлади (93- расм).

4- мисол. $|y| \geq |x^2 - 2x|$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нүкталари мажмусини топинг.

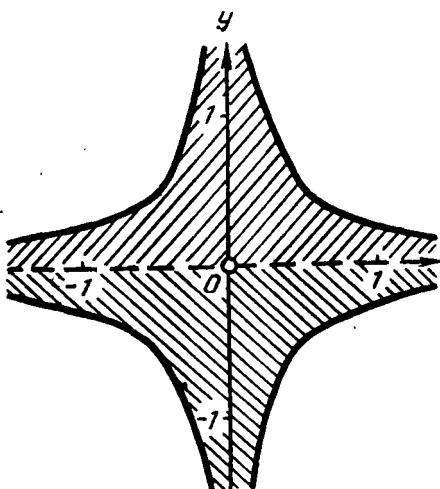
Ечиш. Берилган тенгсизлик $y \geq 0$ бўлганда $y \geq |x^2 - 2x|$, $y \leq 0$ бўлганда эса $y \leq -|x^2 - 2x|$ тенгсизликка тенг кучли.

Берилган тенгсизлик графиги қуйидаги тартибда ясалади:

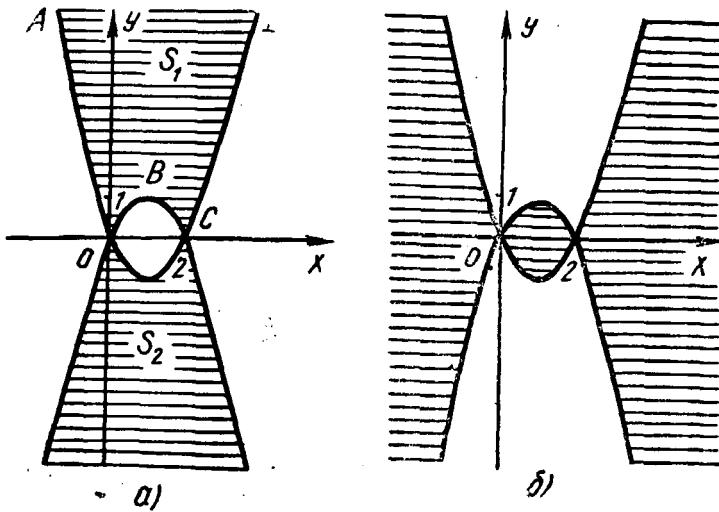
1) $y = x^2 - 2x = (x - 1)^2 - 1$ функция координата ўқларини ($0; 0$) ва ($2; 0$) нүкталарда кесиб, учи ($1; -1$) нүктада бўлган ҳамда тармоқлари юқорига (чунки $a = 1 > 0$) йўналган парабола (парабола ўқи $x = 1$ тўғри чизиқ) дан иборат. Графикнинг ($y < 0$) абсциссалар ўқидан пастдаги қисмини пункттир билан чизамиз ($y = (x - 1)^2 - 1$ функция графиги $y = x^2$ функция графигини $\vec{r}(1; -1)$ вектор қадар параллел кўчириш натижасида ҳосил бўлади);

2) параболанинг пункттир билан чизилган (яъни графикнинг абсциссалар ўқидан пастда қолган) қисмини абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $y = |x^2 - 2x|$ функция графигини ҳосил қиласмиш (94-a расмдаги $\tilde{A}OBCD$ эгри чизиқ).

$\tilde{A}OBCD$ эгри чизиқ ва ундан юқоридаги текислик нүкталари мажмуси $y \geq |x^2 - 2x|$ тенгсизлик ечимлари мажмуси бўлади (S_1 соҳа);

93- расм.

94- расм.

3) ҳосил бўлган текислик нуқталари мажмуасини (S_1 соҳа назарда тутиляпти) абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантирасак, $y \leqslant -|x^2 - 2x|$ тенгсизлик ечимлари мажмуаси келиб чиқади (S_2 соҳа). S_1 ва S_2 соҳалар йигинидиси $|y| \geqslant |x^2 - 2x|$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуасидир (94-*a* расм).

$$94\text{-}b \text{ расмда } |y| \leqslant |x^2 - 2x| \Leftrightarrow \begin{cases} y \geqslant -|x^2 - 2x|, \\ y \leqslant |x^2 - 2x| \end{cases}$$

нинг ечимлари мажмуаси тасвирланган.

5-мисол. $|y| \leqslant |x^2 - 2|x||$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуасини кўрсатинг.

Ечиш. Модул таърифига кўра:

$$|y| = |x^2 - 2|x|| \Leftrightarrow y = \pm |x^2 - 2|x||.$$

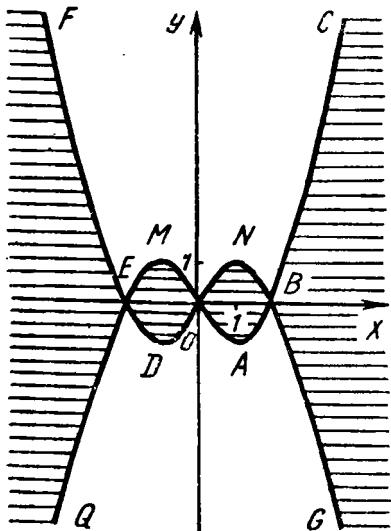
Буни эътиборга олсак, берилган тенгсизлик

$$-|x^2 - 2|x|| \leqslant y \leqslant |x^2 - 2|x|| \Leftrightarrow \begin{cases} y \leqslant |x^2 - 2|x||, \\ y \geqslant -|x^2 - 2|x|| \end{cases}$$

га тенг кучли.

Изланаётган ечимлар мажмуасини қўйидагича ҳосил қиласмиш:

1) $x \geqslant 0$ учун $y = x^2 - 2x = (x - 1)^2 - 1$ функция графигини чизамиз (95-расмдаги $OABC$ эгри чизик);

95- расм.

акслантириш натижасида $y = |x^2 - 2|x||$ функция графиги ҳосил бўлади (95-расмдаги $FEMONBC$ эгри чизиқ);

4) $y = |x^2 - 2|x||$ функция графигини абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантирсақ, $y = -|x^2 - 2|x||$ функция ($QEDOABG$ эгри чизиқ) графиги ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, $y \leqslant |x^2 - 2|x||$ функция графигидан пастда ҳамда $y \geqslant -|x^2 - 2|x||$ функция графигидан юқорида ётган текислик қисмларининг умумий қисми (яъни кесишмаси) $|y| \leqslant |x^2 - 2|x||$ тенгсизлик ечимлари мажмуаси бўлади (95-расм).

6- мисол. $|y| \geqslant |\log_2 |x||$ тенгсизликни ечинг.
Ечиш.

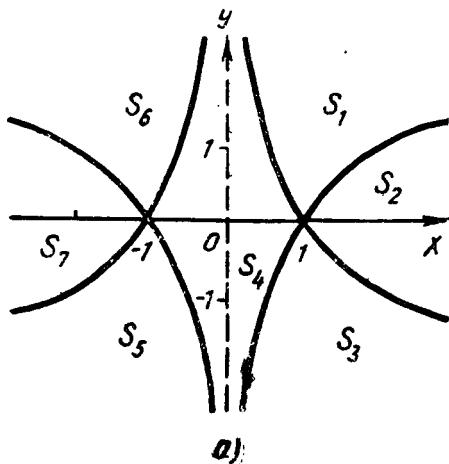
$$|y| \geqslant |\log_2 |x|| \Leftrightarrow \begin{cases} y \geqslant |\log_2 |x|| \\ y \leqslant -|\log_2 |x|| \end{cases}$$

Графикни ясаш босқичлари юқорида келтирилганга ўхшаш олиб борилади. 96-а расмда $|y| = \log_2 |x||$ функциянинг графиги келтирилган, у текисликни 7 та соҳага бўлади, бунда $x \neq 0$ ва $y = 0$ тўғри чизиқлар назарга олинмаган, яъни факат функция ноллари назарга олинганд. Соҳалар усулидан фойдаланиб, қайси бир соҳа нуқталари мажмуаси изланади-

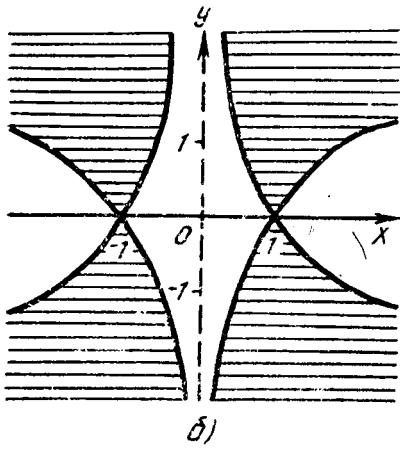
2) $x \leqslant 0$ учун $y = x^2 + 2x = (x + 1)^2 - 1$ функция графигини чизамиз (ёки берилган функция жуфт функция бўлгани учун $OABC$ эгри чизиқни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириб, $y = x^2 + 2x$ функция графигини ҳосил қиласиз) (95-расмдаги $ODEF$ эгри чизиқ).

$FEDOABC$ эгри чизиқ $y = |x^2 - 2x|$ функция графигидир;

3) $y = |x^2 - 2x|$ функция графигининг абсциссалар ўқидан пастдаги ярим текисликда ётган қисмини юқоридаги ярим текисликка симметрик

a)

b)

96- расм.

1-мисол. $|x^2 + y^2 - 2| \leqslant 2(x + y)$ тенгсизликни ечинг.
Ечиш. $|x^2 + y^2 - 2| \leqslant 2(x + y) \Leftrightarrow -2(x + y) \leqslant x^2 + y^2 - 2 \leqslant 2(x + y)$

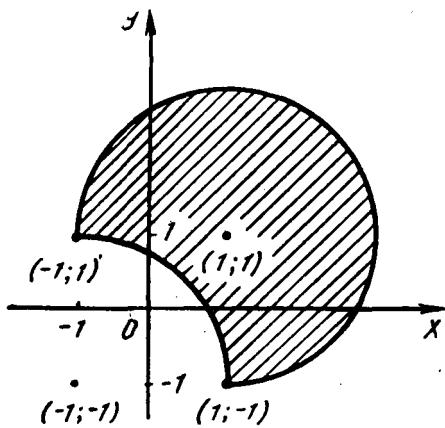
$$+ y^2 - 2 \leqslant 2(x + y) \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + y^2 - 2 \leqslant 2(x + y), \\ x^2 + y^2 - 2 \geqslant -2(x + y) \end{cases} \quad (1)$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} (x - 1)^2 + (y - 1)^2 \leqslant 4, \\ (x + 1)^2 + (y + 1)^2 \geqslant 4. \end{cases} \quad (2)$$

ган мажмууга кириши IV бобда келтирилген. Масалан $(-2; 0)$ нүкта S_7 соҳага тегишили, унда $0 < |\log_2(-2)|$ муносабат ўринли бўлади, шунинг учун бу соҳа изланадиган соҳа эмас экан. Энди навбатма навбат қолган соҳаларда қандай муносабат ўринли бўлишини ҳисоблаб чиқишига ҳожат қолмайди. Функцияниң ўзгармас ишора ораликларини топиш аён бўлиб қолди. Изланадиган ечимлар мажмууси 96-б расмда кўрсатилган.

9-§. Ўзгарувчилари модул белгиси остида бўлган тенгсизликларга доир аралаш мисолларни ечиш

Ушбу параграф юқорида кўрилган ҳолларга ўхшамайдиган модул белгиси остида ўзгарувчилар иштирок этган тенгсизликларни ечишга бағишиланади.

97- расм.

(1) тенгсизликни марқағы (1; 1) нүктада ва радиуси 2 бирлікка тенг бўлган ёпик доири, (2) тенгсизликни марқағы (−1; −1) нүктада ва радиуси 2 бирлікка тенг бўлган очиқ доирадан қолган текислик нүкталари мажмусаси, шунингдек, берилган тенгсизликни эса (1) ва (2) тенгсизликлар ечимлари мажмусининг кесишмасига (яъни умумий қисмига) тегишли те-

кислик нүкталари мажмусаси қаноатлантиради (97-расм). 97-расмдаги чегара нүкталари мажмусасидан олинган исталган нүктанинг координаталари $|x^2 + y^2 - 2| = 2(x + y)$ тенгламани қаноатлантиргани учун унинг графиги бўлади.

2- мисол. $\frac{y - 1 + |x - 1|}{y - x^2 + 2x} \leq 0$ тенгсизлик ечимлари мажмусини топинг.

Ечиш. Тенгсизлик ечимлари мажмусаси $x - 1 = 0 \Leftrightarrow x = 1$ тўғри чизиққа нисбатан симметрик жойлашганд.

$$\frac{y - 1 + |x - 1|}{y - x^2 + 2x} \leq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x - 1 \geq 0, \\ \frac{y - 1 + x - 1}{y - x^2 + 2x} \leq 0; \\ x - 1 \leq 0, \\ \frac{y - 1 - (x - 1)}{y - x^2 + 2x} \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ \frac{y + x - 2}{y - x^2 + 2x} \leq 0; \\ x \leq 1, \\ \frac{y - x}{y - x^2 + 2x} \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ y + x - 2 \geq 0, \\ y - x^2 + 2x < 0 \end{cases} \quad \text{ёки}$$

$$\begin{cases} x \geq 1, \\ y + x - 2 \leq 0, \\ y - x^2 + 2x > 0 \end{cases} \text{ ёки } \begin{cases} x \leq 1, \\ y - x \geq 0, \\ y - x^2 + 2x < 0 \end{cases} \text{ ёки}$$

$$\begin{cases} x \leq 1, \\ y - x \leq 0, \\ y - x^2 + 2x > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ y \geq -x + 2, \\ y < (x-1)^2 - 1 \end{cases} \quad (1) \text{ ёки}$$

$$\begin{cases} x \geq 1, \\ y \leq -x + 2, \\ y > (x-1)^2 - 1 \end{cases} \quad (2) \text{ ёки} \quad \begin{cases} x \leq 1, \\ y \geq x, \\ y < (x-1)^2 - 1 \end{cases} \quad (3)$$

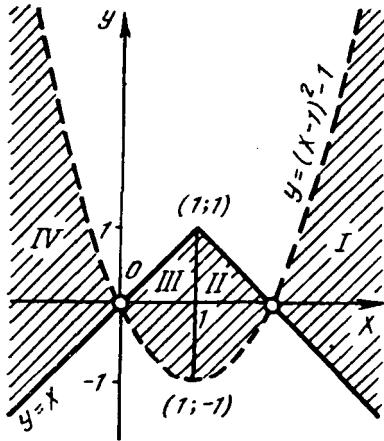
$$\text{ёки} \quad \begin{cases} x \leq 1, \\ y \leq x, \\ y > (x-1)^2 - 1. \end{cases} \quad (4)$$

98-расмдаги I соҳа (1), II соҳа (2), III соҳа (4) ва IV соҳа (3) системалар ечимлари мажмуасидир.

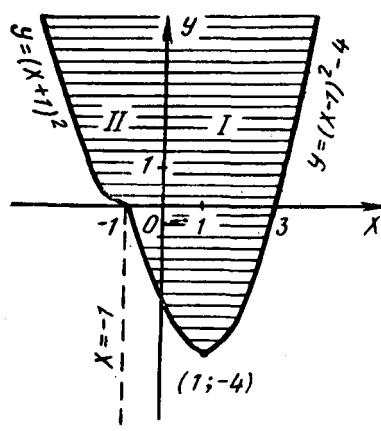
Эслатма. $y - x^2 + 2x = 0 \Leftrightarrow y = (x-1)^2 - 1$ парабола нуқталари мажмуасидан бошқа барча текислик нуқталари берилған тенгсизликкниң аниқланыш соҳасини ташкил қиласы.

3-мисол. $y \geq x^2 - 2|x+1| - 1$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $y \geq x^2 - 2|x+1| - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x+1 \geq 0, \\ y \geq x^2 - 2(x+1) - 1 \end{cases}$

98- расм.

99- расм.

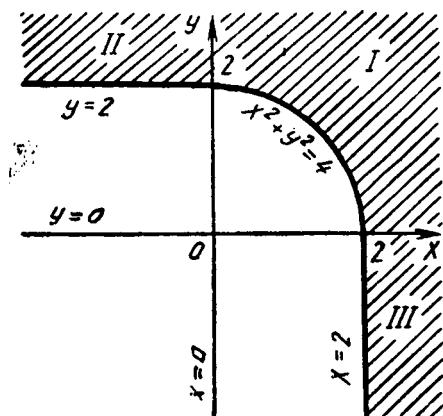
$$\text{ёки } \begin{cases} x + 1 \leq 0, \\ y \geq x^2 + 2(x + 1) - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -1, \\ y \geq x^2 - 2x - 3 \end{cases} \text{ ёки}$$

$$\begin{cases} x \leq -1, \\ y \geq x^2 + 2x + 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -1, \\ y \geq (x - 1)^2 - 4 \end{cases} \quad (1)$$

$$\text{ёки } \begin{cases} x \leq -1, \\ y \geq (x + 1)^2. \end{cases} \quad (2) \quad (99\text{-расм}).$$

99-расмдаги $x = -1$ түғри чизиқ ва ундан ўнг томондаги I соҳа (1) системанинг, чап томондаги II соҳа эса (2) системанинг ечимлари мажмуасидир; чегара нуқталари мажмуаси $y = x^2 - 2|x + 1| - 1$ функциянынг графигидир.

4- мисол. $(x + |x|)^2 + (y + |y|)^2 \geq 16$ тенгсизликни ечинг.

100- расм.

ни маркази координаталар бошида ва радиуси 2 бирлікка тенг бўлган айлана ҳамда ундан ташқаридаги нуқталар мажмуасининг I чоракда қолган қисми нуқталари қаноатлантиради (100-расмдаги I соҳа).

II чоракда $x \leq 0$ ва $y \geq 0$, шу сабабли берилган тенгсизлик $(x - x)^2 + (y + y)^2 \geq 16 \Leftrightarrow y^2 \geq 4 \Leftrightarrow |y| \geq 2$ га тенг кучли бўлади, аммо шартни назарга олсак

$$\begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq 0, \\ |y| \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq 2. \end{cases}$$

Е ч и ш. Модул белгиси остидаги ўзгарувчилар координата ўқларини кесиб ўтганда ўз ишораларини ўзgartирғанликлари сабабли 4 та ҳолни кўриб чиқиш лозим.

I чоракда $x \geq 0$ ва $y \geq 0$, шунинг учун берилган тенгсизлик $(x + x)^2 + (y + y)^2 \geq 16 \Leftrightarrow 4x^2 + 4y^2 \geq 16 \Leftrightarrow x^2 + y^2 \geq 4$ тенгсизликка тенг кучли бўлади. Демак, бу ҳолда берилган тенгсизликни

Демак, бу ҳолда берилган тенгсизликни $y = 2$ тўғри чизиқ билан чегараланган юқоридаги ярим текисликнинг II чоракда қолган қисми нуқталари мажмуаси қаноатлантиради (100-расмдаги II соҳа).

III чоракда $x \leq 0$ ва $y \leq 0$. Бу ҳолда берилган тенгсизлик $(x - x)^2 + (y - y)^2 \geq 16 \Leftrightarrow 0 \geq 16$ кўринишга эга бўлади. Аммо бу тенгсизлик ўринли эмас. Демак, $x \leq 0$ ва $y \leq 0$ шартларда берилган тенгсизлик ечимга эга эмас экан.

IV чоракда $x \geq 0$ ва $y \leq 0$. Бу ҳолда $(x + x)^2 + (y - y)^2 \geq 16 \Leftrightarrow 4x^2 \geq 16 \Leftrightarrow |x| \geq 2$ бўлади, аммо шартни

$$\text{эътиборга олсак } \begin{cases} x \geq 0, \\ y \leq 0, \\ |x| \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2, \\ y \leq 0 \end{cases} \text{ системага эга бўламиз}$$

(100-расмдаги III соҳа).

Шундай қилиб, юқорида келтирилган ҳолларга тегишли ечимлар мажмуасининг бирлашмаси изланадиган ечимдир (100-расм). Чегара нуқталари мажмуаси $(x + |x|)^2 + (y + |y|)^2 = 16$ тенгламанинг ечимлари мажмуаси бўлади.

5-мисол. $|x| + |y| \leq 1$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Аввалги мисолга ўхшашиб тенгсизлик ечимлари мажмуасини топиш учун 4 та ҳолни кўриб чиқамиз:

1-ҳол. $(|x| + |y| \leq 1, x \geq 0, y \geq 0) \Leftrightarrow (x + y \leq 1, x \geq 0, y \geq 0) \Leftrightarrow (y \leq -x + 1, x \geq 0, y \geq 0)$.

2-ҳол. $(|x| + |y| \leq 1, x \leq 0, y \geq 0) \Leftrightarrow (-x + y \leq 1, x \leq 0, y \geq 0) \Leftrightarrow (y \leq x + 1, x \leq 0, y \geq 0)$.

3-ҳол. $(|x| + |y| \leq 1, x \leq 0, y \leq 0) \Leftrightarrow (-x - y \leq 1, x \leq 0, y \leq 0) \Leftrightarrow (y \geq -x - 1, x \leq 0, y \leq 0)$.

4-ҳол. $(|x| + |y| \leq 1, x \geq 0, y \leq 0) \Leftrightarrow (x - y \leq 1, x \geq 0, y \leq 0) \Leftrightarrow (y \geq x - 1, x \geq 0, y \leq 0)$.

Энди ҳар бир чоракдаги ясашларни бажариб, изланадиган ечими топамиз.

Биз биламизки, $y = -x + 1$ тўғри чизиқ ($1; 0$) ва $(0; 1)$ нуқталардан ўтади. Шунинг учун $y = -x + 1$ тўғри чизиқнинг биринчи чоракда қолган кесмаси ва ундан пастда қолган нуқталар мажмуаси $y \leq -x + 1$ тенгсизликни қаноатлантиради.

Қолган ҳол учун ҳам шундай мулоҳазалар юритиб, ечимлар мажмуасини топиш ўзингизга ҳавола қилинади.

Демак, изланадиган нуқталар мажмуаси $y = -x + 1$, $y = x + 1$, $y = -x - 1$ ва $y = x - 1$ тўғри чизиқлар билан чегараланган квадрат ва унинг ички нуқталари мажмуасидан иборат эканлиги келиб чиқади (22-расмга қ.) ёки изланадиган нуқталар мажмуаси $y = -x + 1$ ва $y = -x - 1$

ҳамда $y = x + 1$ ва $y = x - 1$ тўғри чизиқлар билан чегараланган ёпиқ полосалар кесишмаси деб қаралса ҳам бўлади; ёки учлари $(1; 0)$, $(0; 1)$, $(-1; 0)$ ва $(0; -1)$ нуқталарда бўлган квадрат ва унинг ички нуқталари мажмуасидир дейилса ҳам бўлади.

Умумий ҳолда $|x| + |y| = a$ ($a \geq 0$) функция (тenglam) нинг графиги учлари $(a; 0)$, $(0; a)$, $(-a; 0)$ ва $(0; -a)$ нуқталарда бўлган ёки $x + y = a$, $-x + y = a$, $-x - y = a$ ва $x - y = a$ тўғри чизиқлар билан чегараланган квадратдан иборатdir. $|x| + |y| \geq 1$ tengsizlikни эса учлари $(1; 0)$, $(0; 1)$, $(-1; 0)$ ва $(0; -1)$ нуқталарда бўлган квадрат ва ундан ташқаридаги текислик нуқталари мажмуаси қаноатлантиради.

6-мисол. $|y| - |x + 1| \geq 2$ tengsizlikni eching.

Ечиш. Модул белгиси остидаги ифодалар $y = 0$ ва $x + 1 = 0 \Leftrightarrow x = -1$ қийматлар орқали (яъни тўғри чизиқларни кесиб) ўтганда ўз ишорасини ўзгартиради. Шунинг унинг $y \geq 0$ бўлганда $|y| = y$ ga, $y \leq 0$ бўлганда $|y| = -y$ ga, $x \geq -1$ бўлганда $|x + 1| = x + 1$ ga ва $x \leq -1$ бўлганда $|x + 1| = -(x + 1) = -x - 1$ ga эга бўламиз. Шундай қилиб 4 та ҳолни кўриб чиқамиз.

1-ҳол. Агар $x \geq -1$ ва $y \geq 0$ бўлса, у ҳолда қўйидагиларга эга бўламиз:

$$\begin{cases} x \geq -1, \\ y \geq 0, \\ y - x - 1 \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -1, \\ y \geq 0, \\ y \geq x + 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -1, \\ y \geq x + 3. \end{cases}$$

2-ҳол. Агар $x \leq -1$ ва $y \geq 0$ бўлса, у ҳолда:

$$\begin{cases} x \leq -1, \\ y \geq 0, \\ y + x + 1 \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq -1, \\ y \geq 0, \\ y \geq -x + 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq -1, \\ y \geq -x + 1. \end{cases}$$

3-ҳол. Агар $x \leq -1$ ва $y \leq 0$ бўлса, у ҳолда:

$$\begin{cases} x \leq -1, \\ y \leq 0, \\ -y + x + 1 \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq -1, \\ y \leq 0, \\ y \leq x - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq -1, \\ y \leq x - 1. \end{cases}$$

4-ҳол. Агар $x \geq -1$ ва $y \leq 0$ бўлса, у ҳолда:

$$\begin{cases} x \geq -1, \\ y \leq 0, \\ -y - x - 1 \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -1, \\ y \leq 0, \\ y \leq -x - 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -1, \\ y \leq -x - 3. \end{cases}$$

Юқоридаги түртта ечимлар мажмусини бирлаштириб, берилган тенгсизликнинг ечимлари мажмусини топамиз. Аммо дикқат билан қарасак, берилган тенгсизлик ечимлари мажмусини $\begin{cases} y \geq x + 3, \\ y \geq -x + 1 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} y \leq x - 1, \\ y \leq -x - 3 \end{cases}$ кўринишда ифодаласак ҳам бўлади (101-расм).

101-расмдаги ABC ва DEF синиқ чизиқлар бирлашмаси $|y| - |x + 1| = 2$ тенгламанинг графиги (яъни ечими) дир.

Берилган тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуси $x = -1$ ва $y = 0$ тўғри чизиқларга нисбатан симметрик жойлашганлиги сабабли 1-ҳолда ҳосил қилинган

$\begin{cases} x \geq -1, \\ y \geq x + 3 \end{cases}$ система ечимлари мажмусини аввал $x = -1$ тўғри чизиқка, сўнгра ҳосил бўлган ҳар иккала ечимлар мажмусини абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантириш натижасида ҳам ҳосил қилиш мумкин.

$|x + 1| - |y| \geq 2$ тенгсизликни ҳам юқоридагига ўхшаш шакл алмаштиришлар бажаришини ўзингизга ҳавола қиласиз ва фақат сўнгги натижани келтирамиз:

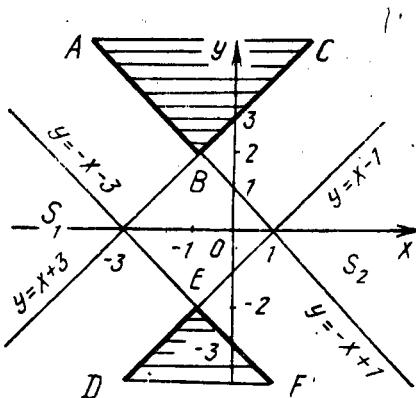
$$|x + 1| - |y| \geq 2 \Leftrightarrow \begin{cases} y \leq -x - 3, \\ y \geq x + 3 \end{cases} \text{ ёки } \begin{cases} y \leq x - 1, \\ y \geq -x + 1. \end{cases}$$

Бу тенгсизликнинг ечимлари мажмуси мос равиша S_1 ва S_2 соҳалар бирлашмасидан иборатdir (101-расмга қ.), ечимга бурчак томонлари нуқталари мажмуси ҳам киради.

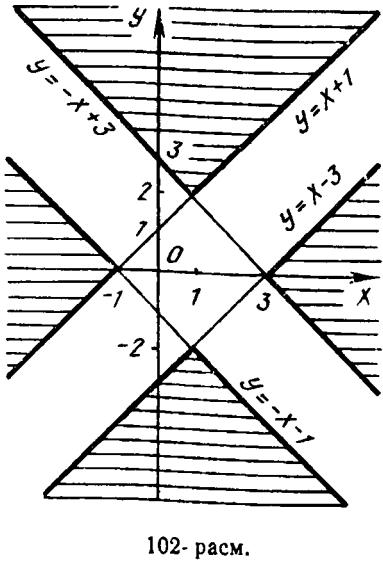
7-мисол. $||x - 1| - |y|| \geq 2$ тенгсизлик ечимлари мажмусини топинг.

Ечиш. Ички модул остидаги ифодалар $x - 1 = 0 \Leftrightarrow x = 1$ ва $y = 0$ қийматлардан ўтганда ўз ишораларини ўзгартирадилар. Шунинг учун тенгсизлик ечимлари мажмуси $x = 1$ ва $y = 0$ тўғри чизиқларга нисбатан симметрик бўлади.

Берилган тенгсизлик $|x - 1| - |y| \geq 2$ ёки $|x - 1| - |y| \leq -2$,

101- расм.

102- расм.

ёки $\begin{cases} y \leq -x - 1, \\ y \geq x + 1 \end{cases}$, ёки $\begin{cases} y \geq x + 1, \\ y \geq -x + 3 \end{cases}$, ёки $\begin{cases} y \leq x - 3, \\ y \leq -x - 1 \end{cases}$

(102- расм.).

8- мисол. $||x| - y| \leq 3$ тенгсизлик ечимлари мажмусини топинг.

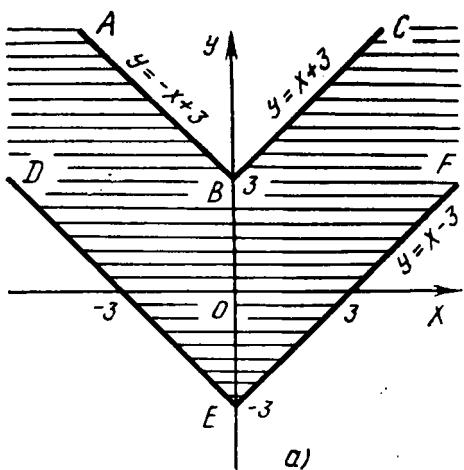
$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } ||x| - y| \leq 3 &\Leftrightarrow -3 \leq |x| - y \leq 3 \Leftrightarrow -|x| - 3 \leq -y \leq -|x| + 3 \Leftrightarrow |x| - 3 \leq y \leq |x| + 3 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x - 3 \leq y \leq x + 3; \end{cases} \quad (1) \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 0, \\ -x - 3 \leq y \leq -x + 3. \end{cases} \quad (2) \end{aligned}$$

(1) системани $y = x - 3$ ва $y = x + 3$ түғри чизиқлар билан чегараланган ёпік полосаңынг ординаталар үқидаги ва ундан ўнг томонда қолған қисми нұқталари мажмусаси қаноатланыради. Бу ҳосил бўлган нұқталар мажмусини ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантирасак, чап қисмда (2) система ечимлари мажмусаси ҳосил бўлади. Шундай қилиб, изланётган мажмua 103- а расмда тасвирланган. ABC ва DEF синиқ чизиқлар (яъни бурчаклар) нұқталари мажмусаси $-||x| - y| = 3$ тенгламанинг ечимиdir.

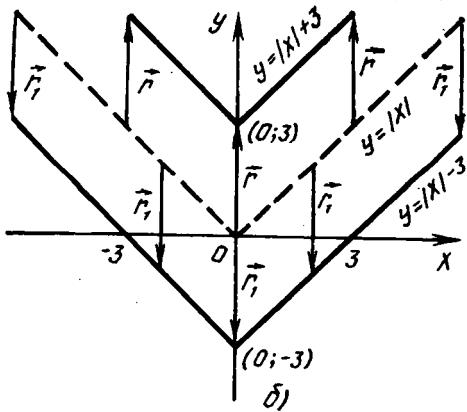
яъни

$\begin{cases} |x - 1| - |y| \geq 2, \\ |y| - |x - 1| \geq 2 \end{cases}$
бўлганда ўринли бўлади.
Бу кўринишдаги тенгсизликлар ечимларини топиш юқоридаи 6-мисолда кўрилган. Шунинг учун шакл алмаштиришлар жараёнини бажаришини ўзингизга ҳавола қиласмиз ва фақат шакл алмаштиришлар натижасинигина келтирамиз:

$$\begin{aligned} ||x - 1| - |y|| \geq 2 &\Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} |x - 1| - |y| \geq 2 \\ |y| - |x - 1| \geq 2 \end{cases} &\Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \dots &\Leftrightarrow \begin{cases} y \leq x - 3, \\ y \geq -x + 3 \end{cases} \end{aligned}$$

а)

б)

103- расм.

мажмуаси $||x| - y| > 3$ тенгизликтининг, унга чегара нуқталари мажмуасини қўйсак, $||x| - y| \geq 3$ тенгизликтининг ечимлари мажмуаси ҳосил бўлади.

9- мисол. $|y| + 2|x| \leq x^2 + 1$ (*) тенгизлик ечимлари мажмуасини топинг.

Е чи ш. Модул белгиси остидаги ўзгарувчилар координата ўқларини кесиб ўтганда ўз ишораларини ўзgartирганлиги сабабли тўртала чоракда алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқdir, яъни:

Ёки $||x| - y| = 3$ тенглама ечимлари мажмуасини қўйидагича муҳокама қилиб топса ҳам бўлади, яъни:

$$\begin{aligned} ||x| - y| = 3 &\Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow |x| - y = 3, \\ &\Leftrightarrow |x| - y = -3 \\ &\Leftrightarrow y = |x| - 3, (3) \\ &\Leftrightarrow y = |x| + 3. (4) \end{aligned}$$

Бизга маълумки, $y = |x|$ тенглама графиги I ва II координата бурчаклари биссектрисаларидан иборат, уни $\vec{r}(0, 3)$ вектор қадар параллел кўчирсанг (4) тенгламанинг; $\vec{r}_1(0; -3)$ вектор қадар параллел кўчирсанг, (3) тенгламанинг; уларнинг бирлашмаси эса $||x| - y| = 3$ тенгламанинг ечимлари мажмуаси бўлади (103-б расм).

$||x| - y| \leq 3$ тенгизлик ечимларидан қолган текислик қисмлари

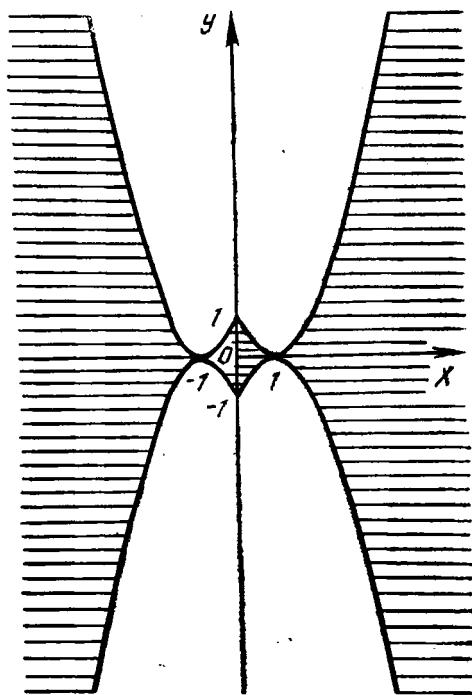
$$(*) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq 0, \\ y + 2x \leq x^2 + 1; \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq 0, \\ y - 2x \leq x^2 + 1; \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq 0, \\ -y - 2x \leq x^2 + 1; \end{cases} \\ \begin{cases} x \geq 0, \\ y \leq 0, \\ -y + 2x \leq x^2 + 1 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq 0, \\ y \leq (x - 1)^2; \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq 0, \\ y \leq (x + 1)^2; \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq 0, \\ y \geq -(x + 1)^2; \end{cases} \\ \begin{cases} x \geq 0, \\ y \leq 0, \\ y \geq -(x - 1)^2. \end{cases} \end{cases}$$

Изланаётган ечимлар мажмусаси дастлаб (1) система ечимлари мажмусини ординаталар ўқига, сўнгра ҳосил бўлган текислик нуқталари мажмусини абсциссалар ўқига нисбатан симметрик акслантириш натижасида ҳосил қилинади (104-расм).

10-мисол. $x^2 + y^2 \leq 2(|x| + |y|)$ (*) тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Берилган тенгсизликни унга тенг кучли бўлган тенгсизликлар системаси бирлашмасига алмаштирамиз:

$$\begin{aligned} (*) &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq 0, \\ x^2 + y^2 \leq 2(x + y) \end{cases} \\ \text{ёки } &\begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq 0, \\ x^2 + y^2 \leq 2(-x + y) \end{cases} \quad \text{ёки } \begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq 0, \\ x^2 + y^2 \leq 2(-x - y) \end{cases} \\ \text{ёки } &\begin{cases} x \geq 0, \\ y \leq 0, \\ x^2 + y^2 \leq 2(x - y) \end{cases} \quad \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq 0, \\ (x - 1)^2 + (y - 1)^2 \leq (\sqrt{2})^2 \end{cases} \\ \text{ёки } &\begin{cases} x \leq 0, \\ y \geq 0, \\ (x + 1)^2 + (y - 1)^2 \leq (\sqrt{2})^2 \end{cases} \\ \text{ёки } &\begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq 0, \\ (x + 1)^2 + (y + 1)^2 \leq (\sqrt{2})^2 \end{cases} \end{aligned}$$

104- расм.

$$\text{ёки } \begin{cases} x \geq 0, \\ y \leq 0, \\ (x - 1)^2 + (y + 1)^2 \leq (\sqrt{2})^2 \end{cases}$$

(105-расм). Чегара нүкталари мажмуси $x^2 + y^2 = 2(|x| + |y|)$ тенгламанинг графигидир.

11-мисол. Ушбу тёнгизсизлик ечимлари мажмусини топинг:

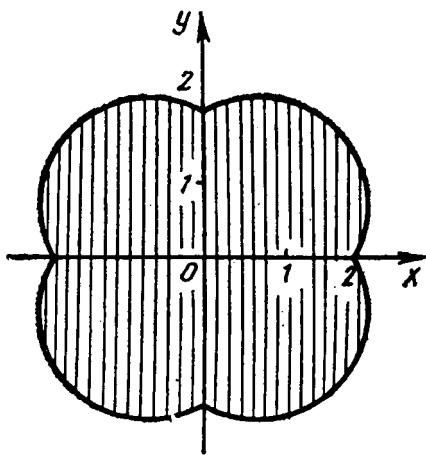
$$4 \leq x^2 + y^2 \leq 2(|x| + |y|).$$

Е ч и ш.

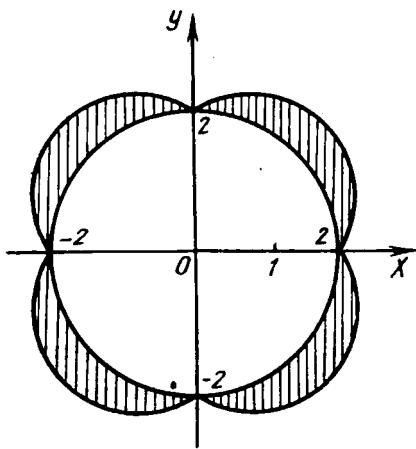
$$4 \leq x^2 + y^2 \leq 2(|x| + |y|) \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + y^2 \leq 2(|x| + |y|), \\ x^2 + y^2 \geq 4. \end{cases} \quad (1)$$

$$(2)$$

(1) тёнгизсизлик ечимлари мажмуси (105-расмга қаранг) дан маркази координаталар бошида ва радиуси 2 бирлікка тенг

105- расм.

106- расм.

бўлган очиқ доира нуқталари мажмуасини чиқариб юборсак, берилган тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуаси ҳосил бўлади (106- расм).

12- мисол. Ушбу тенгсизлик ечимлари мажмуасини топинг:

$$\left| \frac{x+2y}{x-y} \right| > 2.$$

Е чиши. 1-усул.
Шу бобнинг 7- параграфида келтирилган IV тенг кучлилик схемаси ҳамда IV бобнинг 1- параграфида келтирилган тенг кучли алмаштиришлар схемаларини қўллаб, қўйидагиларга эга бўламиш:

$$\left| \frac{x+2y}{x-y} \right| > 2 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x+2y}{x-y} > 2, \\ \frac{x+2y}{x-y} < -2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x+2y-2x+2y}{x-y} > 0, \\ \frac{x+2y+2x-2y}{x-y} < 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{4y-x}{x-y} > 0, \\ \frac{3x}{x-y} < 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} 4y - x > 0, \\ x - y > 0; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} 4y - x < 0, \\ x - y < 0; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x > 0, \\ x - y < 0; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x < 0, \\ x - y > 0. \end{array} \right. \end{array} \right] \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} y > \frac{1}{4}x, \\ y < x; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} y < \frac{1}{4}x, \\ y > x; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x > 0, \\ y > x; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x < 0, \\ y < x \end{array} \right. \end{array} \right]$$

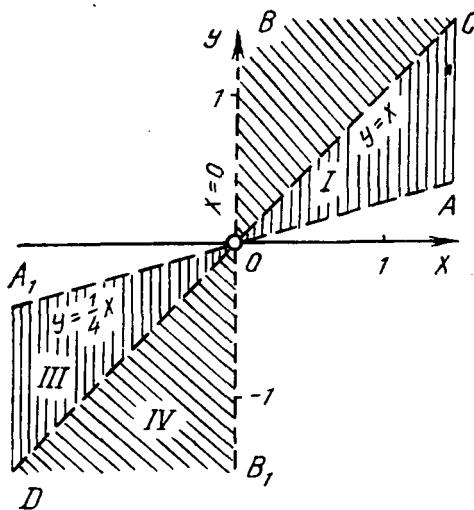
$$\Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} \frac{1}{4}x < y < x, \\ \frac{1}{4}x < x; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x < y < \frac{1}{4}x, \\ \frac{1}{4}x > x; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x > 0, \\ y > x; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x < 0, \\ y < x \end{array} \right. \end{array} \right] \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} \frac{1}{4}x < y < x, \\ x > 0; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x < y < \frac{1}{4}x, \\ x < 0, \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x > 0, \\ y > x; \end{array} \right. \\ \left\{ \begin{array}{l} x < 0, \\ y < x. \end{array} \right. \end{array} \right] \quad \begin{array}{l} (1) \\ (2) \\ (3) \\ (4) \end{array}$$

Демак, берилган тенгсизликни мос равишда AOC , COB , A_1OD ва DOB_1 бурчаклар ички нүкталари мажмуси қаноатлантиради (107- расм).

2- усул. $|x - y|$ — номанфий сон (x ва y ларнинг исталган қийматларида), шу сабабли $x - y \neq 0$ бўлганда тенгсизликнинг иккала қисмини унга кўпайтирилганда тенг кучлилик бузилмайди, демак:

$$\left| \frac{x+2y}{x-y} \right| > 2 \Leftrightarrow \frac{|x+2y|}{|x-y|} > 2 \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} |x+2y| > 2|x-y|, \\ x-y \neq 0. \end{array} \right. (*)$$

Эслатма. Биз юқорида $A|f(x, y)| + B|g(x, y)| \geq \varphi(x, y)$ кўришидаги тенгсизликларни ечишга доир мисолларни кўриб ўтган эдик. Энди шу кўринишдаги тенгсизликларни умумий ҳолда қандай муҳокама қилишини кўрсатувчи тенг кучлилик схемасини келтирамиз:

107- рисм.

$$A|f(x, y)| + B|g(x, y)| \geq \varphi(x, y) \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} f(x, y) \geq 0, \\ g(x, y) \geq 0, \\ Af(x, y) + Bg(x, y) \geq \varphi(x, y); \end{cases}$$

$$\begin{cases} f(x, y) \geq 0, \\ g(x, y) \leq 0, \\ Af(x, y) - Bg(x, y) \geq \varphi(x, y); \end{cases}$$

$$\begin{cases} f(x, y) \leq 0, \\ g(x, y) \leq 0, \\ -Af(x, y) - Bg(x, y) \geq \varphi(x, y); \end{cases}$$

$$\begin{cases} f(x, y) \leq 0, \\ g(x, y) \geq 0, \\ -Af(x, y) + Bg(x, y) \geq \varphi(x, y). \end{cases}$$

Бу тенг күчлиликтің схемасидан фойдаланиб, (*) система ечимларини топамиз:

$$(*) \Leftrightarrow \begin{cases} x + 2y \geq 0, \\ x - y > 0, \\ x + 2y - 2x + 2y > 0 \end{cases} \quad \text{ёки} \quad \begin{cases} x + 2y \geq 0, \\ x - y < 0, \\ x + 2y + 2x - 2y > 0 \end{cases}$$

$$\begin{aligned}
 & \text{ёки } \begin{cases} x + 2y \leq 0, \\ x - y < 0 \\ -x - 2y + 2x - 2y > 0 \end{cases} \quad \text{ёки } \begin{cases} x + 2y \leq 0, \\ x - y > 0 \\ -x - 2y - 2x + 2y > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\
 & \Leftrightarrow \begin{cases} y \leq -\frac{1}{2}x, \\ y < x, \\ y > \frac{1}{4}x \end{cases} \quad (1) \text{ ёки } \begin{cases} y \geq -\frac{1}{2}x, \\ y > x, \\ x > 0 \end{cases} \quad (2) \text{ ёки} \\
 & \begin{cases} y \leq -\frac{1}{2}x, \\ y > x, \\ y < \frac{1}{4}x \end{cases} \quad (3) \text{ ёки } \begin{cases} y \leq -\frac{1}{2}x, \\ y > x, \\ x < 0 \end{cases} \quad (4) \Leftrightarrow \\
 & \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ \frac{1}{4}x < y < x \text{ ёки} \\ y > x \end{cases} \quad \begin{cases} x < 0, \\ x < y < \frac{1}{4}x \\ y > x. \end{cases}
 \end{aligned}$$

Изоҳ. Агар $x \geq 0$ бўлса, у ҳолда (1) система $\begin{cases} y < x, \\ y > \frac{1}{4}x \end{cases} \Leftrightarrow$

$\Leftrightarrow \frac{1}{4}x < y < x$ га, (2) система $y > x$ га; агар $x < 0$ бўлса, у ҳолда (3) система $\begin{cases} y > x, \\ y < \frac{1}{4}x \end{cases} \Leftrightarrow x < y < \frac{1}{4}x$ га, (4) система

ма эса $y < x$ га тенг кучли бўлади. Шу сабабли юқоридагиларни назарга олган ҳолда фақат сўнгти натижага ёзилган.

Шундай қилиб, бу усулда ҳам 1-усулдаги натижага келди.

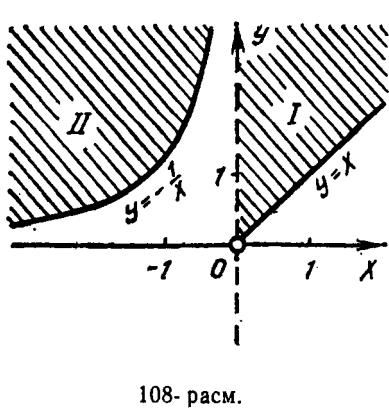
3-усул. Тенгизликтининг ҳар иккала қисми номанфий сон бўлгани учун унинг ҳар иккала қисмини квадратга ошириш натижасида тенг кучлилик бузилмайди. Сўнгра ҳосил бўлган каср-рационал тенгизликтин IV бобда келтирилган тенг кучлилик схемасидан фойдаланиб шакл алмаштирамиз:

$$\begin{aligned}
 & \left| \frac{x+2y}{x-y} \right| > 2 \Leftrightarrow \frac{(x+2y)^2}{(x-y)^2} > 4 \Leftrightarrow \frac{(x+2y)^2 - 4(x-y)^2}{(x-y)^2} > 0 \Leftrightarrow \\
 & \Leftrightarrow \frac{-3x^2 + 12xy}{(x-y)^2} > 0 \Leftrightarrow \frac{12x \left(y - \frac{1}{4}x \right)}{(x-y)^2} > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x \left(y - \frac{1}{4}x \right) > 0, \\ x - y \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow
 \end{aligned}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y - \frac{1}{4}x > 0, \text{ ёки} \\ x - y \neq 0 \end{cases} \quad \begin{cases} x < 0, \\ y - \frac{1}{4}x < 0, \Leftrightarrow \\ x - y \neq 0 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y > \frac{1}{4}x, \text{ ёки} \\ y \neq x \end{cases} \quad \begin{cases} x < 0, \\ y < \frac{1}{4}x, \Leftrightarrow \\ y \neq x \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ \frac{1}{4}x < y < x \text{ ёки} \\ y > x \end{cases}, \quad \begin{cases} x < 0, \\ x < y < \frac{1}{4}x \\ y < x. \end{cases}$$

108- расм.

Юқоридаги ечимлар-нинг учала усулини со-лиштирганда, улардан энг қулай учинчиси эканлигини күриш қийин эмас.

13- мисол. $y \geq |x|^{1/x}$ тенгсизлик ечимлари мажмуасини топинг.

Ечиш. $y \geq |x|^{1/x} \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y \geq x \end{cases} \quad (1) \text{ ёки}$$

$$\begin{cases} x < 0, \\ y > x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ y \geq \frac{1}{x} \end{cases} \quad (2)$$

Ечимнинг геометрик тас-вири 108-расмда көлтирилган, ундағы I соҳа (1), II соҳа эса (2) системанинг ечимлари мажмуасидир.

Иккінчи чоңдағы гипербола ҳамда биринчи координата бурчагининг очиқ нури нүкталары мажмуасида $y = |x|^{1/x}$ бү-лади.

14- мисол. $y \geq x^{1/x}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $y \geq x^{1/x} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y \geq x \end{cases} \text{ ёки} \begin{cases} x < 0, \\ y \geq x^{-1} \end{cases} \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y \geq x \end{cases} \quad (1) \text{ ёки} \quad \begin{cases} x < 0, \\ y \geq \frac{1}{x} \end{cases} \quad (2)$$

Изланаётган мажмұа 109-расмда тасвирланған, ундағы I соҳа (1), II соҳа эса (2) системаның ечимларидір.

15-мисол. $y \geq |x|^{|y|/y}$ тенгсизликни ечин.

Ечиш. Тенгсизлик абсциссалар үқида ($y = 0$) ётмаган барча текислик нүкталари мажмусаидә аниқланған ва бу аниқланиш соҳасыда тенгсизликнинг ўнг қисми фақат мусбат қыйматларни қабул қылады. Шунинг учун ечимлар мажмусаси абсциссалар

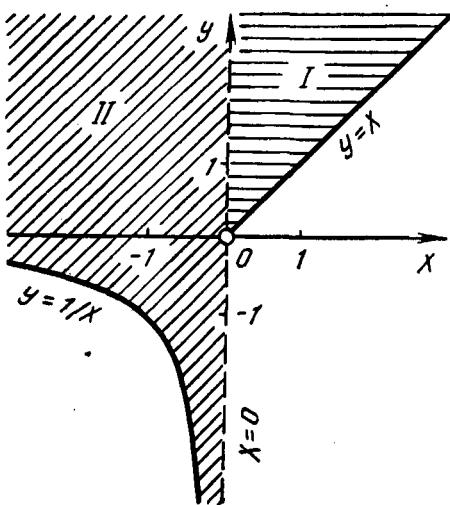
үқидан юқоридаги очиқ ярим текисликда бўлади. Шунинг учун фақат $y > 0$ ҳолни кўриб чиқиш етарлидир, яъни $y \geq |x|^{|y|/y} \Leftrightarrow \begin{cases} y > 0, \\ y \geq |x|. \end{cases}$ Изланаётган ечимлар мажмусаси I ва

ва II координата бурчаклари биссектрисалари ва улар орасидаги текислик нүкталари мажмусасидан иборат, унга $(0; 0)$ нүкта (яъни координаталар боши) тегишли эмас.

16-мисол. $y \geq |x|^{|xy|/xy}$ тенгсизликни ечин.

Ечиш. Тенгсизлик $xy \neq 0$ (яъни координаталар үқида ётмаган барча текислик нүкталари мажмусаси)да аниқланған, шунингдек, аниқланиш соҳасыда тенгсизликнинг ўнг қисми фақат мусбат қыйматларни қабул қылады. Шунинг учун тенгсизликнинг чаپ қисми ҳам тенгсизлик ўринли бўлиши учун фақат мусбат қыйматларни қабул қылади. Шу сабабли фақат иккита ҳолни I ва II координата бурчакларида кўриб чиқиш етарлидир. Шундай қилиб, берилған тенгсизлик қўйидаги тенгсизликлар системалари бирлашмасига тенг кучлидир:

$$y \geq |x|^{|xy|/xy} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y > 0, \\ y \geq x \end{cases} \text{ ёки } \begin{cases} x < 0, \\ y > 0, \\ y \geq -\frac{1}{x} \end{cases} \Leftrightarrow$$

109-расм.

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y \geq x \end{cases} \text{ ёки } \begin{cases} x < 0, \\ y \geq -\frac{1}{x}. \end{cases}$$

Демак, изланаётган ечимлар мажмусаси 13- мисолдагининг ўзи экан (108- расмга қаранг).

Машқлар

Тенгсизликларни ечинг:

1. $|x - y| + y \geq 0;$
2. $y^2 - |x - 1| \geq 0;$
3. $y \geq |x^2 - 4| - |x^2 - 9|;$
4. $y \leq |x|(x - 2);$
5. $y \geq (3 - x)|x + 1|;$
6. $y \geq |x^2 - 2x|;$
7. $y \leq -|x^2 - x - 6|;$
8. $|y - 1| \geq -\frac{2}{x};$
9. $|x - 1| + |y + 1| \geq 2;$
10. $|x + y| + |x - y| \leq 2;$
11. $y \geq x + x\sqrt{(x - 1)^2};$
12. $y \leq (x - 1)(2 - |x|);$
13. $y \geq \frac{x^3 + x}{|x|};$
14. $y \geq \frac{x^4 - 1}{|x^2 - 1|};$
15. $y \geq \frac{x^3 - x^2}{2|x - 1|};$
16. $y \leq |\sin x| + \sin |x|;$
17. $y \geq \sin x + |\sin x|;$
18. $y \geq 2\sin x |\cos x|;$
19. $y \geq \frac{\sin^2 x}{\sqrt{\sin^2 x}};$
20. $\frac{x^2 - |x| - 12}{x - 3} \geq 2x;$
21. $\frac{x^2 - 7|x| + 10}{x^2 - 6x + 9} < 0;$
22. $\frac{x^2 - 5x + 6}{|x| + 7} < 0;$
23. $|x^2 - 2x - 3| < 3x - 3;$
24. $|x^2 + x - 20| \leq x^2 + x - 20;$
25. $\left| \frac{x^2 - 2x + 1}{x - 3} \right| > 1;$
26. $|x^2 - 4x| > 1;$
27. $|\log_8(x^2 - 4x + 3)| < 1;$
28. $|\log_2(x^2 - 6x + 7)| > 1;$
29. $\log_{\frac{1}{4}} \left| \frac{2x + 1}{x + 3} + \frac{1}{2} \right| > \frac{1}{2};$
30. $|x - |y|| \geq 3;$
31. $|2x - y| > y - 1;$
32. $|x + |y|| \geq 3;$
33. $|||x| - 4| + |y| - 4| \leq 2;$
34. $|||x| - 4| + |y| - 3| \leq 1;$
35. $|||x| - 4| + |y| - 3| \geq 1;$
36. $|x - 2| + |y| \leq x.$

VI БОБ. ТЕНГСИЗЛИКЛАРГА ДОИР ТУРЛИ МАСАЛАЛАР

Ушбу бобда турли тенгсизликларга доир масалаларнинг муҳоммадлари келтирилади. Айрим машқларга доир чизмалар келтирилмаган ва фақат аналитик ечим келтирилган. Агар

келтирилган ечимларни тасаввур қилишга қийналсангиз, у ҳолда чизмаларни чизиб, муҳокама қилишни ўзингизга ҳавола қиласиз.

1- §. Аralаш системаларни график усулда ечиш

Ушбу параграфда айрим аралаш система ечимларини топиш муҳокамалари келтирилади.

Таъриф. Йкки ўзгарувчи аралаш система деб шундай муносабатлар мажмуасига айтиладики, улардан айримлари тенгламалар, айримлари эса тенгсизликлардан иборат бўлади.

Аралаш система таркибига кирган муносабатларни қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуаси—аралаш системанинг ечимлари мажмуаси бўлади. Тенгламалар ва тенгсизликлар системаларига доир асосий тушунчалар (яъни ечим, тент кучлилик, натижалар ва ҳ.к.) аралаш системага ҳам тааллуқлидир.

1- мисол $\begin{cases} x - y = 0, \\ x \geqslant 0 \end{cases}$, системанинг ечимларини координаталар текислигига кўрсатинг.

Ечиш. $x - y = 0$, яъни $y = x$ тенгламани I ва III координата бурчаклари биссектрисаларида ётган нуқталар, $x \geqslant 0$ тенгсизликни эса ординаталар ўқи ва ундан ўнг томондаги ёпиқ ярим текислик нуқталари мажмуаси қаноатлантиради. Изланётган мажмуа—I координата бурчаги биссектрисаси нуқталари мажмуасидан иборат (I координата бурчаги биссектрисаси—аралаш системанинг умумий қисмидир, шунинг учун у изланётган ечим бўлади), унга координаталар боши ҳам киради.

Диккат билан қаралса, айрим бир ечим бир неча аралаш системанинг ечими ҳам бўлиши мумкин экан.

Масалан, $\begin{cases} x - y = 0, \\ y \geqslant 0 \end{cases}$, ва $\begin{cases} x - y = 0, \\ x \geqslant 0 \end{cases}$, аралаш системаларнинг ечимлари биринчи координата бурчаги биссектрисасидир.

2- мисол. $\begin{cases} x^2 + y^2 = 4, \\ x - y + 1 > 0 \end{cases}$, системанинг ечинг.

Ечиш. $x^2 + y^2 = 4$ тенгламани маркази координаталар бошида ва радиуси 2 бирликка тент бўлган айлана нуқталари, $x - y + 1 > 0 \Leftrightarrow y < x + 1$ тенгсизликни эса $y = x + 1$ тўғри чизиқ билан чегараланган ҳамда ундан қўйида жойлашган очиқ ярим текислик нуқталари мажмуаси қаноатлантиради.

Изланаётган мажмұа—маркази координаталар бошида ва радиуси 2 бирлікка тенг бўлган айлананинг $y = x + 1$ түғри чизикдан қўйида қолган ёи нуқталари мажмусидан иборат бўлиб, унга ёйнинг учлари кирмайди.

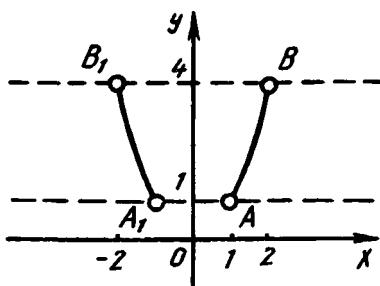
3-мисол. $\begin{cases} x + y = 1, \\ y - 2x - 1 > 0 \end{cases}$ системани қаноатлантирувчи нуқталар мажмусини топинг.

Е чиш. Изланаётган нуқталар мажмусаси $y - 2x - 1 = 0 \Leftrightarrow y = 2x + 1$ түғри чизикдан юқорида ётиши, шунингдек, $x + y = 1 \Leftrightarrow y = -x + 1$ түғри чизикқа тегишли бўлиши керак. Шундай қилиб, изланаётган нуқталар мажмусаси $(0; 1)$ нуқтадан чиқувчи ва $y = 2x + 1$ түғри чизикдан юқорида ётувчи очиқ нур ($x + y = 1$ түғри чизикнинг бир қисми) дан ташкил топади, $(0; 1)$ нуқта эса изланаётган мажмугага кирмайди.

4-мисол. $\begin{cases} y + 7 > 0, \\ x - y + 1 = 0, \\ 2x - y + 4 < 0 \end{cases}$ системани қаноатлантирувчи нуқталар мажмусини топинг.

$$\text{Е чиш. } \begin{cases} y + 7 > 0, \\ x - y + 1 = 0, \\ 2x - y + 4 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > -7, \\ y = x + 1, \\ y > 2x + 4. \end{cases}$$

Изланаётган нуқталар $y = 2x + 4$ ва $y = -7$ түғри чизиклардан юқорида ётиши ва бир вақтда $y = x + 1$ түғри чизикқа тегишли бўлиши керак. Шундай қилиб, изланаётган нуқталар мажмусаси $y = x + 1$ түғри чизик кесмасидан иборат бўлиб, унинг учлари координаталари $\begin{cases} x - y + 1 = 0, \\ 2x - y + 4 = 0 \end{cases}$ ва

110° расм.

$\begin{cases} x - y + 1 = 0, \\ y + 7 = 0 \end{cases}$ система-
ларни ечиб топилади. Де-
мак, изланаётган ечим-уч-
лари $(-8; -7)$ ва $(-3; -2)$ бўлган очиқ кесмадан
иборат.

5-мисол. $\begin{cases} y = x^2, \\ 1 < y < 4 \end{cases}$ система ечимлари мажмусини топинг.

Е чиш. Изланаётган мажмұа $y = x^2$ парабола нуқталари мажмусаси билан

$y = 1$ ва $y = 4$ түғри чизиклар билан чегараланган очиқ полоса нүқталари мажмусининг умумий қисми — параболанинг AB ва A_1B_1 ёйлари нүқталари мажмусидан иборат бўлиб, унга ёйларнинг учлари, яъни A, B, A_1 ва B_1 нүқталар кирмайди (110-расм).

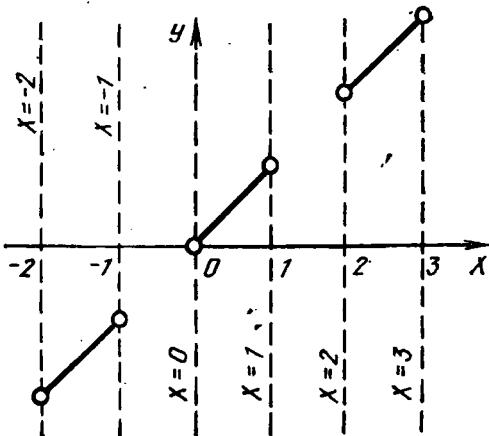
Агар $\begin{cases} y = x^2, \\ 1 < y < 4, \\ x > 0 \end{cases}$, бўлганда эди, у ҳолда бу системанинг ечими очиқ $\cup AB$ дан иборат бўлар эди.

6-мисол. $\begin{cases} y = x, \\ \sin \pi x > 0 \end{cases}$ система ечимлари мажмусини топинг.

Ечиш. Бизга маълумки, $y = x$ тенгламани I ва III координата бурчаклари биссектрисалари нүқталари мажмуси қаноатлантиради, $\sin \pi x > 0$ тенгсизликни эса $2\pi n < \pi x < \pi + 2\pi n \Leftrightarrow 2n < x < 1 + 2n$ (*) оралиқлардан олинган x нинг қийматлари қаноатлантиради ($n \in \mathbb{Z}$).

xOy текисликда $\sin \pi x > 0$ тенгсизлик ечимлари мажмуси (*) тенгсизлик билан аниқланадиган чексиз кўп очиқ по-лосалар нүқталари мажмусидан иборат. $y = x$ биссектриса билан кўрсатилган полосанинг умумий қисми кўрилаётган аралаш системанинг ечимлари ҳисобланади (111-расм).

7-мисол. $\begin{cases} y = x, \\ y = 1/x, \\ x > 0 \end{cases}$ система ечимлари мажмусини топинг.

111-расм.

Ечиш. $y = x$ ва $y = 1/x$ функцияларнинг графиклари иккита $M_1(1; 1)$ ва $M_2(-1; -1)$ нуқталарда кесишади. Излангаётган ечим эса система учинчи тенгсизлигини (яъни $x > 0$ ни) қаноатлантирувчи очиқ ярим текисликка тегишли M_1 нуқтадир. Демак, берилган системанинг ечимлар мажмусаси $M_1(1; 1)$ нуқтадан иборат экан. Жавоб: $\{(1; 1)\}$.

Жавобнинг график тасвири $(1; 1)$ координатали битта нуқтадир.

Агар $\begin{cases} y = x, \\ y = 1/x, \text{ системадаги охирги шартни, масалан } x > -3 \\ x > 0 \end{cases}$

шарт билан алмаштирилса, у ҳолда ҳосил бўлган $\begin{cases} y = x, \\ y = 1/x, \\ x > -3 \end{cases}$ аралаш системанинг ечимлари мажмуси координаталар текислигида иккита $M_1(1; 1)$ ва $M_2(-1; -1)$ нуқтадан иборат бўлади.

Жавоб: $\{(-1; -1)\} \cup \{(1; 1)\}$.

Кўпинча функцияларнинг графикларини ясаш жараёни аралаш системаларни ечишга боғлиқ бўлиб қолади, чунки бунда берилган функциялар ўзининг берилишига қараб турли чегараланишларни ўз ичига қамраб олади. Шу сабабли ўқувчилар функцияларнинг графикларини ясашда айрим хатоликларга йўл қўйишлари мумкин, яъни айрим шартлар (чегараланишлар)ни гўёки назарга олгандек бўладилару, лекин кейинчалик унга эътибор беришни унутадилар ва натижада хато натижага (яъни графикка) эга бўладилар. Бунинг натижасида ечимлар кенгайиши ёки торайиши мумкин. Бунинг олдини олиш мақсадида ҳар доим барча чегараланиш (яъни аниқланиш соҳалари, функцияларнинг хоссалари ва ҳ.к.) ҳисобга олинган ҳолда teng кучли шакл алмаштиришларни бажариш ва стандарт кўринишга келтириш, сўнгра охирги аралаш система ечимлари мажмусини топиш мақсадга мувофиқдир. Шундагина айрим тасодифлардан ҳоли бўлинади.

Қўйида биз айрим функцияларнинг графикларини ясашга доир мисолларни муҳокамалари билан келтирамиз.

8- мисол. $y = \frac{x-1}{|x-1|}(x^2 - 1)$ функциянинг графикини ясанг.

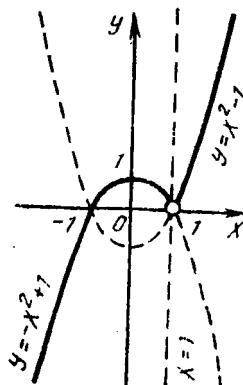
Ечиш. Функция $x - 1 \neq 0 \Leftrightarrow x \neq 1$ да аниқланган. Шунинг учун $x = 1$ тўғри чизиқ нуқталари мажмуси функция графикига тегишли бўлмайди. Шу сабабли функция графиги $x = 1$ тўғри чизиқка нисбатан чап ва ўнг қисмларда қандай бўлишини топиш қолади холос. Юқорида келтирил-
238

тган чегараланишларни ҳисобга олган ҳолда қўйидаги натижаларга эга бўламиз:

$$y = \frac{x-1}{|x-1|} (x^2 - 1) \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x-1 > 0, \\ &y = \frac{x-1}{x-1} (x^2 - 1); \end{aligned} \\ \begin{aligned} &x-1 < 0, \\ &y = \frac{x-1}{-(x-1)} (x^2 - 1) \end{aligned} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x > 1, \\ &y = x^2 - 1; \end{aligned} \\ \begin{aligned} &x < 1, \\ &y = -x^2 + 1. \end{aligned} \end{cases}$$

Шундай қилиб, изланаётган график 112-расмда тасвирланган.

Графикдан кўринадики, $(1; 0)$ нуқта графикка тегишли бўлмайди. Шунинг учун уни очиқ доирачага олиб қўйилиши албатта зарур, чунки агар бунга эътибор берилмаса, у ҳолда у функция графикига тегишли бўлиб қолади. Бу эса ўз навбатида қўпол хатодир, чунки у нуқтанинг координаталарини берилган ўзгарувчиларнинг ўринларига қўйисак, тенгликнинг чап томони маънога эга бўлади, аммо ўнг томони маънога эга бўлмай қолади. Бундан кўринадики, чегараланишларни графикда ҳисобга олиш албатта зарур экан.

112- расм.

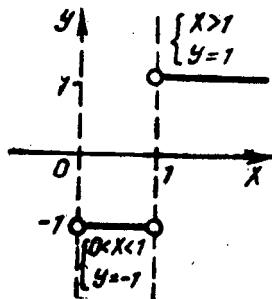
9- мисол. $y = \frac{|\log_3 x|}{\log_3 x}$ функциянинг графикини ясанг.

Ечиш. Берилган функция $x > 0$ ва $\log_3 x \neq 0$ да аниқланган. Шуларни эътиборга олган ҳолда қўйидагиларга эга бўламиз:

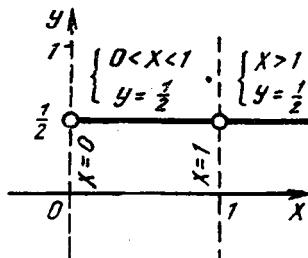
$$y = \frac{|\log_3 x|}{\log_3 x} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &\log_3 x > 0, \\ &y = 1; \end{aligned} \\ \begin{aligned} &\log_3 x < 0, \\ &y = -1 \end{aligned} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x > 1, \\ &y = 1; \end{aligned} \\ \begin{aligned} &x > 0, \\ &x < 1, \\ &y = -1 \end{aligned} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{aligned} &x > 1, \\ &y = 1; \end{aligned} \\ \begin{aligned} &0 < x < 1, \\ &y = -1. \end{aligned} \end{cases}$$

Берилган функциянинг графиги 113-расмда күрсатилган.
10-мисол. $y = \log_{\sqrt{x}} \sqrt{x}$ функция графигини ясанг.

Ечиш. Логарифм асоси $x > 0$ ва $x \neq 1$ да, логарифм белгиси остидаги үфода эса $x > 0$ да, яъни берилган функция $\begin{cases} x > 0 \\ x \neq 1 \end{cases}$, да аниқланган. Буларни эътиборга олиб, қуидагига эга бўламиз:

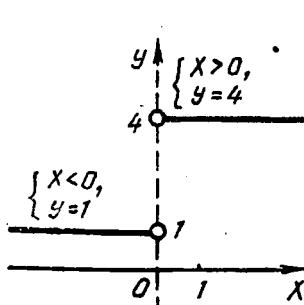
113- расм.

114- расм.

$$y = \log_x \sqrt{x} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ x \neq 1, \\ y = \log_x x^{1/2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ x \neq 1, \\ y = \frac{1}{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 < x < 1, \\ y = 1/2; \\ x > 1, \\ y = 1/2. \end{cases}$$

Функциянинг графиги 114-расмда тасвирланган. $(0; 0,5)$ ва $(1; 0,5)$ нуқталар функция графигига тегишли эмас.

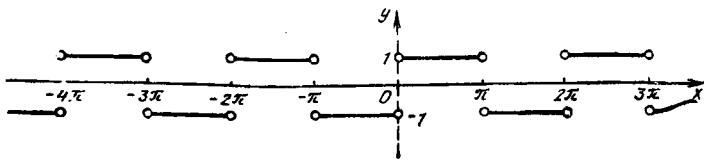
115- расм.

11-мисол. $y = 2^{(|x|+x)/x}$

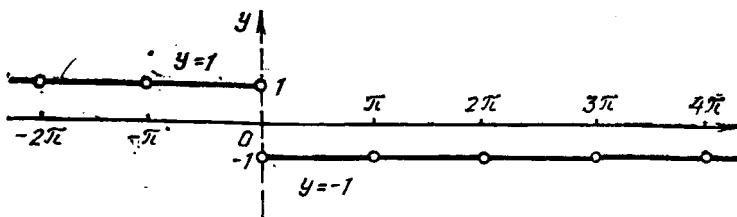
функциянинг графигини ясанг.

Ечиш. Функция $x \neq 0$ да аниқланган. Шунинг учун $x > 0$ ва $x < 0$ да функция графиги қандай бўлишини аниқлаш қолади холос.

$$y = 2^{(|x|+x)/x} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y = 2^{(x+x)/x} \\ x < 0, \\ y = 2^{(-x+x)/x} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y = 2^{2x/x} \\ x < 0, \\ y = 2^{-x/x} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y = 2^2 \\ x < 0, \\ y = 2^{-1} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y = 4 \\ x < 0, \\ y = 1/2 \end{cases}$$

116- расм.

117- расм.

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y = 2^2 = 4; \end{cases} \quad \begin{cases} x < 0, \\ y = 2^0 = 1. \end{cases}$$

Изланаётган график 115- расмда кўрсатилган.

12- мисол. $y = \frac{|\sin x|}{\sin x}$ функция графигини ясанг.

Е чиши. Функциянинг аниқланиш соҳаси $\sin x \neq 0 \Leftrightarrow x \neq \pi n (n \in \mathbb{Z})$ дан иборат. Буни эътиборга олиб, қўйидаги на-тижага келамиз:

$$y = \frac{|\sin x|}{\sin x} \Leftrightarrow \begin{cases} \sin x > 0, \\ y = 1; \end{cases} \quad \Leftrightarrow \begin{cases} 2\pi n < x < \pi + 2\pi n, \\ y = 1; \end{cases}$$

$$\begin{cases} \sin x < 0, \\ y = -1 \end{cases} \quad \Leftrightarrow \begin{cases} -\pi + 2\pi n < x < 2\pi n, \\ y = -1. \end{cases}$$

Изланаётган график 116- расмда тасвирланган. Графикда- ги ҳамма кесмалар очиқ кесмалардан иборат, яъни кесма учлари координаталари графикка тегишли эмас.

13- мисол. $y = \frac{\cos\left(|x| + \frac{\pi}{2}\right)}{\sin x}$ функция графигини ясанг.

Е чи ш. Функция $\sin x \neq 0 \Leftrightarrow x \neq \pi n$ ($n \in Z$) да аниқланган ва шу билан бир қаторда тоқ функциядир, чунки

$$y(-x) = \frac{\cos(|-x| + \frac{\pi}{2})}{\sin(-x)} = -\frac{\cos(|x| + \frac{\pi}{2})}{\sin x} = -y(x).$$

$$\text{Келтириш формуласига кўра } \cos\left(|x| + \frac{\pi}{2}\right) = -\sin|x|.$$

Шундай қилиб; юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда қуидагига эга бўламиз:

$$y = \frac{\cos\left(|x| + \frac{\pi}{2}\right)}{\sin x} \Leftrightarrow \begin{cases} x \neq \pi n, \\ y = -\frac{\sin|x|}{\sin x} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ x \neq \pi n, \text{ ёки} \\ y = -1; \\ x < 0, \\ y = 1. \end{cases}$$

Изланаётган график 117-расмда тасвирланган.

14-мисол. $y = \lg \operatorname{tg} x + \lg \operatorname{ctg} x$ функция графигини ясанг.

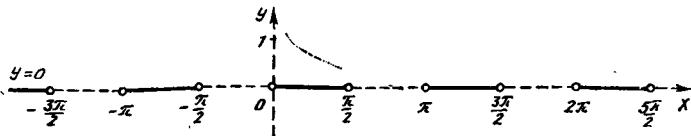
Е чи ш. Функцияниң аниқланиш соҳаси қуидагича топилади:

$$\begin{cases} \operatorname{tg} x > 0, \\ \operatorname{ctg} x > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \pi m < x < \frac{\pi}{2} + \pi m, m \in Z, \\ \pi n < x < \pi + \pi n, n \in Z \end{cases} \Leftrightarrow \pi k < x < \frac{\pi}{2} + \pi k, k \in Z.$$

Бизга маълумки, ҳар қандай x ва y мусбат сонлар учун $\log_a(xy) = \log_a x + \log_a y$ ўринли, шунингдек, $\operatorname{tg} x \cdot \operatorname{ctg} x = 1$.

Шуларни ҳамда аниқланиш соҳасини ҳисобга олган ҳолда берилган функцияни қуидагича ёзиб оламиз:

$$y = \lg \operatorname{tg} x + \lg \operatorname{ctg} x \Leftrightarrow \begin{cases} \pi k < x < \frac{\pi}{2} + \pi k, \\ y = \lg(\operatorname{tg} x \cdot \operatorname{ctg} x) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \pi k < x < \frac{\pi}{2} + \pi k, k \in Z, \\ y = 0. \end{cases}$$

118-расм:

Шундай қилиб, изланәтган график 118-расмда күрсатилган.

15-мисол.

$$y = \frac{x^2 \sqrt{x^4 - 6x^2 + 9}}{x^2 - 3}$$

функция графигини ясанг:

Ечиш $x^4 - 6x^2 + 9 = (x^2 - 3)^2$. Шуны назарга олган ҳолда функцияни қуйидагича күришида ёзib оламиз:

$$\begin{aligned} y &= \frac{x^2 \sqrt{x^4 - 6x^2 + 9}}{x^2 - 3} = \\ &= \frac{x^2 \sqrt{(x^2 - 3)^2}}{x^2 - 3} = \frac{x^2 |x^2 - 3|}{x^2 - 3} \end{aligned}$$

функция

$x^2 - 3 \neq 0 \Leftrightarrow x \neq \pm \sqrt{3}$ да аниқланган. Шундай қилиб, юқоридагиларни эътиборга олсак, қуидагига эга бўламиз:

$$y = \frac{x^2 |x^2 - 3|}{x^2 - 3} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -\sqrt{3}, & \text{ёки} \\ y = x^2 & \\ x > \sqrt{3}, & \text{ёки} \\ y = x^2. & \end{cases}$$

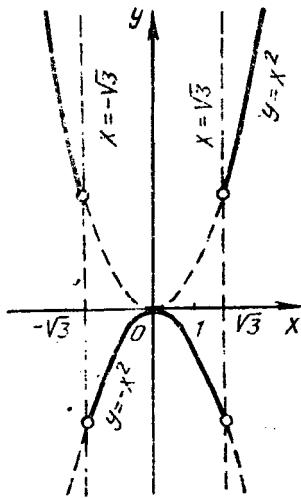
119-расмда берилган функция графиги күрсатилган.

2-§. Алгебраик тенгсизликлар системасини уларнинг берилган ечимлари мажмуасига қараб тузиш (тескари масалалар)

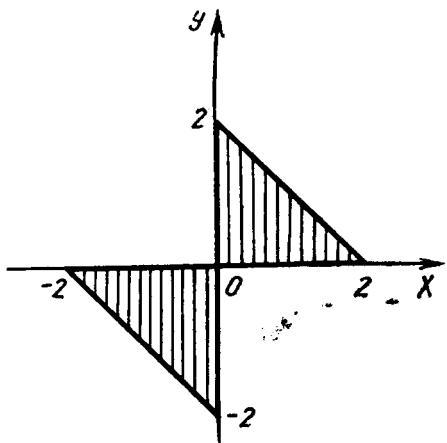
Ўқувчиларни берилган тўғри чизиқ ёки текислик нуқталари. мажмуасига қараб, уларнинг аналитик берилишини тузишга тўғри ўргатиш ҳам катта аҳамиятга эга.

1-мисол. Учлари $(0, 0)$, $(1, 0)$ ва $(1, 1)$ нуқталарда бўлган очиқ учбурчак ички нуқталари мажмуасини аналитик кўринишида ёзинг.

Ечиш. Учбурчак томонлари $y = x$, $x = 1$ ва $y = 0$ тўғри чизиқлардан иборат. Учбурчак ички нуқталари $y = x$ тўғри чизиқдан қуиди, $x = 1$ тўғри чизиқдан чапда ва $y = 0$ тўғри чизиқдан юқорида жойлашган нуқталар мажмуасидан иборат, яъни бир вақтда қуидаги учта тенгсизлик бажарилиши керак:

119- расм.

120- расм.

$$\begin{cases} y < x, \\ x < 1, \\ y > 0. \end{cases}$$

2- мисол. 120-расмда тасвирланган текислик нуқталари мажмуасини берувчи тенгсизликлар системасини аналитик күришида ёзинг.

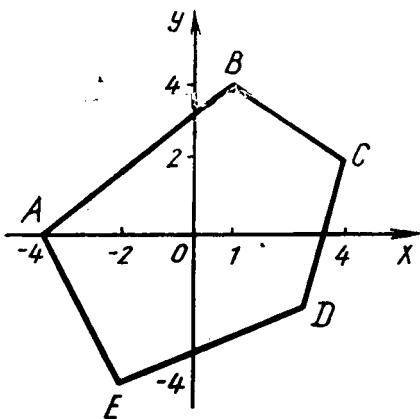
Е чиш. Биз юқорида биринчи координата бурчаги нуқталари мажмуаси $\begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq 0 \end{cases}$ шарт билан, учинчи координата бурчаги

нуқталари мажмуаси эса $\begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq 0 \end{cases}$ шарт билан берилшини күриб ўтган эдик. Шунинг учун $xy \geq 0$ тенгсизликни фақат биринчи ёки узинчи координата бурчаги нуқталари мажмуаси қаноатлантиришини тушуниш қийин эмас. Бизнинг мажмуамизга биринчи ва учинчи координата бурчагидаги $y = -x - 2$ ва $y = x + 2$ түрлүүрүүлүк чизиклар орасыда ётганларитетишили бўлади, у қўйидаги қўш тенгсизлик билан ифодаланади: $x - 2 \leq y \leq x + 2$.

Шундай қилиб, берилган мажмууа $\begin{cases} xy \geq 0, \\ x - 2 \leq y \leq x + 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} xy \geq 0, \\ |y - x| \leq 2 \end{cases}$ тенгсизликлар системаси билан аниқланади.

3- мисол. Учлари $A(-4; 0)$, $B(1; 4)$, $C(4; 2)$; $D(3; -2)$ ва $E(-2; -4)$ бўлган $ABCDE$ бешбурчакни (121-расм) берувчи тенгсизликлар системасини топинг.

Е чиш. $ABCDE$ беш-

121- расм.

бурчак AB , BC , CD , DE ва EA түғри чизиқлар билан чегараланган. Түғри чизиқ икки нүктасининг координаталарини билган ҳолда бу түғри чизиқ тенгламасини ёзиш мумкинлигини биламиз.

AB түғри чизиқ тенгламаси $y = kx + b$ бўлсин. k ва b ларни қўйидагича топамиз:

$$\begin{cases} 0 = -4k + b, \\ 4 = k + b \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b = 4k, \\ b = 4 - k \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} k = 0,8, \\ b = 3,2. \end{cases}$$

Шундай қилиб, $y = 0,8x + 3,2$ AB түғри чизиқ тенгламаси сидир.

BC түғри чизиқ тенгламаси $y = k_1x + b_1$ бўлсин. k_1 ва b_1 ларни қўйидагича топамиз:

$$\begin{cases} 4 = k_1 + b_1, \\ 2 = 4k_1 + b_1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b_1 = 4 - k_1, \\ b_1 = 2 - 4k_1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} k_1 = -\frac{2}{3}, \\ b_1 = \frac{14}{3}. \end{cases}$$

Демак, $y = -\frac{2}{3}x + \frac{14}{3}$ BC түғри чизиқ тенгламаси дир.

$y = k_2x + b_2$ CD түғри чизиқ тенгламаси бўлсин. Қўйидаги тенгламалар системасини ечиб, k_2 ва b_2 ларнинг қийматларини топамиз:

$$\begin{cases} 2 = 4k_2 + b_2, \\ -2 = 3k_2 + b_2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b_2 = 2 - 4k_2, \\ b_2 = -2 - 3k_2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} k_2 = 4, \\ b_2 = -14. \end{cases}$$

Демак, $y = 4x - 14$ CD түғри чизиқ, яъни $(4; 2)$ ва $(3; -2)$ нүкталардан ўтувчи түғри чизиқ тенгламаси дир.

$(3; -2)$ ва $(-2; -4)$ нүкталардан ўтувчи түғри чизиқ тенгламаси $y = k_3x + b_3$ бўлсин. k_3 ва b_3 ларни қўйидагича топамиз:

$$\begin{cases} -2 = 3k_3 + b_3, \\ -4 = -2k_3 + b_3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b_3 = -3k_3 - 2, \\ b_3 = 2k_3 - 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} k_3 = 0,4, \\ b_3 = -3,2. \end{cases}$$

Демак, $y = 0,4x - 3,2$ DE түғри чизиқ тенгламаси дир.

EA түғри чизиқ тенгламаси $y = k_4x + b_4$ бўлсин. У ҳолда k_4 ва b_4 ларнинг қийматларини қўйидаги тенгламалар системасини ечиб топамиз:

$$\begin{cases} -4 = -2k_4 + b_4, \\ 0 = -4k_4 + b_4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b_4 = -4 + 2k_4 - 1, \\ b_4 = 4k_4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} k_4 = -2, \\ b_4 = -8. \end{cases}$$

Шундай қилиб, EA түғри чизик тенгламаси $y = -2x - 8$ дан иборат.

Жавоб: Излангаётган тенгсизликлар системаси:

$$\begin{cases} y \leq 0,8x + 3,2 \\ y \leq -\frac{2}{3}x + \frac{14}{3}, \\ y \geq 4x - 14, \\ y \geq 0,4x - 3,2, \\ y \geq -2x - 8. \end{cases}$$

3- §. Бир неча ўзгарувчили функцияларнинг аниқланиши соҳасини топиш

$z = f(x, y)$ функцияларнинг аниқланиши соҳаси етарлича мураккаб, шунингдек, соҳа чегаралари — битта ёки бир неча узлуксиз чизиклар билан чегараланган текисликнинг маълум бир чекланган ёки чекланмаган қисмидан иборат бўлиши мумкин. Соҳа чегараларида бирортаси бир нуқтага айланиши мумкин бўлган айрим ҳолларни ҳам назарда тутиш лозим.

Агар соҳа ўзининг ҳамма чегараларини ўз ичига олсагина чегараланган соҳа дейилади. Бу ерда биз аниқланиши соҳаси тёқисликларда топиладиган икки ўзгарувчили функцияларга доир мисолларни кўриб чиқамиз.

1- мисол. $f(x, y) = \sqrt{x+y}$ функциясининг аниқланиши соҳасини топинг.

Е чиш. Арифметик илдиз таърифига кўра функцияянинг аниқланиши соҳаси $x+y \geq 0$, яъни $y \geq -x$ тенгсизликни қаноатлантирувчи тёқислик нуқталаридан иборат бўлади. Бизга маълумки, $y = -x$ шартни қаноатлантирувчи нуқталар II ва IV координата бурчаклари биссектрисаларида, $y > -x$ шартни қаноатлантирувчи нуқталар эса биссектрисадан юқорида ётади, чунки II ва IV координата бурчаклари биссектрисаларида ва ундан юқоридаги ярим текисликда ётувчи нуқталарнинг ординатасига мос келувчи сон шу нуқта, абсциссасига мос келувчи соннинг қарама-қаршисидан кичик бўлмайди.

Демак, берилган функцияянинг аниқланиши соҳаси II ва IV координата бурчаклари биссектрисалари ва ундан юқорида ётган текисликнинг қисмидан иборатdir.

2- мисол. $f(x, y) = \sqrt{(x-y^2)(y-x^2)}$ функцияянинг аниқланиши соҳасини топинг.

Е ч и ш.

$$(x - y^2)(y - x^2) \geq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x - y^2 \geq 0, \\ y - x^2 \geq 0; \end{cases} \\ \begin{cases} x - y^2 \leq 0, \\ y - x^2 \leq 0 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x \geq y^2, \\ y \geq x^2; \end{cases} \\ \begin{cases} x \leq y^2, \\ y \leq x^2. \end{cases} \end{cases} \quad (S_1) \quad (S_2)$$

Излангаётган аниқланиш соҳа 122-а расмда, $(x - y^2) \times (y - x^2) = 0$ тенгламанинг ечимлари мажмусаси эса 122-б расмда тасвирланган.

3- мисол. $z = \sqrt{1+x-y^2} + \sqrt{1-x-y^2}$ функцияининг аниқланиш соҳасини топинг.

Е ч и ш.

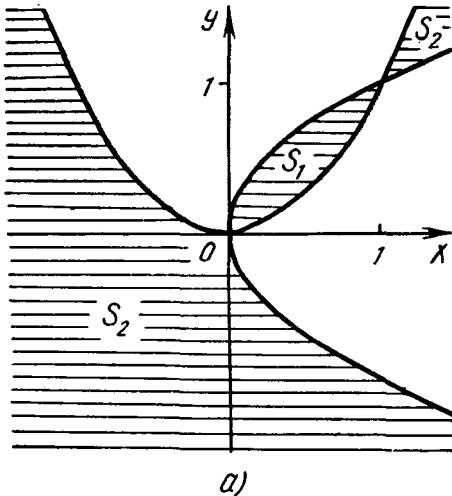
$$\begin{cases} 1+x-y^2 \geq 0, \\ 1-x-y^2 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq y^2 - 1, \\ x \leq -y^2 + 1 \end{cases} \Leftrightarrow -y^2 + 1 \leq x \leq y^2 - 1.$$

Функцияининг аниқланиш соҳаси 123-расмда кўрсатилган.

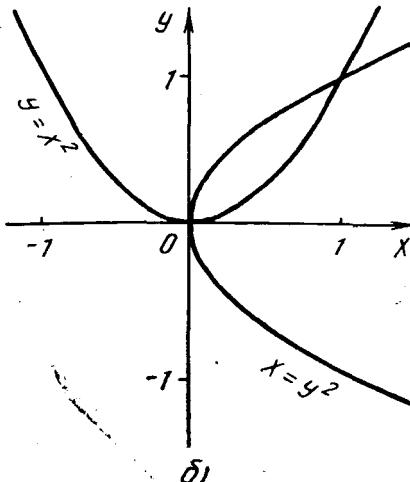
4- мисол. $z = \sqrt{\sin \pi(x^2 + y^2)}$

функцияининг аниқланиш соҳасини топинг.

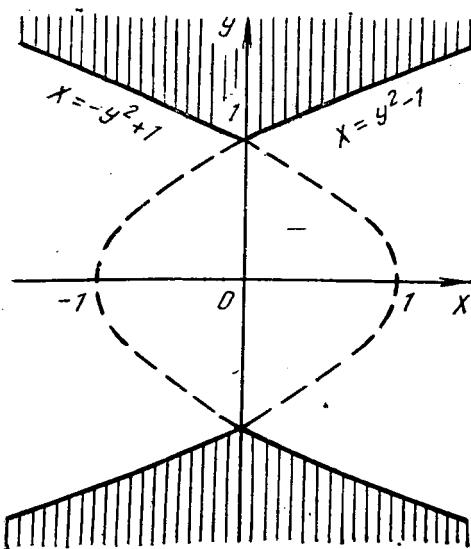
Е ч и ш. $\sin \pi(x^2 + y^2) \geq 0 \Leftrightarrow 2\pi n \leq \pi(x^2 + y^2) \leq \pi +$

a)

122- расм.

123- расм.

рилади.

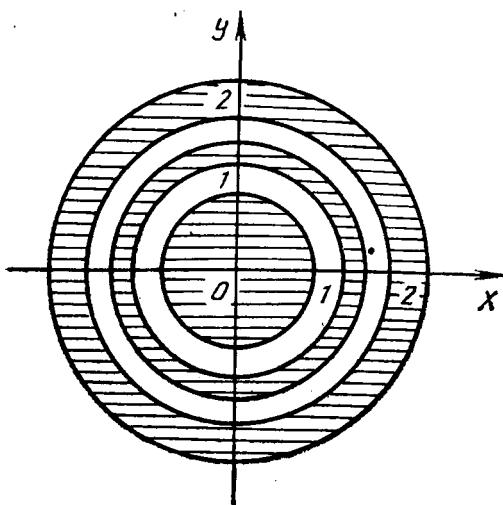
5- мисол. $f(x, y) = \arcsin(xy)$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

$$+ 2\pi n \Leftrightarrow 2n \leqslant x^2 + y^2 \leqslant 1 + 2n,$$

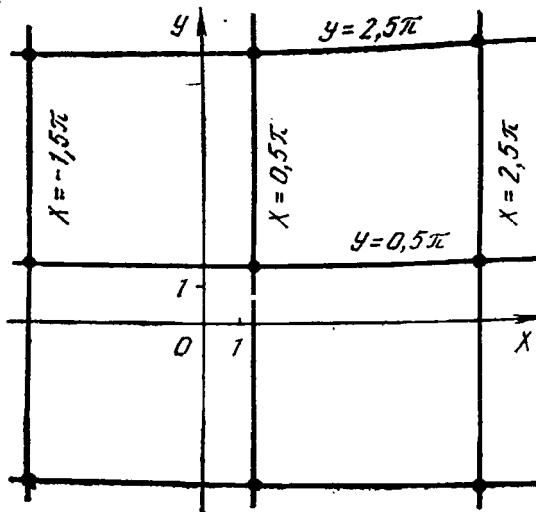
бунда $n=0, 1, 2, \dots$

Агар $k=0$ бўлса, $0 \leqslant x^2 + y^2 \leqslant 1$ бўлади; агар $k=1$ бўлса, $2 \leqslant x^2 + y^2 \leqslant 3$ бўлади ва ҳ. к.

Изланётган соҳа 124-расмда кўрсатилган. Юқоридағи қўш тенгсизликдаги тенглиқ (яни $\sin \pi (x^2 + y^2) = 0 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \pi (x^2 + y^2) =$
 $= \pi n \Leftrightarrow x^2 + y^2 =$
 $= k; k = 0, 1, 2, 3, \dots$) концентрик айланаларда ётган нуқталарнинг координаталарида бажа-

124- расм.

125- расм.

Е чи ш. Функцияниң аниқланыш соҳаси $|xy| \leq 1$ тенгсизлик билан аниқланади, бу тенгсизликни эса түртала чоракдаги гипербола ва координаталар бошини ўз ичига олган текислик нүқталари мажмуаси қаноатлантиради.

6- мисол. $f(x, y) = \arcsin\left(\frac{y}{x}\right)$ функцияниң аниқланыш соҳасини топинг.

Е чи ш. $\left|\frac{y}{x}\right| \leq 1 \Leftrightarrow \frac{|y|}{|x|} \leq 1$. Демак, функцияниң аниқланыш соҳаси $|y| \leq |x|$ тенгсизлик билан аниқланадиган соҳа бўлиб, унга координаталар боши (яъни $(0; 0)$ нүқта) кирмайди.

7- мисол. $\lg x = x - 1$ тенгламаниң аниқланыш соҳасини топинг.

Е чи ш. Тенгламанинг чап қисми x нинг барча мусбат қийматлари мажмуасида, ўнг қисми эса x нинг барча ҳақиқий қийматлари мажмуасида аниқланган. Уларнинг умумий қисми x нинг барча мусбат қийматлари мажмуасидан иборат, яъни $x > 0$.

8- мисол. $f(x, y) = \sqrt{\sin x - 1} + \sqrt{\sin y - 1}$ функцияниң аниқланыш соҳасини топинг.

Е чи ш. $\begin{cases} \sin x - 1 \geq 0, \\ \sin y - 1 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sin x \geq 1, \\ \sin y \geq 1 \end{cases}$, аммо синус функцияниң соҳаси $[-\pi/2, \pi/2]$.

Циясининг чекланганлигини эътиборга олсак,

$$\begin{cases} \sin x = 1, \\ \sin y = 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \frac{\pi}{2} + 2\pi k, \\ y = \frac{\pi}{2} + 2\pi n \end{cases}$$

келиб чиқади, бунда $k, n \in \mathbb{Z}$.

Демак, берилган функцияниш аниқланиш соҳаси $x = \frac{\pi}{2} + 2\pi k$ ва $y = \frac{\pi}{2} + 2\pi n$ тўғри чизиқларнинг кесишиш нуқталарининг координаталаридан иборат (125-расм). Ёки жавобни қўйидагича ёсак ҳам бўлади:

$$D(f) = \{(x, y) | \left\{ \begin{array}{l} x = \frac{\pi}{2} + 2\pi k, \\ y = \frac{\pi}{2} + 2\pi n \end{array} \right. \text{ и } k, n \in \mathbb{Z} \}.$$

Энди бир ўзгарувчили функцияларнинг аниқланиш соҳасини топишга мисоллар кўриб чиқамиз.

9-мисол. $y = \arcsin \frac{2}{1-x} + \lg \frac{x^2 - 3x - 10}{-x}$ функцияниш аниқланиш соҳасини топинг.

Е чиши. Арксинус функцияси чегараланганлиги ва логарифм белгиси остидаги ифода мусбат бўлганда логарифмик функция аниқланганлигини эътиборга олсак, берилган функцияниш аниқланиш соҳаси қўйидаги тенгсизликлар системасидан топилади:

$$\begin{cases} \left| \frac{2}{1-x} \right| \leqslant 1, \\ \frac{x^2 - 3x - 10}{-x} > 0. \end{cases} \quad (1)$$

Энди системани ечамиш:

$$(1) \Leftrightarrow \begin{cases} |x-1| \geqslant 2, \\ \frac{(x+2)(x-5)}{x} < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x-1 \geqslant 2 \\ x-1 \leqslant -2; \\ x < -2 \\ 0 < x < 5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 3 \\ x \leqslant -1; \\ x < -2 \\ 0 < x < 5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leqslant -1, \\ x < -2; \\ x \geqslant 3, \\ 0 < x < 5 \end{cases} \Leftrightarrow [x < -2] \cup [3 \leqslant x < 5].$$

Жавоб: $D(y) = (-\infty; -2) \cup [3; 5]$.

9-мисол. $y = \log_{|x|-4} 2$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Логарифмик функциянинг асоси мусбат ва шу билан бир қаторда 1 дан фафқли сон бўлиши сабабли, берилган функция $\begin{cases} |x| - 4 > 0, \\ |x| - 4 \neq 1 \end{cases}$, да аниқланган, яъни:

$$\begin{cases} |x| - 4 > 0, \\ |x| - 4 \neq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} |x| > 4, \\ x \neq 5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 4 \\ x < -4 \\ x \neq -5 \\ x \neq 5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -5 \\ -5 < x < -4 \\ 4 < x < 5 \\ x > 5 \end{cases}$$

Демак, $D(y) = (-\infty; -5) \cup (-5; -4) \cup (4; 5) \cup (5; +\infty)$.

10-мисол. Функциянинг аниқланиш соҳасини топинг:
 $y = (x + 0,5)^{\frac{1}{\lg(0,5x + x)((x^2 + 2x - 3)/(4x^2 - 4x - 3))}}$

Ечиш. Логарифм асосидаги ўзгарувчининг олиши мумкин бўлган қийматлари $\begin{cases} 0,5 + x > 0, \\ 0,5 + x \neq 1 \end{cases}$, дан, шунингдек, логарифм белгиси остидаги касрнинг олиши мумкин қийматлари $\frac{x^2 + 2x - 3}{4x^2 - 4x - 3} > 0$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуасидан иборат. Шундай қилиб, берилган функциянинг аниқланиш соҳаси қуйидаги система ечимлари мажмуасидан иборат бўлади:

$$\begin{cases} 0,5 + x > 0, \\ 0,5 + x \neq 1, \\ \frac{x^2 + 2x - 3}{4x^2 - 4x - 3} > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > -0,5, \\ x \neq 0,5, \\ \frac{(x-1)(x+3)}{4\left(x-\frac{3}{2}\right)\left(x+\frac{1}{2}\right)} > 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} -0,5 < x < 0,5 \\ x > 0,5, \\ x < -3 \\ -0,5 < x < 1 \\ x > 1,5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -0,5 < x < 0,5 \\ 0,5 < x < 1 \\ x > 1,5 \end{cases}$$

Жавоб: $D(y) = (-0,5; 0,5) \cup (0,5; 1) \cup (1,5; +\infty)$.

Эслатма. $\frac{(x-1)(x+3)}{\left(x-\frac{3}{2}\right)\left(x+\frac{1}{2}\right)} > 0$ тенгсизликнинг сурат ва маҳра-

жидаги кўпайтuvчиларни нолга айлантирадиган қийматларини сонлар тўғри чизигида белгилаймиз. Бунинг натижасида сонлар тўғри чизиги 5 та оралиқка бўлинади. Энди шу оралиqlарда касрнинг ишорасини аниқлаш лозим (келтирилган жадвалга қаранг).

Оралықтар	$(-\infty; -3)$	$(-3; -0,5)$	$(-0,5; 1)$	$(1; 1,5)$	$(1,5; \infty)$
Функциялар					
$x - 1$	-	-	-	+	+
$x + 3$	-	+	+	+	+
$x - 1,5$	-	-	-	-	+
$x + 0,5$	-	-	+	+	+
$(x - 1)(x + 3)$	+	-	+	-	+
$(x - 1,5)(x + 0,5)$					

11-мисол. $y = \arccos((2x + 1)/2\sqrt{2x})$ функцияның аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Берилған функция $\left| \frac{2x+1}{2\sqrt{2x}} \right| \leq 1$ да аниқланған.

$$\begin{aligned} \left| \frac{2x+1}{2\sqrt{2x}} \right| \leq 1 &\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ |2x+1| \leq 2\sqrt{2x} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ (2x+1)^2 \leq (2\sqrt{2x})^2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ 4x^2 + 4x + 1 \leq 8x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 0, \\ (2x-1)^2 \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ 2x-1 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ x = 0,5 \end{cases} \Leftrightarrow x = 0,5. \end{aligned}$$

$$D(y) = \{0,5\}.$$

12-мисол. $y = \frac{\lg \sin x}{\cos x}$ функцияның аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Махраж $\cos x \neq 0$ бўлиши керак, бундан эса

$$\sin x \neq \pm 1 \quad (1)$$

эканлиги келиб чиқади.

Қасрнинг сурати мавжуд бўлиши учун $\sin x > 0$ ва $\lg \sin x \geq 0$ (2) бўлиши керак (яъни зарур).

$|\sin x| \leq 1$ бўлганлигидан

$$\lg \sin x \leq 0 \quad (3)$$

Эканлиги келиб чиқади.

(2) ва (3) га асосан $\lg \sin x = 0$, бундан эса $\sin x = 1$ (4) келиб чиқади.

Шундай қилиб, бир вақтда (1) ва (4) муносабатларнинг ўринли бўлиши лозим. Аммо улар бир-бираға зид, шу сабаб-

ли берилган функция x нинг ҳеч бир қийматида аниқланмаган.

13- мисол. $y = \arccos \sqrt{x^2 - 1}$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } & \left\{ \begin{array}{l} x^2 - 1 \geq 0, \\ 0 \leq \sqrt{x^2 - 1} \leq 1 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} x^2 - 1 \geq 0, \\ 0 \leq x^2 - 1 \leq 1 \end{array} \right. \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow 0 \leq x^2 - 1 \leq 1 \Leftrightarrow 1 \leq x^2 \leq 2 \Leftrightarrow 1 \leq |x| \leq \sqrt{2} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} 1 \leq x \leq \sqrt{2} \\ 1 \leq -x \leq \sqrt{2} \end{array} \right] \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} 1 \leq x \leq \sqrt{2} \\ -\sqrt{2} \leq x \leq -1 \end{array} \right]. \end{aligned}$$

Демак, $D(y) = [-\sqrt{2}; -1] \cup [1; \sqrt{2}]$.

14- мисол. $f(x) = \log_2 \frac{\sin x - \cos x + 3\sqrt{2}}{\sqrt{2}}$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } & \frac{\sin x - \cos x + 3\sqrt{2}}{\sqrt{2}} > 0 \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \sqrt{2} \sin \left(x - \frac{\pi}{4} \right) + 3\sqrt{2} > 0 \Leftrightarrow \sin \left(x - \frac{\pi}{4} \right) > -3. \end{aligned}$$

Демак, тенгсизликнинг геометрик тасвири сонлар текислигидан ёки бирлик айланада ётган исталган нуқтанинг координаталарида берилган функция маънога эга бўлгани учун бирлик айланадан иборат. Шунинг учун берилган функция x нинг ҳар қандай қийматида аниқланган, яъни $D(f) = (-\infty; \infty) = R$.

15- мисол. $y = \operatorname{tg} \frac{\pi}{2} x + \arcsin 2^x$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. $\operatorname{tg} \frac{\pi}{2} x$ функциянинг мавжуд бўлиши учун $\frac{\pi}{2} x \neq \frac{\pi}{2} + \pi n$, яъни $x \neq 1 + 2n$ (бунда $n = 0; \pm 1; \pm 2; \dots$) бўлиши зарур. $\arcsin 2^x$ функциянинг мавжуд бўлиши учун эса $-1 \leq 2^x \leq 1$ бўлиши шарт. $2^x \geq -1$ тенгсизлик x нинг исталган қийматида ўринли, $2^x \leq 1$ тенгсизлик эса $x \leq 0$ да ўринли. Шундай қилиб, берилган функция барча мусбат бўлмаган x нинг қийматларида ўринли бўлиб, унга $x \neq 1 + 2n$ нуқталар кирмайди (сонлар тўғри чизигида кўрсатишни ўзингизга ҳавола қиласиз).

Жаоб: $D(y) = \dots \cup (-5; -3) \cup (-3; -1) \cup (-1; 0)$.

16- мисол. $y = \frac{1}{x} + 2^{\arcsin x} + \frac{1}{\sqrt{x-2}}$ функцияниң

аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш.

$$\begin{cases} x \neq 0, \\ -\frac{\pi}{2} \leq \arcsin x \leq \frac{\pi}{2}, \\ x - 2 > 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x \neq 0, \\ -1 \leq x \leq 1, \\ x > 2 \end{cases} \Leftrightarrow \{ \emptyset \}.$$

Системанинг иккинчи ва учинчи тенгсизликлари бир-бигрига зид бўлганлиги учун тенгсизликлар системаси x нинг ҳеч бир қийматида бажарилмайди.

Демак, берилган функциянинг аниқланиш соҳаси мавжуд эмас.

17- мисол. $y = \arccos(2/(2 + \sin x))$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Синус функцияси чегараланганлиги сабабли $(2 + \sin x)$ йиғинди x нинг барча қийматларида мусбат. Шу сабабли маҳраж берилгандан сўнг уни ташлаб юборсан ҳам бўлади, яъни у натижага таъсир қилмайди. Шундай қилиб, қўйидагига эга бўламиш:

$$\begin{aligned} -1 \leq \frac{2}{2 + \sin x} \leq 1 &\Leftrightarrow -2 - \sin x \leq 2 \leq 2 + \sin x \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} -2 - \sin x \leq 2, \\ 2 + \sin x \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sin x \geq -4, \\ \sin x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow 2\pi n \leq x \leq (2n+1)\pi, \quad n \in \mathbb{Z}. \end{aligned}$$

Демак, $D(y) = \{(2\pi n; (2n+1)\pi] | n \in \mathbb{Z}\}$.

18- мисол. $y = \log_2 \sqrt{3}(4 \cos^2 x - 2(1 - \sqrt{3}) \cos x - \sqrt{3})$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Функциянинг аниқланиш соҳаси $4 \cos^2 x - 2(1 - \sqrt{3}) \cos x - \sqrt{3} > 0$ муносабатдан топилади. $\cos x = z$ деб белгилаймиз, у ҳолда масала $4z^2 - 2(1 - \sqrt{3})z - \sqrt{3} > 0$ тенгсизликни ечишга келиб қолади. Тенгсизликнинг чап қисмини кўпайтишчиларга ажратиш учун $4z^2 - 2(1 - \sqrt{3})z - \sqrt{3} = 0$ тенгламанинг илдизларини топамиш:

$$\begin{aligned} \frac{D}{4} = (1 - \sqrt{3})^2 - 4 \cdot (-\sqrt{3}) &= 1 - 2\sqrt{3} + (\sqrt{3})^2 + \\ &+ 4\sqrt{3} = (1 + \sqrt{3})^2. \end{aligned}$$

Демак, тенглама иккита ҳақиқий илдизга эга экан, яъни:

$$z_{1,2} = \frac{(1 - \sqrt{3}) \pm (1 + \sqrt{3})}{4}. \text{ Бундан } z_1 = \frac{1}{2}, z_2 = -\frac{\sqrt{3}}{2}.$$

Шундай қилиб,

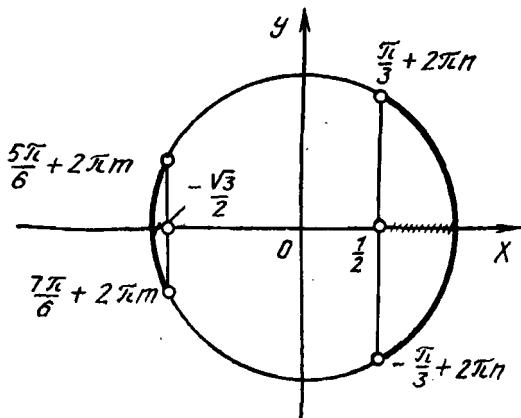
$$4z^2 - 2(1 - \sqrt{3})z - \sqrt{3} > 0 \Leftrightarrow 4\left(z - \frac{1}{2}\right)\left(z + \frac{\sqrt{3}}{2}\right) > 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} z > \frac{1}{2} \\ z < -\frac{\sqrt{3}}{2} \end{cases}$$

га эга бўйламиз. $\cos x = z$ эканини назарга олиб, $\cos x > 1/2$ тенгсизликлар бирлашмасининг ечимлари $\cos x < -\sqrt{3}/2$ мажмуусини топамиз, яъни:

$$\begin{cases} \cos x > \frac{1}{2} \\ \cos x < -\frac{\sqrt{3}}{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{\pi}{3} + 2\pi n < x < \frac{\pi}{3} + 2\pi n \\ \pi - \frac{\pi}{6} + 2\pi m < x < \pi + \frac{\pi}{6} + 2\pi m \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} -\frac{\pi}{3} + 2\pi n < x < \frac{\pi}{3} + 2\pi n \\ \frac{5\pi}{6} + 2\pi m < x < \frac{7\pi}{6} + 2\pi m. \end{cases}$$

126- расм.

126- расмда берилган функцияниң аниқланиш соңаси күрсатылған.

$$\text{Демек, } D(y) = \left\{ \left(-\frac{\pi}{3} + 2\pi n; \frac{\pi}{3} + 2\pi n \right) \cup \left(\frac{5\pi}{6} + 2\pi m; \frac{7\pi}{6} + 2\pi m \right) \middle| m, n \in \mathbb{Z} \right\}.$$

$$19-\text{мисол. } y = \lg \left(\sin^4 x + \frac{1}{2} \sin^3 x - 7 \sin^2 x + 2 \frac{1}{2} \sin x + 3 \right)$$

функцияниң аниқланиш соңасини топинг.

Е ч и ш. Функцияниң аниқланиш соңаси қуидаги теңсизлик ечимлари мажмусидан ибораттады:

$$\sin^4 x + \frac{1}{2} \sin^3 x - 7 \sin^2 x + 2 \frac{1}{2} \sin x + 3 > 0,$$

$\sin x = t$ белгилашни киритамыз, у ҳолда масала

$$t^4 + \frac{1}{2} t^3 - 7 t^2 + 2 \frac{1}{2} t + 3 > 0$$

алгебраік теңсизликни ечишга келиб қолады. Бу теңсизликнинг чап қисмими күпайтувчиларга ажратамыз, яғни:

$$\begin{aligned} t^4 + \frac{1}{2} t^3 - 7 t^2 + 2 \frac{1}{2} t + 3 &= t^3 \left(t + \frac{1}{2} \right) - 7 t^2 - \frac{7}{2} t + \\ &+ 6 t + 3 = t^3 \left(t + \frac{1}{2} \right) - 7 t \left(t + \frac{1}{2} \right) + 6 \left(t + \frac{1}{2} \right) = \\ &= \left(t + \frac{1}{2} \right) (t^3 - 7 t + 6) = \left(t + \frac{1}{2} \right) ((t^3 - t) - (6 t - 6)) = \\ &= \left(t + \frac{1}{2} \right) (t(t^2 - 1) - 6(t - 1)) = \left(t + \frac{1}{2} \right) (t(t + 1) - 6) = \\ &= \left(t + \frac{1}{2} \right) (t - 1)(t^2 + t - 6) = \\ &= \left(t + \frac{1}{2} \right) (t - 1)(t - 2)(t + 3) > 0. \quad (1) \end{aligned}$$

$\sin x = t$ әканини назарга олиб, (1) теңсизликни қуидаги күринища ўзиб оламыз:

$$\left(\sin x + \frac{1}{2} \right) (\sin x - 1) (\sin x - 2) (\sin x + 3) > 0 \quad (2)$$

Тенгсизлик қатъий бүлгани сабабли $\sin x + \frac{1}{2} \neq 0$ ва $\sin x - 1 \neq 0$ бўлиши лозим. Бу шартларни қаноатлантирувчи x нинг барча қийматларида $\sin x - 1 < 0$, $\sin x - 2 < 0$ ва $\sin x + 3 > 0$ бўлади. Шунинг учун (2) теңсизликнинг ечимлари мажмуси

$$\begin{aligned}\sin x + \frac{1}{2} > 0 &\Leftrightarrow \sin x > -\frac{1}{2} \\ &\Leftrightarrow -\frac{\pi}{6} + 2\pi n < x < \frac{7\pi}{6} + 2\pi n, \quad n \in \mathbb{Z},\end{aligned}$$

дан иборат (127- расм).

Жавоб: $D(y) = \left\{ \left(-\frac{\pi}{6} + 2\pi n; \frac{7\pi}{6} + 2\pi n \right) \mid n \in \mathbb{Z} \right\}$.

Эслатма. Күпайтувчиларга ажратишни бошқача олиб бориш ҳам мумкин эди. Лекин бу ерда күпхадни бевосита кетма-кет умумий күпайтувчиларга ажратишни мақсад қилиб қўйдик.

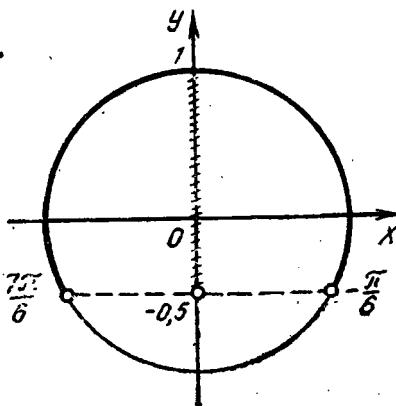
20- мисол. $y = \left(\sin^2 x - \frac{1}{4} \right)^{\log_x 2 + 1^{(2 \sin^2 x + \sin x - 1)}} \quad$ функцияниг аниқланиш соҳасини топинг.

Е чиши. Берилган кўрсаткичли функцияниг асоси

$$\begin{cases} \sin^2 x - \frac{1}{4} > 0, \\ \sin^2 x - \frac{1}{4} \neq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \sin^2 x - \frac{1}{4} > 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow |\sin x| > \frac{1}{2} \Leftrightarrow \begin{cases} \sin x > \frac{1}{2} \\ \sin x < -\frac{1}{2} \end{cases}$$

шартни, даража кўрсаткичи эса логарифмик функциядан иборат бўлгани сабабли унинг асоси $\begin{cases} x^2 + 1 > 0, \\ x^2 + 1 \neq 1 \end{cases} \Leftrightarrow x \neq 0$ ни ва логарифм белгиси остидаги ифода $2 \sin^2 x + \sin x - 1 > 0 \Leftrightarrow 2(\sin x + 1)\left(\sin x - \frac{1}{2}\right) > 0$ шартларни қаноатлантириши лозим. $x \neq 0$ да $\sin x + 1 > 0$ бўлади. Бундан $(\sin x + 1)\left(\sin x - \frac{1}{2}\right) > 0$ тенгсизлик $\sin x - \frac{1}{2} > 0$ бўлганда ўринли бўлиши келиб чиқади.

127- расм.

Шундай қилиб, функцияниң аниқланиш соҳаси

$$\left\{ \begin{array}{l} \sin x > \frac{1}{2} \\ \sin x < -\frac{1}{2}; \\ x \neq 0, \\ 2\sin^2 x + \sin x - 1 > 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} \sin x > \frac{1}{2} \\ \sin x < -\frac{1}{2} \\ \sin x - \frac{1}{2} > 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow \sin x > \frac{1}{2} \Leftrightarrow \frac{\pi}{6} + 2\pi n < x < \frac{5\pi}{6} + 2\pi n$$

дан иборат.

$$\text{Демак, } D(y) = \left\{ \left(\frac{\pi}{6} + 2\pi n, \frac{5\pi}{6} + 2\pi n \right) \mid n \in \mathbb{Z} \right\}.$$

21- мисол. $y = \log_{0.5} \left(\frac{2 - f'(x)}{x+1} \right)^{1/2}$ функцияниң аниқланиш соҳасини топинг, бунда $f(x) = \frac{1}{3}x^3 - \frac{3}{2}x^2 - 2x + \frac{3}{2}$.

Ечиш. Аввал $f'(x)$ ни топамиз, яъни $f'(x) = x^2 - 3x - 2$.

Энди масала $y = \log_{0.5} \left(\frac{2 - (x^2 - 3x - 2)}{x+1} \right)^{1/2} = \log_{0.5} \left(\frac{-x^2 + 3x + 4}{x+1} \right)^{1/2}$ функцияниң аниқланиш соҳасини топишга келиб қолди. Бу функция x нинг $\frac{-x^2 + 3x + 4}{x+1} > 0$. тенгсизликни қаноатлантирувчи қийматларида аниқл анган. Энди бу тенгсизликни ечамиш:

$$\frac{-x^2 + 3x + 4}{x+1} > 0 \Leftrightarrow \frac{x^2 - 3x - 4}{x+1} < 0 \Leftrightarrow \frac{(x-4)(x+1)}{x+1} < 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x-4 < 0, \\ x+1 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 4, \\ x \neq -1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -1, \\ -1 < x < 4. \end{cases}$$

Жавоб: $D(y) = \{(-\infty; -1) \cup (-1; 4)\}$.

22- мисол. $y = \sqrt{\sin^2 x - \sin x + 1} + \sqrt{\sin^2 x + \sin x - 2}$ функцияниң аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Функцияниң аниқланиш соҳаси қўйидаги система ечимлари тўпламидан иборат бўлади, яъни:

$$\begin{cases} \sin^2 x - \sin x + 1 \geq 0, \\ \sin^2 x + \sin x - 2 \geq 0. \end{cases} \quad (1)$$

(1) системанинг биринчи тенгсизлиги x нинг барча қийматларида мусбат, чунки $=\sin^2 x - \sin x + 1 = (\sin x - \frac{1}{2})^2 + \frac{3}{4} > 0$;

иккинчиси эса $(\sin x + 2)(\sin x - 1) \geq 0$ тенгсизликни ечишга келиб қолади. Аммо бу тенгсизликкниң биринчи күпайтувчиси, яъни $(\sin x + 2)x$ нинг барча қийматларида мусбат, шу сабабли тенгсизлик $\sin x - 1 \geq 0 \Leftrightarrow \sin x \geq 1$ муносабатни қаноатланти-

рувчи x нинг қийматларини топишга келиб қолади. Лекин $\sin x \geq 1$ тенгсизлик синус функцияси чегараланганлиги сабабли 1 дан катта бўла олмайди, аммо фақат 1 га тенг бўлиши мумкин, яъни $\sin x = 1$ тенгламанинг илдизларини топишга келиб қолади. Демак, $x = \frac{\pi}{2} + 2\pi n$.

$$\text{Жавоб: } D(y) = \left\{ \frac{\pi}{2} + 2\pi n \mid n \in \mathbb{Z} \right\}.$$

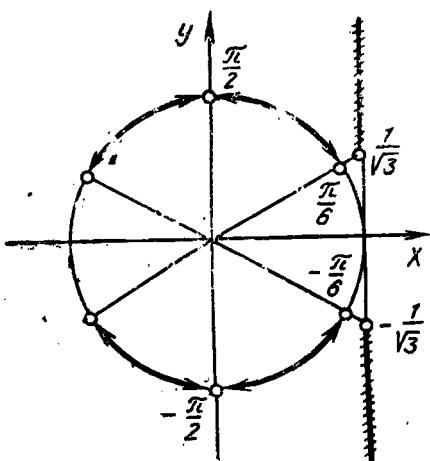
23- мисол. $y = \log_2(3\tan^2 x - 1)$ функцияниң аниқланыш соҳасини топинг.

Е чи ш. Функцияниң аниқланиш соҳаси $3\tan^2 x - 1 > 0$ тенгсизлик ечимлари мажмуасидан иборат бўлади, яъни

$$3\tan^2 x - 1 > 0 \Leftrightarrow \tan^2 x > \frac{1}{3} \Leftrightarrow |\tan x| > \frac{1}{\sqrt{3}} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \tan x > \frac{1}{\sqrt{3}}, \\ \tan x < -\frac{1}{\sqrt{3}} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{\pi}{6} + \pi n < x < \frac{\pi}{2} + \pi n, n \in \mathbb{Z} \\ -\frac{\pi}{2} + \pi m < x < -\frac{\pi}{6} + \pi m, m \in \mathbb{Z}. \end{cases}$$

Демак, $D(y) = \left\{ \left(\frac{\pi}{6} + \pi n; \frac{\pi}{2} + \pi n \right) \cup \left(-\frac{\pi}{2} + \pi m; -\frac{\pi}{6} + \pi m \right) \mid m, n \in \mathbb{Z} \right\}$ (128- расм).

128- расм.

24- мисол. $y = \lg \left(\arccos \left(\frac{x^2 + 3x - 3}{x + 5} \right) \right)$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Бизга маълумки, арккосинус функцияси $[0; \pi]$ кесмада ўзгарида. Аммо логарифмик функция барча мусбат сонлар учун аниқланганлиги сабабли берилган функция $0 < \arccos \left(\frac{x^2 + 3x - 3}{x + 5} \right) \leq \pi$ қўш тенгсизликни қаноатлантирувчи x нинг барча қийматларидан иборат бўлади. Энди бу тенгсизлик ечимлари мажмуасини топамиз:

$$\begin{aligned} 0 < \arccos \left(\frac{x^2 + 3x - 3}{x + 5} \right) \leq \pi &\Leftrightarrow -1 \leq \frac{x^2 + 3x - 3}{x + 5} < 1 \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x^2 + 3x - 3}{x + 5} \geq -1, \\ \frac{x^2 + 3x - 3}{x + 5} < 1 \end{cases} &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x^2 + 3x - 3 + x + 5}{x + 5} \geq 0, \\ \frac{x^2 + 2x - 3 - x - 5}{x + 5} < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x^2 + 4x + 2}{x + 5} \geq 0, \\ \frac{x^2 + 2x - 8}{x + 5} < 0. \end{cases} & \quad (1) \end{aligned}$$

$x^2 + 4x + 2$ квадрат учҳаднинг илдизлари $x_1 = -2 - \sqrt{2}$ ва $x_2 = -2 + \sqrt{2}$ дан иборат, шунинг учун $x^2 + 4x + 2 = (x + 2 + \sqrt{2})(x + 2 - \sqrt{2})$.

$x^2 + 2x - 8$ квадрат учҳаднинг илдизлари: $x_1 = -4$ ва $x_2 = 2$, шу сабабли $x^2 + 2x - 8 = (x + 4)(x - 2)$ бўлади.

(1) системанинг биринчи тенгсизлиги

$\frac{(x + 2 + \sqrt{2})(x + 2 - \sqrt{2})}{x + 5} \geq 0$ нинг ечимлари мажмуасини оралиқлар усули ёрдамида топсак, $(-5; -2 - \sqrt{2}] \cup [-2 + \sqrt{2}; +\infty)$ келиб чиқади; иккинчи тенгсизлиги $\frac{(x - 2)(x + 4)}{x + 5} < 0$ нинг ечимлари мажмуаси эса $(-\infty; -5] \cup (-4; 2)$ дан иборат бўлади.

Шундай қилиб, (1) система ҳар иккала тенгсизлигининг ечимлари мажмуаларининг кесишмаси $\{(-5; -2 - \sqrt{2}] \cup [-2 + \sqrt{2}; +\infty)\} \cap \{(-\infty, 5) \cup (-4; 2)\} = \{(-4; -2 - \sqrt{2}] \cup [-2 + \sqrt{2}; 2)\}$ берилган функциянинг аниқланиш соҳасини ташкил қиласди.

$$\text{Демак, } D(y) = \{(-4; -2 - \sqrt{2}) \cup [-2 + \sqrt{2}; 2)\}.$$

4- §. Икки ўзгарувчили тенгсизликлар системаларини графи к усулда ечиш

Ушбу параграфда биз икки ўзгарувчили турли тенгсизликлар системаларининг ечимларини график усулда кўрсатамиз. Бундай системаларнинг ечимлари турли геометрик шаклларни беради. Бунда биз айрим мисолларнинг ечимларини сўзлар орқали ифодаладик, график ечимни кўрсатишни эса китобхонга ҳавола қиласиз.

1- мисол. $\begin{cases} x < 0, \\ y \leqslant \frac{1}{x} \end{cases}$ система ечимлари мажмуасини то-

пинг.

Е ч и ш. Системанинг биринчи тенгсизлигини (y ни $x < 0$) ординаталар ўқи билан чегараланган чап очиқ ярим текислик нуқталари мажмуаси қаноатлантиради, иккинчи тенгсизлигини қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуаси 38-расмда кўрсатилган (S_2 соҳа). Шундай қилиб, III координаталар бурчагидаги $y = \frac{1}{x}$ гипербола тармоғи ва ундан қўйида ётган текислик нуқталари мажмуаси — изланаётган мажмуадир.

2- мисол.

$$\begin{cases} xy - 4 \leqslant 0, \\ x + 3 \geqslant 0, \\ y + 4 \geqslant 0 \end{cases}$$

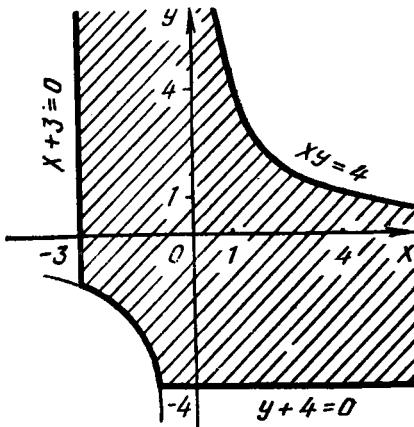
системанинг ечиниг.

Е ч и ш. Берилган тенгсизликни аввал

$$\begin{cases} xy \leqslant 4, \\ x \geqslant -3, \\ y \geqslant -4 \end{cases}$$

кўринишда

ёзиб оламиз. Биламизки, системанинг биринчи тенгсизлигини $xy = 4$ гипербола тармоқлари ва улар орасидаги текислик нуқталари мажмӯи, иккинчи тенгсизлигини

129- расм.

$x = -3$ түғри чизиқ ва ундан ўнг томондаги ярим текислик, үчинчі тенгсизлигини эса $y = -4$ түғри чизиқ билан чегараланған юқоридаги ёпиқ ярим текислик нұқталари мажмусаси қаноатлантиради. Изланаётган мажмұа 129-расмда күрсатылған.

3- мисол. $\begin{cases} y + x^2 < 0, \\ y - x^2 > 1 \end{cases}$ система ечимлари мажмұасини топинг.

$$\text{Ечиш. } \begin{cases} y + x^2 < 0, \\ y - x^2 > 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y < -x^2, \\ y > x^2 + 1. \end{cases}$$

Система таркибиға кирған ҳар иккала тенгсизликни мос пәннелер тармоқлари орасидаги текислик нұқталари мажмұаси қаноатлантиради. Ләkin системаниң биринчи тенгсизлигini қаноатлантирувчи текислик нұқталари мажмұаси билан иккінчи тенгсизлигini қаноатлантирувчи текислик нұқталари мажмұасининг умумий қисми бўлмаганлиги учун берилған системаниң ечимлари мажмұаси — бўш мажмудадан иборат бўлади.

$$4-\text{мисол. } \begin{cases} x^2 - y^2 \leqslant 0, \\ (x - 1)^2 + y^2 \geqslant 4 \end{cases} \text{ системани ечинг.}$$

Ечиш.

$$\begin{cases} x^2 - y^2 \leqslant 0, \\ (x - 1)^2 + y^2 \geqslant 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} (x + y)(x - y) \leqslant 0, \\ (x - 1)^2 + y^2 \geqslant 4 \end{cases} \Leftrightarrow$$

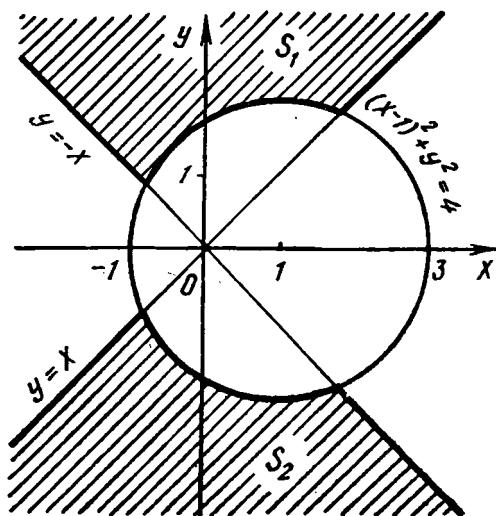
$$\Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} x + y \geqslant 0, \\ x - y \leqslant 0; \end{cases} \\ \begin{cases} x + y \leqslant 0, \\ x - y \geqslant 0; \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \begin{cases} y \geqslant -x, \\ y \geqslant x; \end{cases} \\ \begin{cases} y \leqslant -x; \\ y \leqslant x; \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$(x - 1)^2 + y^2 \geqslant 4 \quad (x - 1)^2 + y^2 \geqslant 4$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} y \geqslant -x, \\ y \geqslant x, \end{cases} (S_1) \text{ ёки } \begin{cases} y \leqslant -x; \\ y \leqslant x, \end{cases} (S_2)$$

$$(x - 1)^2 + y^2 \geqslant 4. \quad (x - 1)^2 + y^2 \geqslant 4.$$

Шундай қилиб, берилған системани I ва II ҳамда III ва IV координата бурчаклари биссектрисалари ва улар орасидаги текислик нұқталари мажмұаларининг айланагача қолған қисмлари нұқталари мажмұаси қаноатлантиради (130-расм).

130- расм.

5- мисол. $\begin{cases} (x+y)^2 \geq 1, \\ 2x-3y \geq 7 \end{cases}$ система ечимлари мажмуасини топинг.

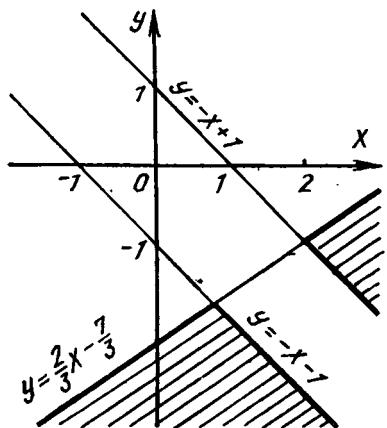
Ечиш. Берилган системанинг биринчи тенгсизлиги $x+y \geq 1$ ёки $x+y \leq -1$ деган талабга тенг кучли. Шунинг учун берилган системанинг ечимлари мажмуаси

$$\begin{cases} x+y \geq 1, \\ 2x-3y \geq 7 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -x+1, \\ y \leq \frac{2}{3}x - \frac{7}{3} \end{cases} \quad (S_1) \text{ ва}$$

$$\begin{cases} x+y \leq -1, \\ 2x-3y \geq 7 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \leq x-1, \\ y \leq \frac{2}{3}x - \frac{7}{3} \end{cases} \quad (S_2)$$

тенгсизликлар системалари ечимлари мажмуаларининг бирлашмасидан иборат бўлади.

$(x+y)^2 \geq 1$ тенгсизликнинг $x+y \geq 1$ ёки $x+y \leq -1$ тенгсизликлардан ақалли биттаси бажарилсин, деган талабга тенг кучли эканини ушбу тенг кучлилик кўринишида ёзиш мумкин:

131- расм.

$y = -x + 1$ ва $y = -x - 1$ түғри чизиқлар билан чегараланган очиқ полоса нұқталаридан бoshқа текислик нұқталар мажмусаси $(x+y)^2 \geq 1$ тенгсизликкінг ечимлари мажмусаси бўлади. Излангаётган мажмуга $-(x+y)^2 \geq 1$ тенгсизлик ечимлари мажмусасининг $y = \frac{2}{3}x - \frac{7}{3}$ түғри чизиқ ва ундан пастда ётган текислик нұқталари мажмусасидан иборат бўлади (131- расм).

6- мисол. $\begin{cases} x \geq y^2, \\ (x-4)^2 + (y-1)^2 > 0 \end{cases}$ системани ечинг.

Ечиш. $x = y^2$ парабола xOy текисликни икки соҳага бўлади. $x \geq y^2$ тенгсизликни Ox ўқнинг мусбат йўналишини ўз ичига олган соҳа нұқталари мажмусаси қаноатлантиради. $(x-4)^2 + (y-1)^2 > 0$ тенгсизликни эса $x = 4$ ва $y = 1$ сонлардан ташқари исталган ҳақиқий сонлар жуфтлари қаноатлантиради, яъни унинг ечимлари мажмусаси $(4; 1)$ нұқта кирмаган xOy текисликдан иборат. Топилган соҳалар кесишмаси берилган системанинг ечимлари мажмусаси бўлади ёки системанинг биринчи тенгсизлигини қаноатлантирувчи текислик нұқталар мажмусасидан $(4; 1)$ нұқтани чиқариб юборсак, излангаётган мажмуга ҳосил бўлади.

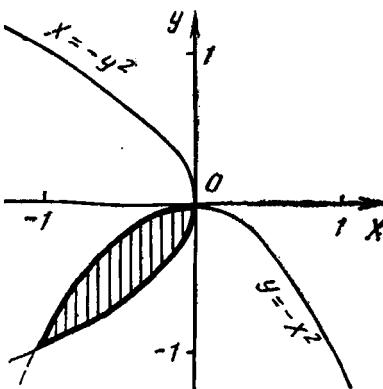
7- мисол. $\begin{cases} y \leq -x^2, \\ x \leq -y^2 \end{cases}$ система ечимлари мажмусасини топинг.

Ечиш. $y = -x^2$ парабола xOy текисликни икки соҳага

$$\begin{aligned} (x+y)^2 \geq 1 &\Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x+y \geq 1 \\ x+y \leq -1 \end{cases} \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -x+1 \\ y \leq -x-1 \end{cases} \end{aligned}$$

Шунингдек, $(x+y)^2 \geq 1$ тенгсизлик $x+y \geq 1$ ва $x+y \leq -1$ тенгсизликлар мажмусасига тенг кучли дейилади. Бу ёзувни тенгсизликлар системасидаги тенгсизликларнинг тенг кучли эканини кўрсатувчи ёзувлар билан алмаштиргаслик керак.

бўлади. $y \leq -x^2$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси ординаталар ўқининг манфий йўналишини ўз ичига олган соҳасидан иборат. $x = -y^2$ парабола ҳам текисликни икки соҳага бўлади. $x \leq -y^2$ тенгсизликнинг ечимлари мажмуаси абсциссалар ўқининг манфий ярим ўқини ўз ичига олган соҳасидан иборат. Топилган соҳаларнинг кесишмаси ўз навбатида берилган системанинг ечимлари мажмуаси бўлади (132-расм).

132- расм.

8- мисол. $\begin{cases} y \geq \frac{1}{x}, \\ \frac{1}{|x-y|} > 0, \\ x > 0 \end{cases}$ система ечимлари мажмуасини топинг.

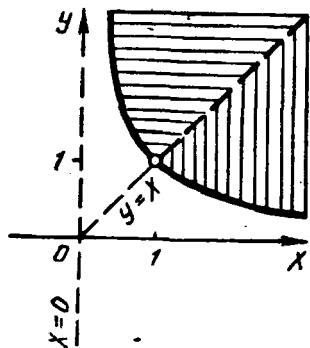
Е чиш. $x > 0$ бўлгани учун $y \geq \frac{1}{x}$ тенгсизликни I координаталар бурчагида жойлашган гипербола тармоғи ва ундан юқоридаги текислик нуқталари мажмуаси қаноатлантиради. $x - y \neq 0$ ($x \neq y$ шартни қаноатлантирувчи барча ҳақиқий x ва y сонлар жуфтидаги $\frac{1}{|x-y|} > 0$ тенгсизлик ўринли бўлади. Демак, $y = x$ биссектриса кирмаган xOy координаталар текислиги унинг ечими бўлади.

Ҳосил бўлган соҳаларнинг кесишмаси ўз навбатида берилган системанинг ечимлари мажмуаси бўлади (яъни I координата бурчагидаги гипербола ва унинг тармоғидан юқоридаги текислик нуқталари мажмуасидан $y = x$ тўғри чизиқ нуқталари мажмуасини чиқариб юборилса ҳам бўлади (133- расм).

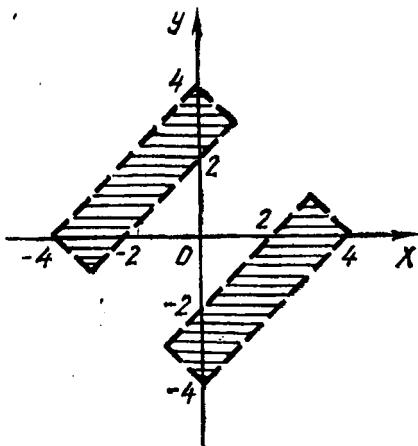
9- мисол. $\begin{cases} |x-y| > 2, \\ |x| + |y| < 4 \end{cases}$ системани ечинг.

Е чиш. Системадаги биринчи тенгсизликни $y = x - 2$ ва $y = x + 2$ тўғри чизиқлар билан чегараланган ёпиқ

$(|x-y|>2 \Leftrightarrow \begin{cases} x-y > 2 \\ x-y < -2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y < x-2 \\ y > x+2 \end{cases})$ полоса нүқталари мажмуасидан ташқары текислик нүқталари мажмуаси, $|x| + |y| < 4$ тенгсизлигини эса учлари $(-4; 0), (0; 4), (4; 0)$ ва $(0; -4)$ нүқталардан иборат бўлган квадрат ички нүқталари мажмуаси қаноатлантиради. Демак, берилган системанинг ечимлари мажмуаси учлари $(-4; 0), (0; 4), (1; 3)$ ва $(-3; -1)$ ҳамда $(-1; -3), (3; 1), (4; 0)$ ва $(0; -4)$ бўлган очиқ тўғри тўртбурчаклар ички нүқталари мажмуаларидан иборатdir (134- расм).

133- расм.

134- расм.

10- мисол. $\begin{cases} |2x-y| \leqslant 2, \\ |2x+y| \leqslant 1 \end{cases}$ система ечимлари мажмуасини топинг.

Е ч и ш. Модул таърифига кўра:

$$\begin{aligned}
 &\begin{cases} |2x-y| \leqslant 2, \\ |2x+y| \leqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2 \leqslant 2x-y \leqslant 2, \\ -1 \leqslant 2x+y \leqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} 2x-2 \leqslant y \leqslant 2x+2, \\ -2x-1 \leqslant y \leqslant -2x+1. \end{cases}
 \end{aligned}$$

Изланётган соҳа $y = 2x+2$ ва $y = 2x-2$ ҳамда $y = -2x+1$ ва $y = -2x-1$ тўғри чизиқлар билан чегараланган ёпиқ полосалар кесишишидан ҳосил бўлган $ABCD$ парал-

лелограмм нуқталари мажмуасидан иборат бўлиб, унга паралелелограмм томонлари мажмуалари ҳам киради.

Параллелограмм учларининг координаталари қўйидагича топилади:

$$((y = 2x + 2) \cap (y = -2x - 1)) = A.$$

$\begin{cases} y = 2x + 2, \\ y = -2x - 1 \end{cases}$ системани ечиб, A нуқтанинг координаталари топилади, яъни $A(-3/4; 1/2)$.

Колган нуқталарнинг координаталари ҳам шунга ўхшаш топилади.

$$((y = 2x + 2) \cap (y = -2x + 1)) = B(-1/4; 3/2);$$

$$((y = -2x + 1) \cap (y = 2x - 2)) = C(3/4; -1/2);$$

$$((x = 2x - 2) \cap (y = -2x - 1)) = D(1/4; -3/2).$$

Изланаётган соҳа 135-расмда кўрсатилган.

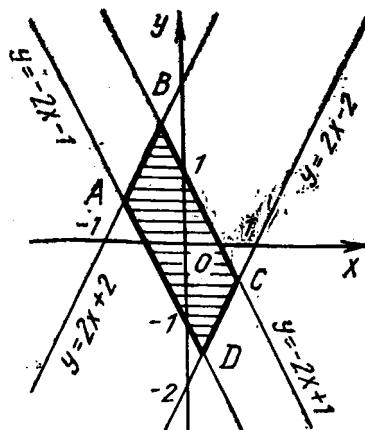
11-мисол. $\begin{cases} |x| \leq 2, \\ |y| \leq 3 \end{cases}$ система ечимлари соҳасини топинг.

Ечиш. Изланаётган мажмуя — чегаралари $x = -2$ ва $x = 2$ ҳамда $y = -3$ ва $y = 3$ тўғри чизиқлардан иборат бўлган ёпиқ полосалар кесишмасидан, яъни учлари $(2; 3)$, $(-2; 3)$, $(-2; -3)$ ва $(2; -3)$ нуқталардан иборат бўлган тўғри тўртбурчак ва унинг ички нуқталари мажмуасидир.

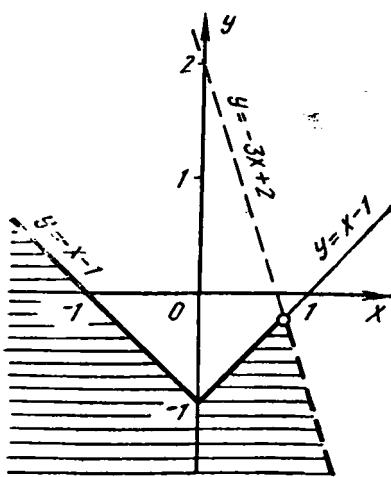
12-мисол.

$\begin{cases} |x| - y \geq 1, \\ 3x + y < 2 \end{cases}$ система ечимлари мажмуасини топинг.

Ечиш. Берилган системани аввал $\begin{cases} y \leq |x| - 1, \\ y < -3x + 2 \end{cases}$ кўринишида ёзиб оламиз. $y \leq |x| - 1$ тенгсизликни қаноатлантирувчи текислик нуқталари мажмуасини топиш учун аввал $y = |x| - 1$ функциянинг графигини ясаймиз ($y = |x| - 1$ функциянинг графиги $y = |x|$ функция графигини ординаталар ўқи бўйича минус

135-расм.

136-расм.

бир бирлик қадар параллел кўчиришдан ҳосил бўлади). $y = |x| - 1$ функция графиги ва ундан пастда жойлашган текислик нуқталари мажмуаси $y \leq |x| - 1$ тенгсизликни, $y = -3x + 2$ функция графигидан пастда жойлашган очиқ пояс нуқталари мажмуаси $y < -3x + 2$ тенгсизликни қаноатлантиради. Излангаётган соҳа 136-расмда кўрсатилган.

13-мисол.

$$\begin{cases} x > 2, \\ y < -2, \\ x^2 + y^2 < -1 \end{cases}$$

система

ечимлари мажмуасини топинг.

Е ч и ш. $x^2 + y^2 < -1$ тенгсизлик x ва y ларнинг ҳеч бир ҳақиқий қийматларида бажарилмайди, яъни унинг ечимлари мажмуаси бўш мажмуадир. Шу сабабли системанинг қолган тенгсизликларининг ечимларини топмасдан туриб, бир йўла берилган система биргаликда эмас, — деган холосага келиш мумкин. Шунинг учун система ечимлари мажмуаси ҳам бўш мажмуа бўлади.

Умуман олганда система таркибига кирган шартлар ичida бирорта шартнинг ечимлари мажмуаси бўш мажмуа бўлса, у ҳолда қолган шартлардан қатъи назар, берилган система ечимлари мажмуаси ҳам бўш мажмуа эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Тескари тасдиқ нотўғри, яъни система таркибига кирган шартларда уларнинг ечимлари бўш мажмуа бўлмасдан, балки система ечимлари бўш мажмуа бўлиб қолиши мумкин.

Масалан, $\begin{cases} x \geq 1, \\ y \geq 2, \\ x^2 + y^2 \leq 4 \end{cases}$ система ечимлари мажмуасини топиш

керак бўлсин. Система таркибига кирган ҳар бир тенгсизликнинг ечимлари бўш мажмуа эмас, лекин берилган система

биргаликда эмаслигини кўрсатамиз. $\begin{cases} x \geq 1, \\ y \geq 2 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x^2 \geq 1, \\ y^2 \geq 4 \end{cases}$

бундан $x^2 + y^2 \geq 5$ келиб чиқади. Аммо $x^2 + y^2 \geq 5$ билан $x^2 + y^2 \leq 4$ тенгсизликларнинг умумий қисми мавжуд эмас. Шунинг учун берилган система ечимга эга эмас.

14- мисол. $\begin{cases} y > \log_2 x, \\ y < 4^x, \\ x < 1 \end{cases}$ система ечимлари соҳасини то-

пинг.

Е чи ш. Аввало $x > 0$ бўлиши керак, чунки системанинг биринчи тенгсизлиги (ўнг томони) барча мусбат x лар учун аниқланган. Шундай қилиб, изланадиган нуқталарнинг координаталари қўйидаги тенгсизликлар системасини қаноатлантириши керак:

$$\begin{cases} y > \log_2 x, \\ y < 4^x, \\ x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y > \log_2 x, \\ y < 4^x, \\ x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 < x < 1, \\ y > \log_2 x, \\ y < 4^x. \end{cases}$$

Бир вақтда ординаталар ўқидан ўнгдаги, $x=1$ тўғри чи-зиқдан чапда, $y = 4^x$ эгри чизикдан пастида ва $y = \log_2 x$ эгри чизикдан юқорида ётувчи текислик нуқталари мажму-аси — изланадиган мажмуани беради, унга чегара нуқталари мажмуаси кирмайди (137-расм).

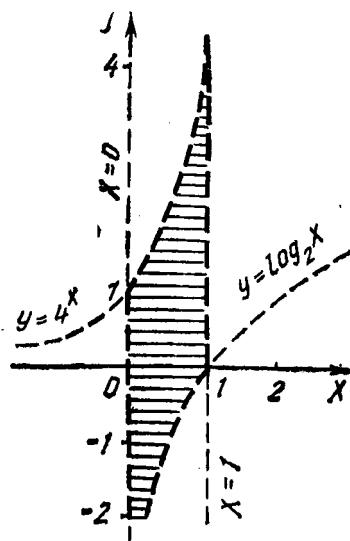
15- мисол.
 $\begin{cases} \log_{\frac{1}{2}}(x+y-1) > \log_{\frac{1}{2}}y, \\ \sqrt{y-x-1} < \sqrt{2-x} \end{cases}$

системани ечинг.

Е чи ш. Система биринчи тенгсизлигидаги логарифмнинг асоси $0 < 1/2 < 1$ бўлгани учун у камаювчи функция бўлади, шунинг учун тенгсизлик ечимлари мажмуаси

$$\begin{aligned} 0 < x + y - 1 < y &\Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x + y - 1 > 0, \\ x + y - 1 < y \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} y > -x + 1, \\ x < 1 \end{cases}, \text{тengsizliklar} \end{aligned}$$

системаси ечимлари соҳасидан

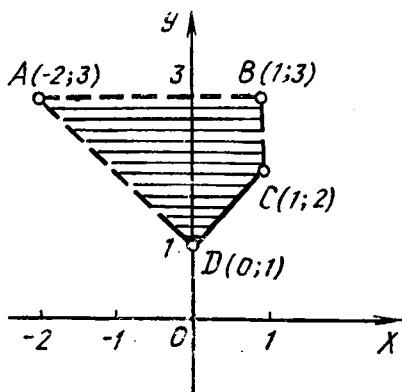
137- расм.

иборат бўлади. Система иккинчи тенгсизлиги эса
 $\begin{cases} y - x - 1 \geq 0, \\ y - x - 1 < 2 - x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq x + 1, \\ y < -3 \end{cases}$, системага тенг кучли (IV боб, 2- § га қаранг).

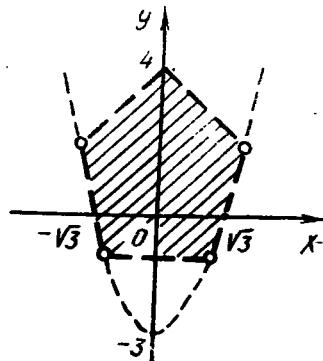
Шундай қилиб, берилган тенгсизликлар системасини қуидагида ёзиб оламиз:

$$\begin{cases} \log_{1/2}(x+y-1) > \log_{1/2}y, \\ \sqrt{y-x-1} < \sqrt{2-x}, \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > -x + 1, \\ x < 1, \\ y \geq x + 1, \\ y < 3. \end{cases}$$

Демак, берилган системанинг ечимлари соҳаси учлари $(-2; 3)$, $(1; 3)$, $(1; 2)$ ва $(0; 1)$ нуқталарда бўлган $ABCD$ тўртбурчакдан иборат бўлиб, чегаралар ечимлар мажмусига кирмайди, фақат CD очиқ кесма нуқталаридан ташқариси (138-расм).

138- расм.

139- расм.

16- мисол. $\begin{cases} \log_2(2y - x^2 + 4) > \log_2(y + 1), \\ |x| + |y| < 4 \end{cases}$, система ни ечинг.

Ечиш. Система биринчи тенгсизлигини логарифм белгиси остидаги функцияларнинг олиши мумкин бўлган қийматлари қаноатлантиришини ва логарифмик функция ўсувчи (чунки $a = 2 > 1$) эканлигини назарга олган ҳолда қуидагида ёзиб оламиз:

$$\log_2(2y - x^2 + 4) > \log_2(y + 1) \Leftrightarrow \begin{cases} y + 1 > 0, \\ 2y - x^2 + 4 > x - 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} y > -1, \\ y > x^2 - 3. \end{cases}$$

Эслатма $y > -1$ шартда $y > x^2 - 3$ тенгсизлик ечимлари мажмусаси $y > 0,5x^2 - 2$ тенгсизлик ечимлари мажмасини ўз ичига қамаболади, шунинг учун системанинг охирида $y > 0,5x^2 - 2$ тенгсизлик тушириб қолдирилган.

Әйламизки, берилган система иккінчи тенгсизлигини учлары $(-4; 0), (0; 4), (4; 0)$ ва $(0; -4)$ нүкталарда бўлган очиқ квадрат ички нүкталари мажмуси қаноатлантиради.

Изланаётган соҳа 139-расмда кўрсатилган.

Машқлар

Қуйидаги функцияларнинг аниқланиш соҳаларини топинг:

1. $y = \arcsin((x - 3)/2) - \lg(4 - x).$
2. $y = \arcsin(x - 2).$
3. $y = \arccos(3x - 4).$
4. $y = \arcsin(x^2 + 2x - 9).$
5. $x = \log_3\left(\frac{2x^2 + x - 6}{(x - 1)(x + 3)}\right) + \sqrt{1 - x^2}.$
6. $y = \sqrt{\sin\sqrt{x}}.$
7. $y = \log_{1/2}(4 - x^2 - y^2).$
8. $y = \sqrt{-x^2}.$
9. $y = x - \sqrt{1 - x^2}.$
10. $y = \sqrt{x^2 - |x|} + \frac{1}{\sqrt{9 - x^2}}.$
11. $y = \sqrt{\lg\frac{3x - x^2}{x - 1}}.$
12. $y = \sqrt{16 - x^2} + \sqrt{x^2 + x}.$
13. $y = \frac{1}{\sqrt{x^2 + 4x}}.$
14. $y = \sqrt{2^x - 3^x}.$
15. $y = \log_{3+x}(x^2 - 1).$
16. $y = \arccos(2 \sin x).$
17. $y = \sqrt{3 - 4 \sin^2 x}.$
18. $y = \sqrt{1 - 2 \cos^2 x}.$
19. $y = \sqrt{\log_{1/3} \cos x}.$
20. $y = \sqrt{\sin x^2}.$
21. $y = \sqrt{\lg(\arcsin x)}.$
22. $y = \lg \sin(x - 3) - \sqrt{16 - x^2}.$

$$23. y = \sqrt{\sin x - \frac{1}{2}} + \log_2(25 - x^2).$$

$$24. y = \frac{1}{\operatorname{tg} x \cdot \operatorname{ctg} x} - \sqrt{1 - \lg^2 x}.$$

$$25. y = \frac{\sqrt{x^2 - 5x + 6}}{\lg(x+10)^2}.$$

$$26. y = \frac{\sqrt{\cos x - \frac{1}{2}}}{\sqrt{6 + 35x - 6x^2}}.$$

$$27. y = \sqrt{\sin x - \cos x} + \frac{1}{\sqrt{3-x^2}} - \frac{1}{\operatorname{tg} x}.$$

$$28. y = \lg \left(\frac{(x-5)(x-3)(x-1)(x+4)x}{(x-2)(x+3)(x+6)(x+2)} \right).$$

$$29. y = \lg(-x^2 + 16) + \arccos \frac{\sqrt{x+1}}{2}$$

$$30. y = \log_{\sin x^2} \left(\frac{2}{x} - 2x \right), \quad 31. y = \frac{\log_3(x^2 + 4)}{\sin^2 x - \sin x + 0,25}.$$

$$32. y = \frac{\log_{2x^2}}{\arccos(2x-1)}.$$

Күйидаги тенгламаларни ечинг:

$$33. \log_x y = 0. \quad 34. \log_x(y-2x) = 2. \quad 35. \log_2 y - \log_4 x = 1.$$

Күйидаги функцияларнинг графигини ясанг:

$$36. y = \log_2 \sin x. \quad 37. x = \log_{1/4}(1-x). \quad 38. y = \operatorname{tg} x \cdot \cos x$$

Күйидаги тенгсизликлар системасининг ечимлари мажмудасини координаталар текислигига тасвирланып берилсең:

$$39. \begin{cases} y \geqslant x^2 - 4x + 3, \\ y < x^2 + 4x + 3. \end{cases} \quad 40. \begin{cases} 2x - y^2 \leqslant 0, \\ x + 2 > 1, \\ y^2 - 1 \leqslant 0. \end{cases}$$

$$41. \begin{cases} |x| > 3, \\ \operatorname{arcctg} \frac{x}{5} > \frac{\pi}{4}. \end{cases} \quad 42. \begin{cases} y - \cos x \geqslant 0, \\ y - \sin x \leqslant 0. \end{cases}$$

$$43. \begin{cases} xy \leqslant 2, \\ x^2 + y^2 < 9, \\ x^2 - y^2 > 0. \end{cases} \quad 44. \begin{cases} x^2 + y^2 \geqslant 16, \\ |xy| \leqslant 6. \end{cases}$$

ЖАВОБЛАР, ҚҰРСАТМАЛАР ВА ЕЧИМЛАР

II бөб

1. $y = x - 1$ түғри чизиқ билан чегаралғанған юқоридағи очиқ ярим текислик ва $y = 2x - 3$ түғри чизиқ билан чегаралғанған пастық очиқ ярим текисликлар кесишмаси.

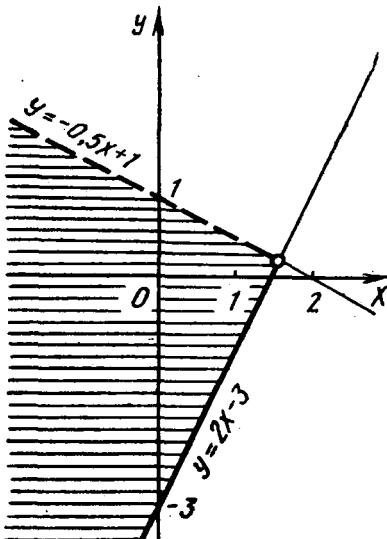
2. $y = -x + 2$ ва $y = -x + 5$ түғри чизиқлар билан чегаралғанған очиқ положа-

са. 3. $y = \frac{2}{3}x$ түғри чизиқ-

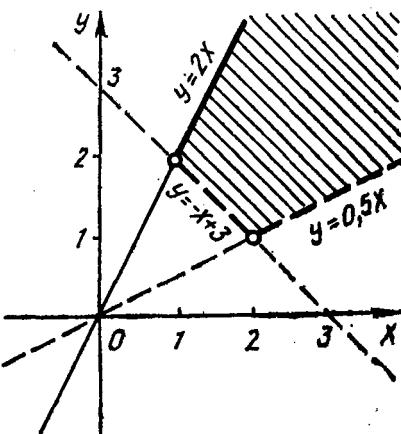
дан пастыда ётган очиқ ярим текислик нұқталари мажмусининг $x = 3$ түғри чизиқдан ўндаға қолған қисми нұқталари мажмусаси. 4. Бир вақтда $y = 2x + 2$ ва $y = -x - 1$ түғри чизиқлардан пастыда ётган очиқ бүрчак нұқталари мажмусаси. 5. $y > -0,5x$ тенгсизликни қаноатлантирувчи очиқ ярим текисликкінинг $y = -1/3$ түғри чизиқдан пастыда қолған қисми нұқталари мажмусаси, яғни очиқ бүрчак. 6. Құрсатма.

Системаны $\begin{cases} y > -\frac{3}{2}x + \frac{9}{2}, \\ y < x - 5 \end{cases}$

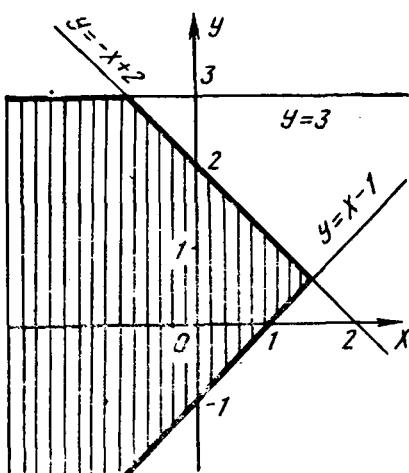
күринишида ёзіп олинған уни қаноатлантирувчи текислик нұқталари мажмусасини тасвирлана. 7. Бир вақтда $y = x - 2,5$ ҳамда $y = -0,5x + 0,5$ түғри чизиқлардан юқорида ётган очиқ ярим текисликлар кесишмасидан ҳосил болған бүрчак (бүрчак томонлары ечимга кирмайды, яғни очиқ бүрчак). 8. $y = -1,5x - 0,5$ ҳамда $y = -1,5x + 1,5$ түғри чизиқлар билан чегаралғанғанда ёткан очиқ положа-

140- расм.

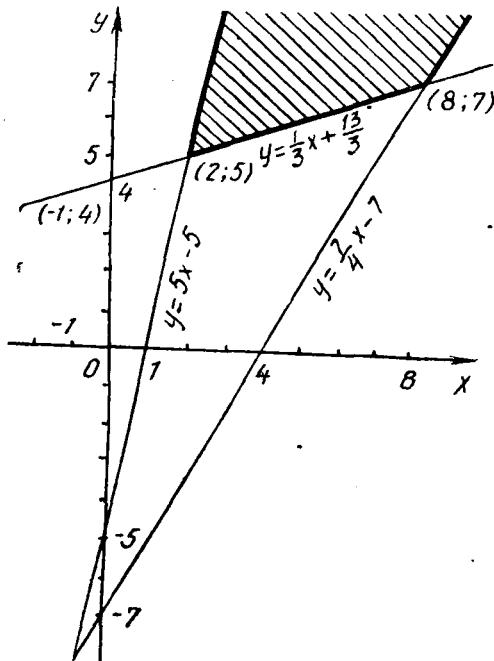

141- расм.

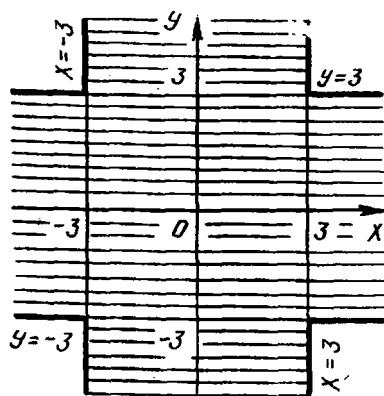

142- расм.

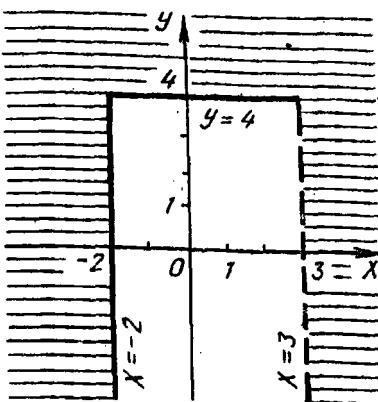
талари мажмусаси (бурсчак томонлари ечимга кирмайды). 10. $y = x + 3$ ҳамда $y = x - 2$ түгри чизиқлар билан чегаралган ёпиқ полоса. 11. Учлари $(0; 0)$, $(4; 0)$ ва $(0; -4)$ нүкталарда бўлган очик учбурчак ички нүкталари мажмусаси. 12. 140-расм. 13. 141-расм. 14. 142-расм. 15. 143-расм. 16. Бир вақтда $y = x + 2$ ҳамда $y = -2x + 4$ түгри чизиқлардан пастида ва $y = -5$ түгри чизиқдан юқорида ётган ёпиқ ярим текисликларнинг кесишмасидан ҳосил бўлган учбурчак, $(-7; -5)$, $(2/3; 8/3)$ ва $(4,5; -5)$ нүкталар унинг учлари. 17. $\{(2; 0)\}$. 18. Учлари $(-2; 1)$,

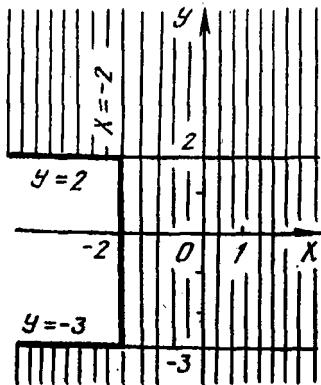
143- расм.

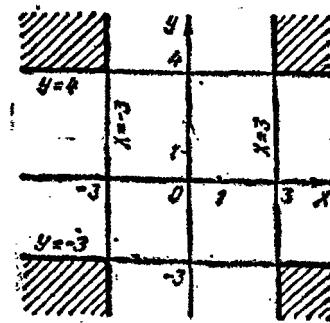
144- расм.

145- расм.

146- расм.

147- расм.

(0; 0) ва (2; 2) нүкталарда бұлған ёпік учбұрчак. 19. $y = 2x + 2$ ҳамда $y = 2x + 8$ ва $y = -x + 2$ ҳамда $y = -x + 6$ түғри чизиқлардан иборат бұлған полосаларнинг кесишишіндең ҳосиля бұлған ромб. 20. 144-расм. 23. 145-расм. 24. 146-расм. 25. 147-расм. 26. $y = x + 3$ ва $y = x - 2$ түғри чизиқлар билан чегаралған очық полосадан қолған текислик нүкталари мажмусаси.

III бөб

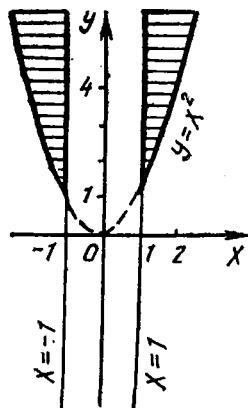
1. Маркази $(-1; 0)$ нүктада ва радиуси 1 бирлікка тең бұлған айланы ҳамда ундан ташқаридаги текислик нүкталари мажмусаси. чунки $(x+1)^2+y^2 \geq 1$.
2. Маркази $(0; -2)$ нүктада ва радиуси 2 бирліккекең бұлған ёпік доира, чунки $x^2+(y+2)^2 \leq 4$.
3. Маркази $(0; -1)$ нүктада

ва радиуси 2 бирликка тенг бўлган очиқ доирадан қолган текислик нуқталари мажмуси, чунки $x^2 + (y+2)^2 \geqslant 4$. 4. $\{(x, y) \in \mathbb{R}^2 : (x-5)^2 + (y+2)^2 \geqslant 0\}$. 5. Маркази $(5; -2)$ нуқтада ва радиуси 6 бирликка тенг бўлган айланга ундан ташқаридаги текислик нуқталари мажмуси. 6. $(x-5)^2 + (y+2)^2 \geqslant 0$ бўлгани учун $(x-5)^2 + (y+2)^2 \leqslant -1$ тенгсизлик ўринни эмас, шунинг учун тенгсизлик ечимлари мажмуси — бўш тўплам. 7. Маркази $(6; 3)$ нуқтада ва радиуси 5 бирликка тенг бўлган айланга ундан ташқаридаги текислик нуқталари мажмуси. 8. Маркази $(2; -3)$ нуқтада ва радиуси 5 бирликка тенг бўлган ёпиқ доира. 9. $(x+4)^2 + (y-3)^2 > 9$ — маркази $(-4; 3)$ нуқтада ва радиуси 3 бирликка тенг бўлган ёпиқ доирадан қолган текислик нуқталари мажмуси. 10. \emptyset . 11. \mathbb{R}^2 , яъни сонлар текислиги. 12. Маркази $(1/2; 1/2)$ нуқтада ва радиуси $1/2$ бирликка тенг бўлган айланга ундан ташқаридаги текислик нуқталари мажмуси. 13. Учи $(-2; -1)$ нуқтада бўлган $y = (x+2)^2 - 1$ парабола ва унинг тармоқлари орасидаги нуқталари мажмуси. 14. Учи $(2, 3)$ нуқтада бўлган $y = -(x-2)^2 + 3$ парабола ва ундан ташқаридаги текислик нуқталари мажмуси. 15. Учи $(1; 4)$ нуқтада бўлган $y = (x-1)^2 - 4$ парабола тармоқлари орасидаги очиқ текислик нуқталари мажмусида қолган мажмума. 16. Учи $(-3; 0)$ нуқтада бўлган $y = (x+3)^2$ парабола ва ундан ташқаридаги текислик нуқталари мажмуси. 21. $y = \frac{4}{x-3} + 2$ гипербола тармоқлари орасидаги текислик нуқталари мажмусида қолган мажмума, унга гипербола нуқталари мажмуси киради. 22. $y = \frac{1}{x} + 2$ гипербола тармоқлари орасидаги нуқталар мажмусида қолган текислик нуқталари мажмуси. 23. $y = \frac{2}{x-1} - 1$ гипербола тармоқлари ва улар орасида қолган текислик нуқталар мажмуси.

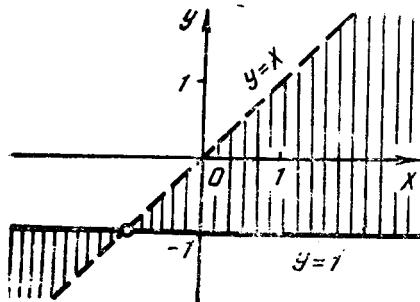
I V б о б

1. К ўрсатма. Берилган тенгсизликни қўйидаги қўринишида ёзиб оламиш: $y(x-8) - 4(x-8) \leqslant 0 \Leftrightarrow (x-8)(y-4) \leqslant 0$, бундан $\begin{cases} x \geqslant 8, \\ y \leqslant 4 \end{cases}$, ёки $\begin{cases} x \leqslant 8, \\ y \geqslant 4 \end{cases}$. 3. К ўрсатма. $x^2 - 4y^2 \leqslant 0 \Leftrightarrow -4(y^2 - \frac{1}{4}x^2) \leqslant 0 \Leftrightarrow y^2 - \frac{1}{4}x^2 \geqslant 0 \Leftrightarrow (y+0,5)(y-0,5) \geqslant 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y \geqslant -0,5x, \\ y \geqslant 0,5x \end{cases}$, ёки $\begin{cases} y \leqslant -0,5x, \\ y \leqslant 0,5x \end{cases}$. 4. К ўрсатма. Берилган тенгсизлик $\frac{2y-x}{x-y} \geqslant 0$ га, яъни $\frac{y-0,5x}{y-x} \leqslant 0$ тенгсизлика тенг кучли. 7. 148-расм. К ўрсатма. $\begin{cases} x^2 - 1 \geqslant 0, \\ y - 1 \geqslant x^2 - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} |x| \geqslant 1, \\ y \geqslant x^2 \end{cases}$. 9. $y \geqslant 1$. К ўрсатма. $x \in \mathbb{R}$ да $x^2 + 2 > 0$ бўлгани учун берилган тенгсизлик $y + x^2 + 1 \geqslant x^2 + 2$ га, яъни $y \geqslant 1$ тенгсизлигка тенг кучли. 10. $(1; 4)$. 11. $(2; +\infty)$; 12. $[0; 2]$. 13. $(-\infty; -2]$. К ўрсатма. Берилган тенгсизлик

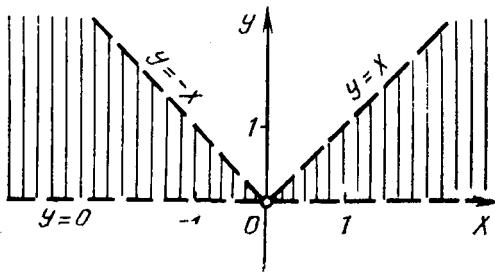
$$\begin{cases} 8 - 5x \geqslant 0, \\ x^2 - 3x - 10 \geqslant 0, \\ x^2 - 3x - 10 \leqslant 64 - 80x + 25x^2 \end{cases}$$

148- расм.

149- расм.

150 -расм.

системага тенг күчли. Системанинг охирги тенгсизлиги барча $x \in \mathbb{R}$ да ўринли. Шунинг учун изланадётган ечим система биринчи ва иккинчи тенгсизликлари ечимлари мажмууларининг кесишмасидан иборат бўлади.

14. $[5; +\infty)$. 15. $[1; 6]$. 16. $(-\infty; -1] \cup [2; +\infty)$. 17. $(-\infty; -1]$. 18. $(-\infty; -1]$. 19. $(4; 6]$. 20. К ўрсатма. Берилган тенгсизлик

$$\frac{y-2}{x-3} \geqslant 0$$

тенгсизлик

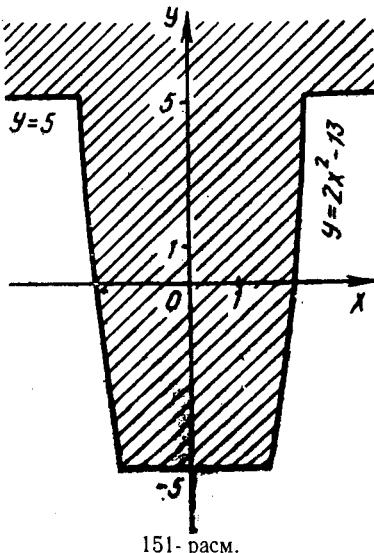
ликка тенг күчли. Уни ечиб, изланадётган натижани топамиз.

21. 149-расм. К ўрсатма. Берилган тенгсизлик

$$\frac{x+1}{x-y} \geqslant 1 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \frac{1+y}{x-y} \geqslant 0 \Leftrightarrow \frac{y+1}{y-x} \leqslant 0$$

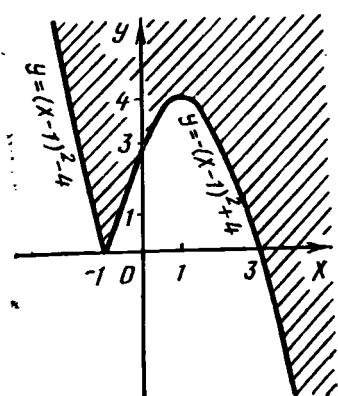
тengsizlikka тенг күчли. 22. $[-1; 1]$.

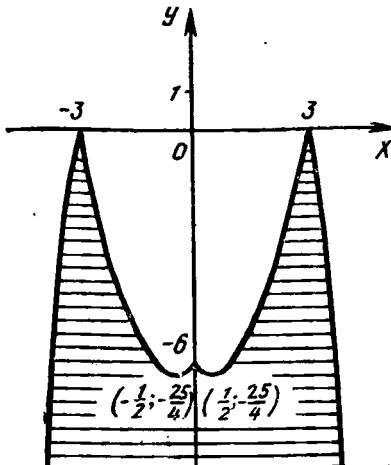
151- расм.

$$\text{Кўрсатма. } \begin{cases} 1+x \geqslant 0, \\ 1-x \geqslant 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant -1, \\ x \leqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$\Leftrightarrow -1 \leqslant x \leqslant 1$ — бу тенгсизликнинг аниқланиш соҳаси. Тенгсизликнинг ҳар иккала қисми аниқланиш соҳасида манфий бўлмагани учун унинг иккала қисмини квадратга кўтарамиз ва натижада $\sqrt{1-x^2} > -1$ тенгсизлика эгэ бўламиз. Бу тенгсизлик эса барча $x \in [-1; 1]$ да ўринли. Шу сабабли тенгсизликнинг аниқланиш соҳаси — изланётган ечимнинг ўзи бўлади. 23. $(1; \infty)$. 24. $[1; 3/2]$. Кўрсатма. Тенгсизликни $\sqrt{x+3} > \sqrt{x-1} + \sqrt{2x-1}$ кўринишда ёзиб оламиз, сўнгра тенгсизликнинг иккала қисмини квадратга оширамиз, чунки ҳар иккала қисм номанфий. 25. $(-2; -1] \cup [-2/3; 1/3]$. 26. $[-\sqrt{3}; 0) \cup (0; 2]$. 27. $((\sqrt{13}-5)/2; 1]$. Кўрсатма. $\sqrt{1-x} = y$ деб оламиз, у ҳолда $1-x = y^2$ ҳамда $2-x = y^2 + 1$ бўлади. Шундай қилиб, $\sqrt{4-y} > \sqrt{1+y^2}$, бу ўз навбатида $4-y > 1+y^2$, $1+y^2 > 0$, $y \geqslant 0$ тенгсизликлар системасига тенг кучли. Бу системани ечиб, $0 \leqslant y < (\sqrt{13}-1)/2$ ни ҳосил қиласиз, бундан эса берилган тенгсизлик $0 < \sqrt{1-x} < (\sqrt{13}-1)/2$ га тенг кучлилиги келиб чиқади. Уни ечиб, изланётган натижага эга бўламиз. 28. $[-20; 0) \cup (5; \infty)$. 29. 150-расм. Кўрсатма. $\sqrt{y|x|} > y \Leftrightarrow \begin{cases} y > 0, \\ y|x| > y^2 \end{cases} \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \begin{cases} y > 0, \\ |x| > y \end{cases} \Leftrightarrow 0 < y < |x| \Leftrightarrow \begin{cases} 0 < y < x, \\ 0 < y < -x \end{cases}$. 30. $(-\infty; -11) \cup (24; \infty)$. 31. $(-\infty; -2] \cup (0; \infty)$. 32. $\{-7; 7\}$. 33. $\{-1; 4\}$. 34. $\{2\}$. 35. $\{2401\}$. 36. $\{19; 84\}$.

152- расм.

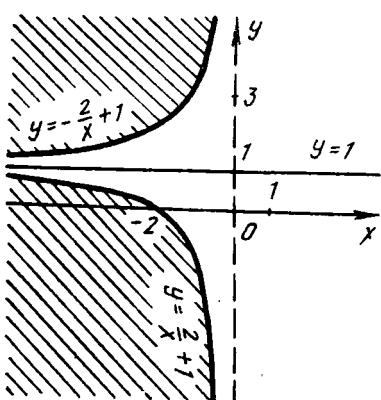
153- расм.

V б о б .

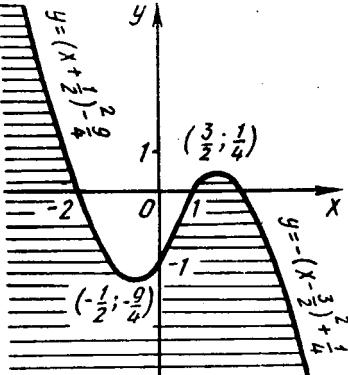
1. К ўрсатма. $|x - y| + y \geq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y \geq x, \\ x \leq 0 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} y \geq x, \\ y \geq \frac{1}{2}x. \end{cases}$

2. К ўрсатма. $y^2 - |x - 1| \geq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x - 1 \geq 0, \\ y^2 - (x - 1) \geq 0 \end{cases}$ ёки
 $\begin{cases} x - 1 \leq 0, \\ y^2 + (x - 1) \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ x \leq y^2 + 1 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x \leq 1, \\ x \geq -y^2 + 1 \end{cases}$ 3. 151-расм. К ўрсатма. $y \geq |x^2 - 4| - |x^2 - 9| \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 4 \geq 0, \\ x^2 - 9 \geq 0, \\ y \geq x^2 - 4 - (x^2 - 9) \end{cases}$

ёки $\begin{cases} x^2 - 4 \geq 0, \\ x^2 - 9 \leq 0, \\ y \geq x^2 - 4 + (x^2 - 9) \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x^2 - 4 \leq 0, \\ x^2 - 9 \leq 0, \\ y \geq -x^2 - 4 + (x^2 - 9) \end{cases}$
 ёки $\begin{cases} x^2 - 4 \leq 0, \\ x^2 - 9 \geq 0, \\ y \geq -(x^2 - 4) - (x^2 - 9), \end{cases}$ бундан $\begin{cases} x \geq 3, \\ x \leq -3, \\ y \geq 5 \end{cases}$, ёки $\begin{cases} 2 \leq x \leq 3, \\ -3 \leq x \leq -2, \\ y \geq 2x^2 - 13 \end{cases}$
 ёки $\begin{cases} -2 \leq x \leq 2, \\ y \geq -5, \end{cases}$ 4. К ўрсатма. $y \leq |x|(x - 2) \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ y \leq x(x - 2) \end{cases}$
 ёки $\begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq -x(x - 2), \end{cases}$ бундан $\begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq -(x - 1)^2 - 1 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x \leq 0, \\ y \leq -(x - 1)^2 + 1 \end{cases}$ келиб чиқади. 5. 152-расм. К ўрсатма. Берилган тенгсизлик $\begin{cases} x > -1, \\ y \geq -(x - 1)^2 + 4 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x \leq -1, \\ y \geq (x - 1)^2 - 4 \end{cases}$ бўлганда ўринли бўлади.
 6. К ўрсатма. Берилган тенгсизлик $\begin{cases} x^2 - 2x \geq 0, \\ y \geq -(x^2 - 2x) \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x^2 - 2x \leq 0, \\ y \geq x^2 - 2x, \end{cases}$ яъни $\begin{cases} x \geq 2, \\ x \leq 0, \\ y \geq -(x - 1)^2 + 1 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} 0 \leq x \leq 2, \\ y \geq (x - 1)^2 - 1 \end{cases}$ бўлганда ўринли бўла-

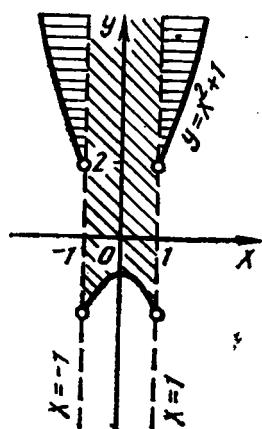

154- расм.

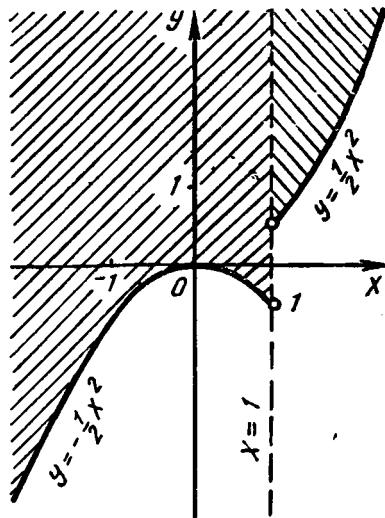

155- расм.

ди. 7. 153-расм. Күрсатма. График ординаталар ўқига нисбатан симметрик ҳамда абсциссалар ўқидан пастда жойлашади. Шу сабабли $x \geq 0$ учун $y \leq -|x^2 - x - 6|$ тенгсизлікінің қоноатлантирувчи текислик нүкталари мажмусини топиши ва уни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириш кифоя. 8. 154-расм. 9. Күрсатма. Биламизки, $|x| + |y| \geq 2$ тенгсизлікінің үшләреи $(2; 0)$; $(-2; 0)$; $(0; 2)$ ва $(0; -2)$ нүкталарда бўлган квадрат ҳамда ундан ташқаридаги ётган текислик нүкталари мажмусини қоноатлантиради. Излангаётган ечимлар мажмусини топиш учун эса юқоридаги ечимлар мажмусини аввал абсциссалар ўқи бўйича бир бирлик ўнгга ва ҳосил бўлган ечимлар мажмусини ординаталар ўқи бўйича минус бир бирлик қадар параллел кўчириш кифоя. Демак, излангаётган мажмұа учлари $(3; -1)$; $(-1; -1)$; $(1; 1)$ ва $(1; -3)$ нүкталарда бўлган квадрат ва ундан ташқаридаги текислик нүкталари мажмусидан иборат. 10. Күрсатма. Модул белгиси остидаги ифодалар $y = -x$ ва $y = x$ тўғри чизиқлардан ўтганда ўз ишорасини ўзгартиргани учун 4 та ҳолни кўриш лозим. Шундай қилиб, берилган тенгсизлик $\begin{cases} -1 \leq x \leq 1 \\ -1 \leq y \leq 1 \end{cases}$ системага тенг кучли. 11. Күрсатма. Аввал берилган тенгсизлікни $y \geq x + x|x - 1|$ кўринишда ёзиб оламиз. Демак, берилган тенгсизлик $\begin{cases} x \geq 1 \\ y \geq x^2 \end{cases}$ ёки

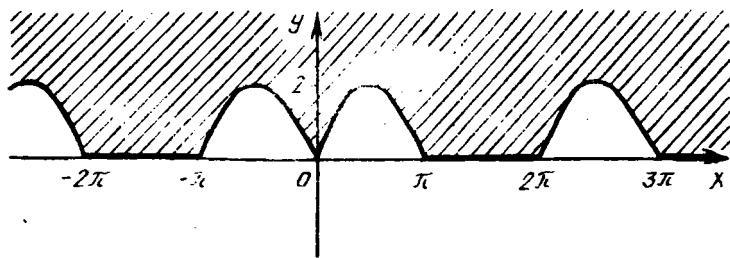

156-расм.

157-расм.

$\begin{cases} x \leq 1, \\ y \geq -(x-1)^2 + 1 \end{cases}$ бўлганда бажарилади. 12. 155-расм. 13. Күрсатма. $y \geq \frac{x^3+x}{|x|} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ y \geq x^2 + 1 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x < 0, \\ y \geq -x^2 - 1. \end{cases}$ 14. 156-расм. 15. 157-расм. Күрсатма. Берилган тенгсизлікни дастлаб

158- расм.

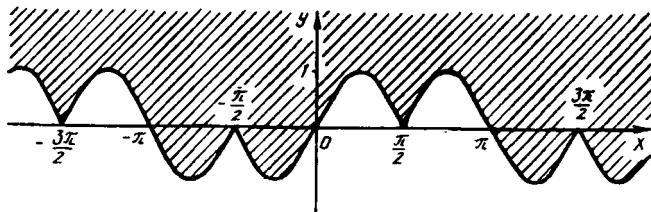
$y \geq \frac{x^2(x-1)}{2|x-1|}$ кўринишда ёзинг, сўнгра шакл алмаштиринг. 16. 158-расм. К ўрсатма. $y = |\sin x| + \sin|x|$ функция жуфт, шунинг учун унинг графиги ординаталар ўқига нисбатан симметрик жолашади. Демак, $x \geq 0$ учун функция графигини ясаш, сўнгра ҳосил бўлган графикни ординаталар ўқига нисбатан симметрик акслантириш етади. Функцияning даври 2π га тенг бўлгани сабабли, уни $[0; 2\pi]$ кесмада кўриб чиқамиз. $0 \leq x \leq \pi$ оралиқда $y = 2\sin x$ бўлади, яъни бу кесмада функцияning графиги $y = \sin x$ синусоидани ординаталар ўқи бўйича 2 марта ҷўзишдан ҳосил бўлган қисмидан иборат бўлади. $\pi \leq x \leq 2\pi$ кесмада эса $y = 0$ бўлиб, бу оралиқда функцияning графиги абдиссалар ўқи қисмасидан иборат бўлади. Даврийлигини эътиборга олсан ($x \geq 0$ учун), барча ўнг қисмидаги графикнинг қисмларини ҳосил қиласмиз. Функция жуфтлигидан фойдаланиб, графикнинг қолган қисми ҳосил қилинади. Демак, $y = |\sin x| + \sin|x|$ функция графиги ва ундан юқорида ётган текислик нутқалари мажмуаси изланадиган ёчимлар мажмуаси бўлади. 17. К ўрсатма. 158-расмдаги $x \geq 0$, учун график қисмини чап томонга ҳам навбатма-навбат давом эттираск, изланадиган ёчим келиб чиқади. 18. 159-расм. К ўрсатма. Берилган тенгсизлик

$$\begin{cases} -\frac{\pi}{2} + 2n\pi \leq x \leq \frac{\pi}{2} + 2n\pi, \text{ ёки} \\ y \geq \sin 2x \end{cases} \quad \begin{cases} \frac{\pi}{2} + 2n\pi \leq x \leq \frac{3\pi}{2} + 2n\pi, \text{ бўл-} \\ y \geq -\sin 2x \end{cases}$$

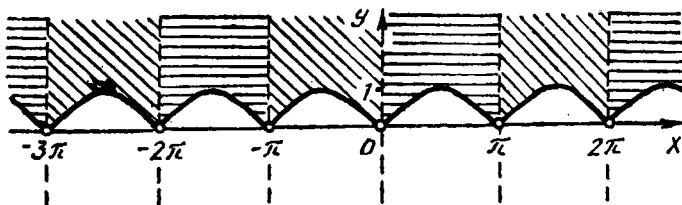
ганда ўринли. 19. 160-расм. К ўрсатма. Тенгсизликни дастлаб

$$y \geq \frac{\sin^2 x}{|\sin x|}$$

кўринишда ёзинг оламиз. Бундан берилган тенгсизлик

159- расм.

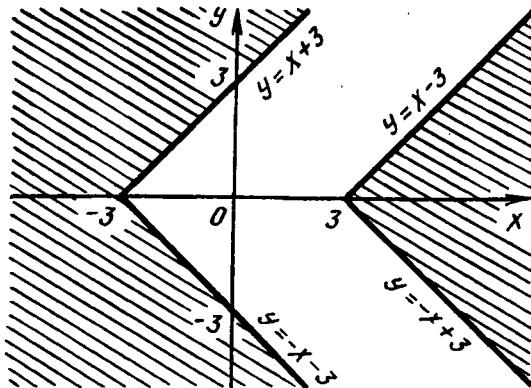
160- расм.

$\begin{cases} \sin x > 0, \\ y \geq |\sin x| \end{cases}$ ёки $\begin{cases} \sin x < 0, \\ y \geq -\sin x \end{cases}$. яъни $\begin{cases} 2n\pi < x < \pi + 2n\pi, \\ x \geq |\sin x| \end{cases}$

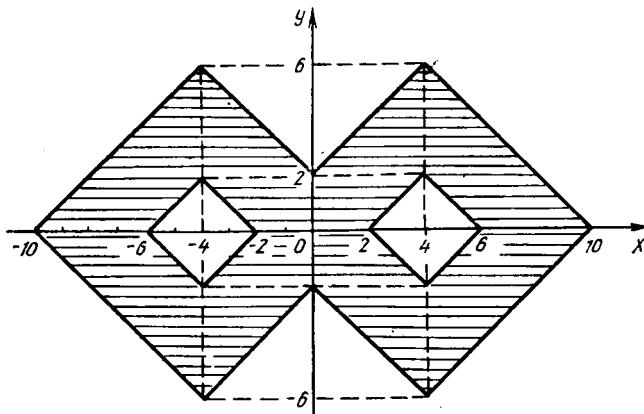
$\begin{cases} \pi + 2n\pi < x < 2(n+1)\pi, \\ y \geq -\sin x \end{cases}$ бўлганда ўринли эканлиги келиб чиқади.

Ёки $\frac{\sin^2 x}{|\sin x|} = \frac{|\sin x|^2}{|\sin x|} = \begin{cases} |\sin x|, \\ x \neq n\pi \end{cases}$ эканлигини назарга олсак, $\begin{cases} y \geq |\sin x|, \\ x \neq n\pi \end{cases}$ бўлади. Ўчолда $y \geq |\sin x|$ тенгсизлик ечимлари мажмуасидан $x = n\pi$ тенглама ечимлари мажмуасини чиқариб, изланадиган ечимлар мажмуасига келамиз ($n \in \mathbb{Z}$). 20. $(-\infty; 3] \cup (-5; -2) \cup (2; 3) \cup (3; 5)$.

Кўрсатма . Берилган тенгсизлик $\frac{x^2 - 7x + 10}{(x - 3)^2} < 0$ ёки $\begin{cases} x \geq 0, \\ x^2 - 7x + 10 < 0 \\ (x - 3)^2 > 0 \end{cases}$ бўлганда ўринли $< 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x \neq 3, \\ (x - 2)(x - 5) < 0 \end{cases}$ ёки $\begin{cases} x \leq 0, \\ x \neq 3, \\ (x + 2)(x + 5) < 0 \end{cases}$ бўлади. Ҳосил бўлган системаларни ечиб, изланадиган ечимлар мажмуасини топамиз. 22. $(2; 3)$. Кўрсатма . $x \in \mathbb{R}$ да $|x| + 7 > 0$ бўлгани учун масала $x^2 - 5x + 6 < 0$ тенгсизликни ечишга келиб қолади. 23. $(2; 5)$. 24. $(-\infty; -5] \cup [4; \infty)$ 25. $(-\infty; -1) \cup (2; 3) \cup (3; \infty)$. 26.

161- расм.

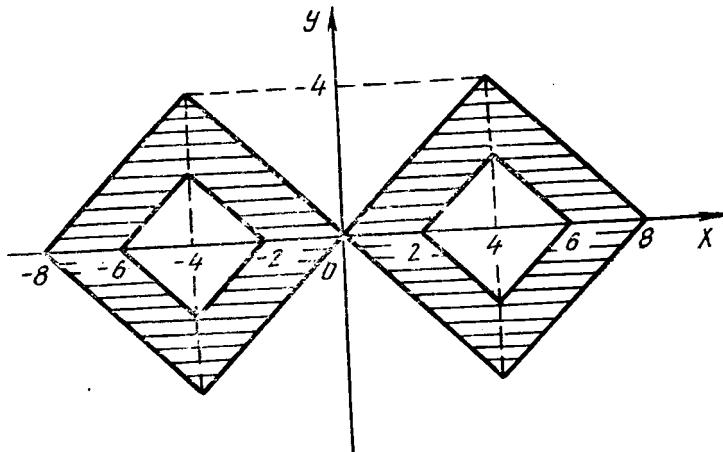
162- расм.

$(-\infty; 2 - \sqrt{5}) \cup (2 - \sqrt{3}; 2 + \sqrt{3}) \cup (2 + \sqrt{5}; \infty)$. 27. $(-1; 2 - 3\sqrt{2}/4) \cup (3\sqrt{2}/4 + 2; 5)$. 28. $(-\infty; 1) \cup (3 - 0,5\sqrt{10}; 3 + 0,5\sqrt{10}) \cup [5; \infty)$.

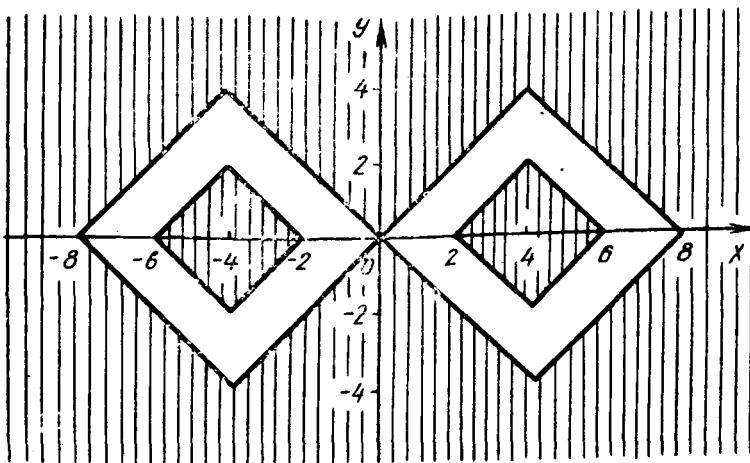
$$29. (-4/3; -1) \cup (-1; -0,5). 30. 161\text{-расм. Күрсатма.}$$

$$|x - |y|| \geq 3 \Leftrightarrow \begin{cases} x - |y| \geq 3 \\ x - |y| \leq -3 \end{cases} \Leftrightarrow [|y| \leq x - 3 \\ |y| \geq x + 3] \Leftrightarrow \begin{cases} -x + 3 \leq y \leq x - 3 \\ y \geq x + 3 \\ y \leq -x - 3 \end{cases}$$

$$31. \text{Күрсатма. } |2x - y| > y - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} 2x - y > y - 1 \\ 2x - y < 1 - y \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y < x + 0,5 \\ x < 0,5 \end{cases}$$

163- расм.

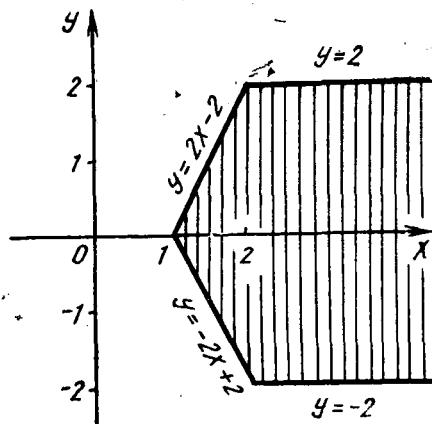
164- расм.

$$32. \text{ Күрсатма. } |x + y| \geq 3 \Leftrightarrow \begin{cases} x + |y| \geq 3, \\ x + |y| \leq -3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} |y| \geq -x + 3 \\ |y| \leq -x - 3 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} y \geq -x + 3 \\ y \leq x - 3 \\ -x + 3 \leq y \leq -x - 3. \end{cases}$$

33. 162- расм. Күрсатма. Берилган тенгсизликкінгі ечімлары мажмусаси координата ўқларига нисбатан симметрик бұлғанды үшінчи координатта бурғагидегі графикин ҳосил қилиш етарлы. Сұнгра ҳосил бўлган текислик нұқталары мажмусасиниң равишда координата ўқларига нисбатан симметрик акслантириш киғоя. $||x| - 4| + |y| - 4| \leq 2 \Leftrightarrow -2 \leq ||x| - 4| + |y| - 4 \leq 2 \Leftrightarrow$

165- расм.

$$\Leftrightarrow 2 \leqslant ||x| - 4| + |y| \leqslant 6 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 0, \\ y \geqslant 0, \\ 2 \leqslant |x - 4| + y \leqslant 6 \end{cases} \Leftrightarrow \dots \Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 4, \\ y \geqslant 0, \\ -x + 6 \leqslant y \leqslant -x + 10; \\ 0 \leqslant x \leqslant 4, \\ y \geqslant 0, \\ x - 2 \leqslant y \leqslant x + 2. \end{cases}$$

34. 163-расм. Күрсатма,
33-мисолга қаранг. 35. 164-расм. 36. 165-расм.

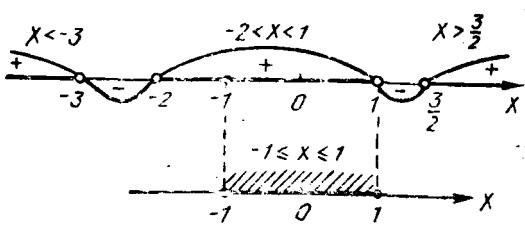
VI боб

1. [1; 4), Күрсатма. Функцияның аниқланиш соңасы қойыдаги система ечимлари мажмусидан иборат: $\begin{cases} \frac{|x-3|}{2} \leqslant 1, \\ 4-x > 0. \end{cases}$ 2. [0; 3]. 3. [1;

$\frac{5}{3}]$. 4. $[-1 - \sqrt{11}; -4] \cup [2; -1 + \sqrt{11}]$. 5. $[-1; 1]$. Күр-

сатма. $\begin{cases} \frac{2x^2 + x - 6}{(x-1)(x+3)} > 0, \\ 1 - x^2 \geqslant 0 \end{cases}$ системаны ечиш лозим (166-расм).

6. $[4\pi^2 n^2; \pi^2 (2n+1)^2]$, $n = 0, 1, 2, \dots$. Ечиш. $\begin{cases} x \geqslant 0, \\ \sin \sqrt{x} \geqslant 0 \end{cases} \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \begin{cases} x \geqslant 0, \\ 2\pi n \leqslant \sqrt{x} \leqslant \pi(2n+1) \end{cases} \Leftrightarrow 4\pi^2 n^2 \leqslant x \leqslant \pi^2 (2n+1)^2$. 7. Маркази ко-
ординаталар бошида ва радиуси 2 бирлікка тенг бүлгап очып доира.

166-расм.

8. {0}. 9. $[-1; 1]$. 10. $(-3; -1] \cup [1; 3]$. Күрсатма. $\begin{cases} x^2 - |x| \geqslant 0, \\ 9 - x^2 > 0 \end{cases}$ система ечилади. 11. $(-\infty; 1 - \sqrt{2}] \cup (1; 1 + \sqrt{2})$. Күрсатма. Функцияның аниқланиш соңасы $\lg \frac{3x - x^3}{x - 1} \geqslant 0 \Leftrightarrow \frac{3x - x^3}{x - 1} \geqslant 1$ тенгсиз-ликті ечимлары мажмусидан иборат. 12. $[-4; -1] \cup [0; 4]$. 13. $(-\infty; -4) \cup (0; +\infty)$; 14. $(-\infty; 0]$. 15. $(-3; -2) \cup (-2; -1) \cup (1; \infty)$.

$$16. \left[-\frac{\pi}{6} + \pi n; \frac{\pi}{6} + \pi n \right], \quad n \in \mathbb{Z}. \quad \text{Күрсатмá. } -1 \leqslant 2\sin x \leqslant 1$$

$$\text{кýш тенгисизликни өчиш лозим. } 17. \left[-\frac{\pi}{3} + \pi n; \frac{\pi}{3} + \pi n \right], \quad n \in \mathbb{Z}.$$

$$\text{Е ч и ш. } 3 - 4\sin^2 x \geqslant 0 \Leftrightarrow 3 - 4 \cdot \frac{1 - \cos 2x}{2} \geqslant 0 \Leftrightarrow \cos 2x \geqslant -\frac{1}{2} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow -\frac{2\pi}{3} + 2\pi n \leqslant 2x \leqslant \frac{2\pi}{3} + 2\pi n \Leftrightarrow -\frac{\pi}{3} + \pi n \leqslant x \leqslant \frac{\pi}{3} + \pi n, \quad n \in \mathbb{Z}.$$

$$18. \left[\frac{\pi}{4} + \pi n; \frac{3\pi}{4} + \pi n \right], \quad n \in \mathbb{Z}. \quad 19. \left(-\frac{\pi}{2} + 2\pi n; \frac{\pi}{2} + 2\pi n \right), \quad n \in \mathbb{Z}.$$

$$20. [-\sqrt{\pi + 2\pi n}; -\sqrt{2\pi n}] \cup [\sqrt{2\pi n}; \sqrt{\pi + 2\pi n}], \quad n = 0, 1, 2, \dots$$

Е ч и ш. $\sin x^2 \geqslant 0 \Leftrightarrow 2\pi n \leqslant x^2 \leqslant \pi + 2\pi n$ — бу тенгисизлик $n=0, 1, 2, \dots$ қýйматларда ўринли, демак. $\sqrt{2\pi n} \leqslant |x| \leqslant \sqrt{\pi + 2\pi n} \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{2\pi n} \leqslant x \leqslant \sqrt{\pi + 2\pi n} & (x \geqslant 0) \\ -\sqrt{\pi + 2\pi n} \leqslant x \leqslant -\sqrt{2\pi n} & (x \leqslant 0). \end{cases} \quad 21. [\sin 1 \ 1]. \quad \text{Е ч и ш.}$$

$$\lg(\arcsin x) \geqslant 0 \Leftrightarrow \arcsin x \geqslant 1 \Leftrightarrow 1 \leqslant \arcsin x \leqslant \frac{\pi}{2} \left(\text{чунки } -\frac{\pi}{2} \leqslant \arcsin x \leqslant \frac{\pi}{2} \right) \Leftrightarrow \sin 1 \leqslant x \leqslant 1. \quad 22. (3 - 2\pi; 3 - \pi) \cup (3; 4]. \quad \text{Е ч и ш. Биринчи}$$

қўшилувчи $\sin(x - 3) > 0 \Leftrightarrow 2\pi n < x - 3 \leqslant \pi(2n+1) \Leftrightarrow 2n\pi + 3 < x < (2n+1)\pi + 3$ да, иккинчи қўшилувчи $16 - x^2 \geqslant 0 \Leftrightarrow x^2 \leqslant 16 \Leftrightarrow -4 \leqslant x \leqslant 4$ да аниқланган. Энди n нинг қандай қýйматларида берилган тенгисизлик аниқланганлигини топамиз: а) $n = -1$ да $-2\pi + 3 < x < -\pi + 3$ бўлади, бу оралиқ тўла ҳолда $-4 \leqslant x \leqslant 4$ га жойлашади; б) $n = 0$ да $3 < x < \pi + 3$ бўлади, бу ҳолда берилган тенгисизликни $3 < x \leqslant 4$ оралиқдан олияган қýйматлар қаноатлантиради. n нинг қолгән қýйматларида ҳосил бўладиган оралиқлар $-4 \leqslant x \leqslant 4$ оралиқда

тегишли бўлмайди. 23. $\left(-5; -\frac{7}{12}\pi \right] \cup \left[\frac{\pi}{6}; \frac{5\pi}{6} \right]$. Е ч и ш. Берилган функцияning аниқланиш соҳасини қўйидаги система ечимлари ичидан излаймиз:

$$\begin{cases} \sin x - \frac{1}{2} \geqslant 0, \\ 25 - x^2 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sin x \geqslant \frac{1}{2}, \\ x^2 < 25 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{\pi}{6} + 2\pi n \leqslant x \leqslant \frac{5\pi}{6} + 2\pi n, \\ -5 < x < 5. \end{cases}$$

а) $n = 0$ бўлганда қўйидагига эга бўламиш: $\begin{cases} \frac{\pi}{6} \leqslant x \leqslant \frac{5\pi}{6} \\ -5 < x < 5 \end{cases} \Leftrightarrow \frac{\pi}{6} \leqslant x \leqslant \frac{5\pi}{6}$.

б) $n = -1$ бўлганда қўйидагига эга бўламиш: $\begin{cases} -\frac{11}{6}\pi \leqslant x \leqslant -\frac{7}{12}\pi, \\ -5 < x < 5 \end{cases} \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow -5 \leqslant x \leqslant -\frac{7}{12}\pi \quad (\text{чунки } -5 > -\frac{11}{6}\pi). \quad \text{Демак, } n \neq 0 \text{ ва } n \neq -1$$

бўлганда система ечимга эга бўлмайди. 24. $D(y) = \left[\frac{1}{10}, \frac{\pi}{2} \right) \cup \left(\frac{\pi}{2}; \pi \right) \cup$

$$\cup \left(\pi; \frac{3\pi}{2} \right) \cup \left(\frac{3\pi}{2}; 2\pi \right) \cup \left(2\pi; \frac{5\pi}{2} \right) \cup \left(\frac{5\pi}{2}; 3\pi \right) \cup (3\pi; 10].$$

Е ч и ш .

$$\begin{cases} \operatorname{tg}x \cdot \operatorname{ctg}x \neq 0, \\ 1 - \lg^2 x \geqslant 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \neq \frac{\pi}{2} + \pi n, \\ x \neq \pi n, \\ -1 \leqslant \lg x \leqslant 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \neq \frac{\pi}{2} + \pi n, \\ x \neq \pi n, \\ \frac{1}{10} \leqslant x \leqslant 10. \end{cases}$$

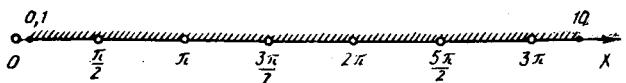
$n = 0$ бўлса, $x \neq 0$ ва $x \neq \frac{\pi}{2}$ бўлиб, улардан $\frac{\pi}{2} \in [1/10; 10]$;

$n = 1$ бўлса, $x \neq \frac{3\pi}{2}$ ва $x \neq \pi$ бўлиб, улар $[1/10; 10]$ га киради;

$n = 2$ бўлса, $x \neq \frac{5\pi}{2}$ ва $x \neq 2\pi$ бўлиб, улар $[1/10; 10]$ га киради;

$n = 3$ бўлса, $x \neq \frac{7\pi}{2}$ ва $x \neq 3\pi$ бўлиб, улардан $3\pi \in [1/10; 10]$ ва

$\frac{7\pi}{2} \in [1/10; 10]$ (167-расм). 25. $D(y) = (-\infty; -11) \cup (-11; -10) \cup (-10; -9) \cup (-9; 2] \cup [3; \infty)$.

167-расм.

К ўрсатма. $\begin{cases} x^2 - 5x + 6 \geqslant 0, \\ x + 10 \neq 0, \\ \lg(x + 10)^2 \neq 0 \end{cases}$ система ечимлари мажмуасини топиш лозим. 26. $D(y) = (-1/6; \pi/3] \cup [5\pi/3; 6)$. Е ч и ш .

$$\begin{cases} \cos x - \frac{1}{2} \geqslant 0, \\ 6 + 35x - 6x^2 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \cos x \geqslant \frac{1}{2}, \\ 6x^2 - 35x - 6 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{\pi}{3} + 2\pi n \leqslant x \leqslant \frac{\pi}{3} + 2\pi n, \\ -\frac{1}{6} < x < 6. \end{cases}$$

$$n = 0 \text{ бўлсин, у ҳолда } \begin{cases} -\frac{\pi}{3} \leqslant x \leqslant \frac{\pi}{3}, \\ -\frac{1}{6} < x < 6 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow -\frac{1}{6} < x \leqslant \frac{\pi}{3}, \text{ чунки } -\frac{1}{6} > -\frac{\pi}{3} \text{ ва } \frac{\pi}{3} < 6;$$

$$n = 1 \text{ бўлсин, у ҳолда } \begin{cases} -\frac{5\pi}{3} \leqslant x \leqslant \frac{7\pi}{3}, \\ -1/6 < x < 6 \end{cases} \Leftrightarrow \frac{5\pi}{3} \leqslant x < 6,$$

чунки $\frac{5\pi}{3} > -\frac{1}{6}$ ва $\frac{7\pi}{6} > 6$.

$$27. D(y) = \left(-V\sqrt{3}; -\frac{\pi}{2} \right) \cup \left(\frac{\pi}{4}; \frac{\pi}{2} \right).$$

$$\text{Е ч и ш. } \begin{cases} \sin x - \cos x \geq 0, \\ 3 - x^2 > 0, \\ \operatorname{tg} x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \operatorname{tg} x \geq 1, \\ x^2 < 3, \\ \operatorname{tg} x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \operatorname{tg} x \geq 1, \\ |x| < V\sqrt{3} \\ \operatorname{tg} x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{\pi}{4} + \pi n \leq x < \frac{\pi}{2} + \pi n, n \in Z, \\ -V\sqrt{3} < x < V\sqrt{3}. \end{cases}$$

$$n = -1 \text{ бўлса, у ҳолда } \begin{cases} -\frac{3\pi}{4} \leq x < -\frac{\pi}{2}, \\ -V\sqrt{3} < x < V\sqrt{3} \end{cases} \Leftrightarrow -V\sqrt{3} < x < -\frac{\pi}{2},$$

чунки $-\frac{3\pi}{4} < -V\sqrt{3}$ ва $-\frac{\pi}{2} < V\sqrt{3}$.

$$n = 0 \text{ бўлса, у ҳолда } \begin{cases} \frac{\pi}{4} \leq x < \frac{\pi}{2}, \\ -V\sqrt{3} < x < V\sqrt{3} \end{cases} \Leftrightarrow \frac{\pi}{4} \leq x < \frac{\pi}{2}.$$

n нинг қолган қийматларида функция аниқланмаган. 28. $D(y) = (-6; -4) \cup (-3; -2) \cup (0; 1) \cup (2; 3) \cup (5, \infty)$ 29. $D(y) = [-1; 0) \cup (0; \pi/2) \cup (\pi/2; 3]$. Е ч и ш. Чегараланишларни назарга олсак, қуйидаги системага эга бўламиз:

$$\begin{cases} -x^2 + 16 > 0, \\ \operatorname{tg} x \neq 0, \\ x \neq \frac{\pi}{2} + \pi n (n \in Z), \\ \left| \frac{\sqrt{x+1}}{2} \right| \leq 1, \\ x + 1 \geq 0 \end{cases} \quad \begin{array}{l} \text{— логарифмик функцияning олиши мумкин} \\ \text{бўлган қийматлари;} \\ \text{— маҳраж копла тенг эмас;} \\ \text{— тангенснинг йўл қўядиган қийматлари;} \\ \text{— арккосинуснинг қабул қиладиган қийматлари;} \\ \text{— жуфт даражали илдизнинг қабул қиладиган қийматлари.} \end{array}$$

Бу системани ечамиш:

$$\begin{cases} -4 < x < 4, \\ x \neq \pi n, \\ x \neq \frac{\pi}{2} + \pi n, \text{ бундан} \\ x \leq 3, \\ x \geq -1, \end{cases} \quad \begin{cases} -1 \leq x \leq 3, \\ x \neq \frac{\pi n}{2}, n \in Z \end{cases} \quad \text{келиб чиқади.}$$

Агар $m = 0$ ва $m = 1$ бўлса, у ҳолда улар мос $x \neq 0$ ва $x \neq \frac{\pi}{2}$ ларни $-1 \leq x \leq 3$ кесмадан чиқариб юборилганда қолган нуқталар мажмуасини изланайтган натижани беради. 30. $D(y) =$

$$= (-\sqrt{\pi(2n+1)}; -\sqrt{\frac{\pi}{2} + 2\pi n}) \cup \left(-\sqrt{\frac{\pi}{2} + 2\pi n}; -\sqrt{2\pi n}\right) \cup \\ \cup \left(-\sqrt{\pi}; -\sqrt{\frac{\pi}{2}}\right) \cup \left(-\sqrt{\frac{\pi}{2}}, -1\right) \cup (0; 1).$$

Е ч и ш. Номаълумнинг олиши мумкин бўлган қийматлари мажмуасини қўйидаги системадан топамиз:

$$\begin{cases} \frac{2}{x} - 2x > 0, \\ \sin x^2 > 0, \\ \sin x^2 \neq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{1-x^2}{x} > 0, \\ 2\pi n < x^2 < \pi(2n+1), \\ x^2 \neq \frac{\pi}{2} + 2\pi n \end{cases} \quad (1) \Leftrightarrow \\ (2) \Leftrightarrow \begin{cases} x < -1, \\ 0 < x < 1; \\ \sqrt{2\pi n} < x < \sqrt{\pi(2n+1)} \quad (x \geq 0) \\ -\sqrt{\pi(2n+1)} < x < -\sqrt{2\pi n} \quad (x < 0); \\ x \neq \pm \sqrt{\frac{\pi}{2} + 2\pi n}. \end{cases} \quad (3)$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{(x+1)(x-1)}{x} < 0, \\ \sqrt{2\pi n} < |x| < \sqrt{\pi(2n+1)}, \\ x \neq \pm \sqrt{\frac{\pi}{2} + 2\pi n} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -1, \\ 0 < x < 1; \\ \sqrt{2\pi n} < x < \sqrt{\pi(2n+1)} \quad (x \geq 0) \\ -\sqrt{\pi(2n+1)} < x < -\sqrt{2\pi n} \quad (x < 0); \\ x \neq \pm \sqrt{\frac{\pi}{2} + 2\pi n}. \end{cases}$$

(2) тенгисликтан кўринадики, n фақат $0, 1, 2, \dots$ қийматлар олиши мумкин.

1-ҳ о л. $n = 0$ бўлсин, у ҳолда системани қўйидагича ёзамиз:

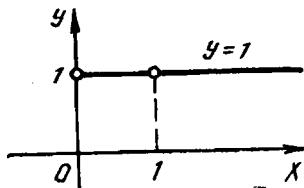
$$\begin{cases} x < -1, \\ 0 < x < 1; \\ 0 < x < \sqrt{\pi} \\ -\sqrt{\pi} < x < 0; \\ x \neq \pm \sqrt{\frac{\pi}{2}} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < -1, \\ -\sqrt{\pi} < x \leq 0, \\ x \neq -\sqrt{\frac{\pi}{2}}; \\ 0 < x < 1, \\ 0 < x > \sqrt{\pi}, \\ x \neq \sqrt{\pi/2} \end{cases} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} -\sqrt{\pi} < x < -1, \\ x \neq -\sqrt{\pi/2}, \\ 0 < x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -\sqrt{\pi} < x < -\sqrt{\pi/2} \\ -\sqrt{\pi/2} < x < -1 \\ 0 < x < 1. \end{cases}$$

2-ҳ о л. $n = 1, 2, 3, \dots$ учун (2) системанинг ёчими қўйидагича:

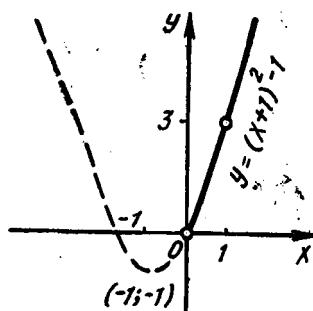
$$\begin{cases} -\sqrt{\pi(2n+1)} < x < -\sqrt{2\pi n}, \\ \sqrt{2\pi n} < x < \sqrt{\pi(2n+1)}, \end{cases}$$

$x < -1$ тенгсизликни қаноатлантирувчи оралиққа фәқат $-\sqrt{\pi(2n+1)} < x < -\sqrt{2\pi n}$ ечим киради. Шунингдек, бу ечимдан (3) тенгсизлик ечими $x = -\sqrt{\frac{\pi}{2} + 2\pi n}$ ни чиқарылса, у ҳолда қуйидаги жавобни оламиз:

$$\begin{cases} -\sqrt{\pi(2n+1)} < x < -\sqrt{\frac{\pi}{2} + 2\pi n} \\ -\sqrt{\frac{\pi}{2} + 2\pi n} < x < -\sqrt{2\pi n}. \end{cases} \quad (n = 1, 2, 3, \dots)$$

168- расм.

169- расм.

$$31. \left(\frac{\pi}{6} + 2n\pi; \frac{5\pi}{6} + 2n\pi \right) \cup \left(\frac{5\pi}{6} + 2n\pi; \frac{7\pi}{6} + 2n\pi \right), n \in Z.$$

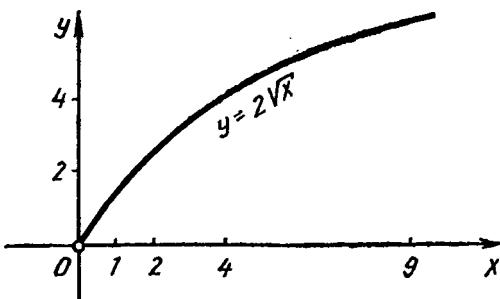
Е ч и ш. Қасрнинг сурати x нинг барча қийматлари учун аниқланған, чунки $x^2 + 4 > 0$. Функцияның аниқланиш соҳаси махражнинг олиши мумкин бўлган қийматларидан иборат бўлади, яъни

$$\sin^2 x - \sin x + 0,25 \neq 0 \Leftrightarrow (\sin x - 0,5)^2 \neq 0 \Leftrightarrow |\sin x - 0,5| \neq 0 \Leftrightarrow$$

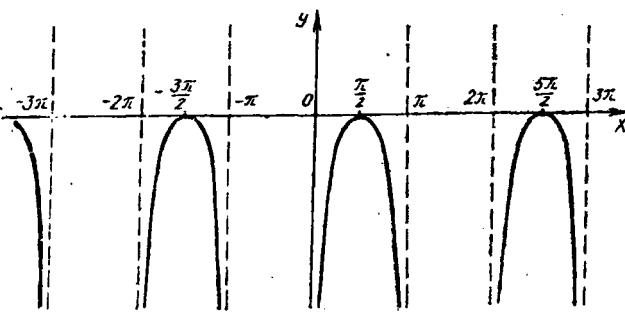
$$\Leftrightarrow \begin{cases} \sin x - 0,5 > 0, \\ \sin x - 0,5 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sin x > 0,5 \\ \sin x < 0,5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{\pi}{6} + 2n\pi < x < \frac{5\pi}{6} + 2n\pi \\ \frac{5\pi}{6} + 2n\pi < x < \frac{7\pi}{6} + 2n\pi, n \in Z. \end{cases}$$

$$32. (0; 1/2) \cup (1/2; 1). \text{ Е ч и ш. } \begin{cases} 2x > 0, \\ 2x \neq 1, \\ 0 < \arccos(2x-1) \leqslant \pi \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ x \neq \frac{1}{2}, \\ -1 \leqslant 2x-1 < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ x \neq \frac{1}{2}, \\ 0 \leqslant 2x < 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0, \\ x \neq \frac{1}{2}, \\ 0 < x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 < x < \frac{1}{2} \\ \frac{1}{2} < x < 1 \end{cases}$$

170- расм.

171- расм.

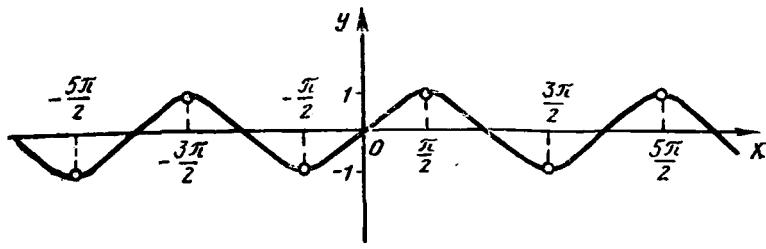
33. 168- расм. 34. 169- расм. 35. 170- расм. 36. 171- расм. Күрсатма. Функцияниң аниқланиш соңасы: $0 < \sin x \leq 1$. $\sin x > 0 \Leftrightarrow 2\pi n < x < \pi(2n+1)$. Функция 2π даврга әга бўлгани учун уни бирор бир давр оралиғида (яъни маънога әга бўладиган) текшириш етарилидир.

$0 < x \leq \frac{\pi}{2}$ ярим оралиқда синус 0 дан 1 гача ўсади, $\log_2 \sin x$ эса

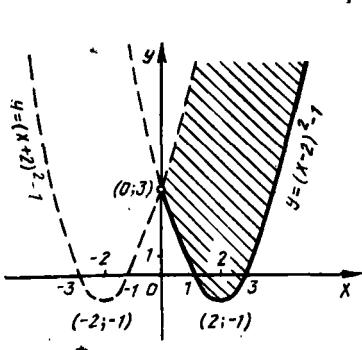
$-\infty$ дан 0 гача ўсади. $\frac{\pi}{2} \leq x < \pi$ ярим оралиқда синус 1 дан 0 гача камаяди, $\log_2 \sin x$ эса 0 дан $-\infty$ гача камаяди. $\sin x \leq 1$ тенгсизликдан $y \leq 0$ ҳамда $y = 0$ (яъни $x = \frac{\pi}{2}$) функцияниң энг катта

қиймати эканлиги келиб чиқади. 37. Күрсатма. Функцияниң аниқланиш соңасы $1 - x > 0$ шартдан топилади, бундан $x = 1$. $x \rightarrow 1$ да $y \rightarrow \infty$. Бундан $x = 1$ тўғри чизиқ вертикал асимптота эканлиги келиб чиқади. График координаталар боши орқали ўтади, чунки $x = 0$ бўлса, у ҳолда $y = 0$ бўлади. Шунга кўра графикни ясаймиз.

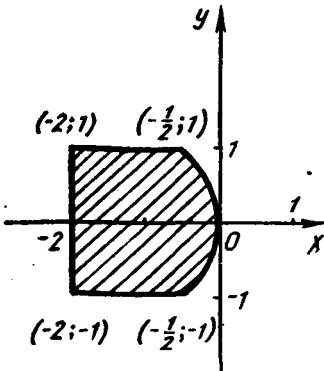
38. 172- расм. Күрсатма. Агар $\cos x = 0$, яъни $x = \frac{\pi}{2} + \pi l$ бўлса,

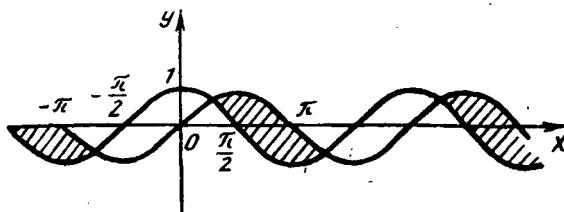
172- расм.

173- расм.

174- расм.

175- расм.

$\operatorname{tg} x$ ўз маъносини йўқотади. Шу сабабли функция $x \neq \frac{\pi}{2} + n\pi$ да аниқланган. Агар $\cos x \neq 0$ бўлса, у ҳолда $y = \sin x$ бўлади. Шундай қилиб, берилган функцияning графиги синусонда бўлиб, унга $x = \frac{\pi}{2} + n\pi$ ($n \in Z$) нуқталар кирмайди. 39. 173- расм. 40. 174- расм. 41. $(-\infty; -3) \cup (3; 5)$. К ўрсатма. Арккотангенс камаювчи функция, шунинг учун $\operatorname{arcctg} \frac{x}{5} > \frac{\pi}{4}$; $\operatorname{ctg} \left(\operatorname{arcctg} \frac{x}{5} \right) > \operatorname{ctg} \frac{\pi}{4}$; $\frac{x}{5} < 1$; $x < 5$. Система биринчи тенгисиздигини этиборга олсак, изланадиган ечим келиб чиқади. 42. 175- расм.

АДАБИЕТ

1. Блох А. Ш., Трухан Л. Т. Неравенства, Минск, «Народная асвета», 1972.
2. Зорин В. В., Фискеевич Т. Т. Пособие по математике для поступающих в вузы, М., «Высшая школа», 1980.
3. Говоров В. М., Дыбов П. Т., Мирошин Н. В., Смирнова С. Ф. Сборник конкурсных задач по математике, М., «Наука», 1986.
4. Шувалов Э. З. и др. Повторим математику. Изд. 2-е, доп., Учебное пособие для поступающих в вузы, М., «Высшая школа», 1974.
5. Гайдуков И. И. Абсолютная величина, М., «Просвещение», 1964.
6. Бородуля И. Т. Показательная и логарифмическая функции (задачи и упражнения), М., «Просвещение», 1984.
7. Новоселов С. И. Специальный курс тригонометрии, М., «Высшая школа», 1959.
8. Талочкин П. Б. Неравенства и уравнения. Упражнения и методические указания Из опыта работы учителя. М., Просвещение, 1970.
9. Лозанский Э. Д. Математика поступающим в вузы. Киев, «Выща школа», 1976.
10. Литвиненко В. Н., Мордкович А. Г. Практикум по решению математических задач, М., «Просвещение», 1984.
11. Сборник задач по математике для поступающих в вузы, изд. 2-е, под. редакцией А. И. Приленко, М., «Высшая школа», 1989.
12. Потапов М. К., Александров В. В., Пасиченко П. И. Алгебра и анализ элементарных функций, М., «Наука», 1980.
13. Сивашинский И. Х. Элементарные функции и графики, М., «Наука», 1968.
14. Алгебра ва анализ асослари, ўтара мактабнинг 10—11-синфлари учун ўқув қўлланмаси, Т., «Ўқитувчи» 1990.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
I б о б . Тенгсизликлар тўғрисида умумий маълумотлар	5
1- §. Тенгсизликлар ва уларнинг асосий хоссалари	6
2- §. Тенг кучли тенгсизликлар	7
3- §. Тенгсизликлар системаси ва тенгсизликлар бирлашмаси ҳақида дастлабки тушунчалар	9
II б о б . Чизиқли тенгсизликларни график усулда ечиш	11
1- §. $x \geq a$ ва $y \geq a$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	11
2- §. $ax + by + c \geq 0$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	15
3- §. Чизиқли тенгсизликлар системасини ва тенгсизликлар бирлашмасини график усулда ечиш	20
Машқлар	42
III б о б . Чизиқли бўлмаган тенгсизликларни график усулда ечиш	43
1- §. $x^2 + y^2 \geq r^2$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	43
2- §. $y \geq ax^2$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	48
3- §. $y \geq \frac{k}{x}$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	51
4- §. $xy \geq k$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	54
Машқлар	58
IV б о б . Тенгсизликлар системасига ёки уларнинг бирлашмасига келтириб ечиладиган тенглама ва тенгсизликларни график усулда ечиш	58
1- §. Тенглама ва тенгсизликини тенг кучли тенгсизликлар системалари мажмусига алмаштириш	58
2- §. Иррационал тенглама ва тенгсизликларни график усулда ечиш	79
Машқлар	168
V б о б . Ўзгарувчилари модул белгиси остида бўлган тенгсизликларни график усулда ечиш	169
1- §. $y \geq f(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	169
2- §. $f(x) \geq g(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни ечиш	177
3- §. $y \geq f(x) $ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	180

4- §. $ f(x) \geq g(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни ечиш	185
5- §. $y \geq f(x) $ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш.	191
6- §. $ f(x) \geq g(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни ечиш	197
7- §. $ y \geq f(x)$ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш.	203
8- §. $ y \geq f(x) $ кўринишдаги тенгсизликларни график усулда ечиш	210
9- §. Ўзгарувчилари модул белгиси остида бўлган тенгсизликларга доир аралаш мисолларни ечиш	217
Машқлар	234
VI б о б. Тенгсизликларга доир турли масалалар	234
1- §. Аралаш системаларни график усулда ечиш	235
2- §. Алгебраик тенгсизликлар системасини уларнинг берилган ечимлари мажмуасига қараб тузиш (тескари масалалар)	243
3- §. Бир неча ўзгарувчили функцияларнинг аниқланиш соҳасини топиш	246
5- §. Икки ўзгарувчили тенгсизликлар системаларини график усулда ечиш	261
Машқлар	271
Жавоблар, курсатмалар ва ечимлар	273
Адабиёт	293

АБДУВАҲОБ АБДУРАҲМОНОВИЧ РАҲИМҚОРИЕВ

**ТЕҢГИСИЗЛИКЛАРНИ ГРАФИК
УСУЛДА ЕЧИШ**

II ҚИСМ

Ўқитувчилар учун қўлланма

Toшкент «Ўқитувчи» 1997

Таҳририят мудири *M. Пўлатов*

Муҳаррир *C. Бекбоека*

Расмлар муҳаррири *M. Кудряшова*

Техника муҳаррир *T. Грешикова*

Мусаҳҳиҳа *L. Мирзааҳмедова*

ИБ № 6558

Теришга берилди 19.07.94. Босишга руҳсат этилди 01.02.97. Бичими 84×1081/з. Литер. сарн. Кегли 10.8 шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 15.54. Шартли кр.-отт. 15.75. Нашр. л. 11,88. 4000 нусхада босилди. Буюртма 2819.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 09-74-94.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошполиграф-комбинати. Навоий кўчаси, 30. 1997.